

E-ISSN: 2458-7672

JOURNAL OF HISTORY AND FUTURE
TARİH VE GELECEK DERGİSİ

ARALIK (DECEMBER) 2016

JOURNAL of HISTORY and FUTURE TARİH ve GELECEK DERGİSİ

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf/>

YEAR: 2 (DECEMBER 2016) - VOLUME: 2 - ISSUE: 3

YIL: 2 (ARALIK 2016) - CİLT: 2 - SAYI: 3

HISTORY AND FUTURE

ARALIK 2016

HISTORY AND FUTURE TARİH VE GELECEK

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İLK yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

Journal of History and Future Dergisi ULAKBİM üyesidir.
Journal of History and Future is a member of ULAKBİM.

VOLUME 2, ISSUE 3 – DECEMBER 2016
CILT 2, SAYI 3 - ARALIK 2016

Editör
Yrd. Doç. Dr. Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+904362494949/3611
Email: tarihgelecek@gmail.com
Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

JOURNAL OF HISTORY and FUTURE
Tarih ve Gelecek Dergisi

Yayın Kurulu Başkanı / Director of Editorial Board
Prof. Dr. Abdülatif TÜZER

Editör

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Osman AKANDERE
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Fadime Tosik Dinç
Yrd. Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Yrd. Doç. Dr. Esra ÇIPLAK
Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM
Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Doc. Dr. Danko Leovac
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Yrd. Doç. Dr. Selim Adalı
Yrd. Doç. Dr. F. Cangüzel Güner Zülfikar
Dr. Zekeriya Türkmen

Genel Koordinatör / General Coordinator

Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM
Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Okut. Ahmet ŞAHİN,

İletişim Sorumluları / Correspondents

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY
Okut. Mehmet ÖZALPER

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

OUR JOURNAL IS CURRENTLY BEING INDEXED BY
DERGİMİZİ AN İTİBARIYLA TARAYAN İNDEKSLER

Directory of Research Journals Indexing

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

DOAJ

Google
Scholar

UNIVERSITY OF
SASKATCHEWAN

SUNCAT

Akademik Araştırmalar İndeksi
Acarindex.com

Hakemler Referees

ARALIK 2016 Sayısı'nda kıymetli değerlendirmeleri ile dergimize katkı sunan tüm hakemlerimize saygı ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Selçuk URAL

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars / Türkiye

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van / Türkiye

Doç. Dr. Zana ÇITAK

Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL

Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/ Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Arzu TAŞCAN

Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ersoy ZENGİN

Munzur Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Munzur / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Fadime Tosik DİNÇ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Olcay TURAN

Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Remziye OKKAR

Trakya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Selim ADALI

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Ankara / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Serap Özkan KILIÇ

Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep / Türkiye

Dr. Ayşe AKSU

Makale / Article

Yeni İpek Yolu Stratejileri Ve Trans-Avrasya Güvenlik Sistemleri
New Silk Road Strategies and Trans- Eurasion Security Systems
Ergin AYAN

9-24

Makale / Article

Roma Ordusunda Beslenme Düzeni
Diet of The Roman Army
Olcay TURAN

25-36

Makale / Article

Deniz Kavimleri Hareketinde Kuraklık Teorisi Sorunu
The Problem of Drought Theory in Movement of Sea People
Rüştü Bora BAKRIYANIK

37-49

Makale / Article

The Catholics and Organ Disagreements in The Church Of The Holy Sepulchre
Kamame Kilisesi'nde Katolikler ve Org Mücadelesi
İhsan SATIŞ

50-67

Makale / Article

Pers Kralı II. Kyros'un (Büyük Kyros) (M.Ö. 559-530) Soyağacı, Ailesi ve İsmi
Genealogy, Family and Name Of The Persian King Cyrus II (Cyrus The Great) (559-530 B.C.)
Eray KARAKETİR

68-83

Makale / Article

Münşeât Mecmuâlarının Tarihi Gelişimi Ve Râmi Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ" İsimli Eseri
The Historical Development of Münşeât Magazines and Rahmi Mehmed Pasha's Work that Titled as Hülâsâ-i İnşâ
Ersin KIRCA

84-100

Makale / Article

(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı
The Demographic Structure of Van Township's Non-Muslim Villages According to the 1252(1836) Population Census
Şeyhmus BİNGÜL

101-116

Makale / Article

Görelili Rüstemezâde Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik Ve Sosyal Hayat (1918-1921)
The Military and Social Life In Rustemezâde Abdulhamid's Letters Which Was From Gorele (1918-1921)
Mevlüt KAYA

117-143

Makale / Article

Orta Çağ Türk-İslâm Dünyasında "Kılavuz"lar
"Guides" in Turkish-Islamic World in the Middle Ages
Züriye ORUÇ

144-154

Makale / Article

II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Gazeteciliğine Bir Örnek: Eşek Gazetesi
An Example of the Second Constitutional Term of Humor Journalism:
Eşek Newspaper
Mehmet BOZASLAN

155-170

Editörden

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future) 2. cildinin 3. sayısından itibaren Muş Alparslan Üniversitesi bünyesinde İnsan ve Toplum Bilimleri alanlarında yayın hayatına devam etmektedir. Tarih, Felsefe, Sosyoloji, Edebiyat, Dil ve Piskoloji alanlarına katkı sağlayabilecek özgün ve orjinal eserleri hakem sürecinden geçirdikten sonra yayınlanabilir bir vaziyete getirmek için dergimiz çaba sarf etmektedir. Yılda 3 defa (Aralık, Nisan ve Ağustos) yayın yapan dergimiz aynı zamanda çeviri ve kitap incelemelerine de yer vermektedir. Gerekli görüldüğü taktirde özel sayılar da yayınlamayı planlayan dergimiz, yayınladığı her esere DOI numarası atama yetkisine sahiptir. Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birinin olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Dergimiz 2. cildinin 3. sayısında 10 yeni eserle tekrar okuyucuları ile buluşmaktan gurur duymaktadır. Başta dergimize eser gönderen kıymetli yazarlar ve bu eserleri değerlendiren değerli hakemlerimiz olmak üzere tüm okuyucularımıza teşekkür ediyoruz. Her sayısında kalite çıtasını ve tarandığı indeks sayısını artırmayı hedefleyen Tarih ve Gelecek dergisi, bünyesindeki eserler ile geçmiş ile gelecek arasında bir köprü görevi üstlenebiliyorsa ne mutlu bize.

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yeni İpek Yolu Stratejileri Ve Trans- Avrasya Güvenlik Sistemleri

New Silk Road Strategies and Trans- Eurasian Security System

ÖZET

İpek Yolu günümüzde, eski tarihî ve klasik tanımından çok daha geniş alanları kapsamaktadır. İpekyolu'nun günümüzde ve gelecekteki ufku hakkında yapılan ve yapılacak araştırmaların, esasen bu konuyla ilgili stratejilerin anlaşılması bakımından büyük katkılar sağlayacağı bir gerçektir. İpek Yolu daha geniş stratejik alanlara yayılabildiği ölçüde değer kazanmaktadır. Görülmektedir ki Yeni İpekYolu literatürünün önemli bir kısmı, askerî ve siyasî hedefler arz etmektedir. Bu hedefler arasında bulunan Güney Kafkasya ve Türkistan ülkeleri ile Batı arasında güçlü politik, ekonomik ve güvenlik bağlarının geliştirilmesi, bu bölgede güney, kuzey ve doğudan gelecek politik ve ekonomik baskılara karşı son derece hassas olan istikrarı teşvik edecektir. Bunları tecrübe etme girişimleri ise genel olarak, insanî ve övgüye layık görülmektedir. Bu çerçevede Batı Avrupa'yı Türkistan'a ve oradan da Uzak Doğu'ya bağlayan bir enerji ve nakil koridoru ağının oluşturulması tasarlanıyor. Bu makalenin konusu bir "Trans-Avrasya Güvenlik Sistemi" olarak tanımlanan İpek Yolu stratejilerinin içerik ve kapsamını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, ABD, Çin, Türkistan, Kafkasya

ABSTRACT

Silk Road today, covers a wider meaning of the old historical and classical definition. It is a fact that researches carried out today and to be done in the future about the vision of the Silk Road are going to contribute to the understanding of the strategies on this issue. Silk Road gains the more value the more it spreads to the wider strategic areas. It is seen that the new Silk Road Project has mostly military and political objectives. The improvement of

Ergin AYAN
Prof. Dr.

Ordu Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
alpsunkar@hotmail.com

«ABD gibi statükocu ülkelerin yeni Asya merkezli girişimlerine (Asia Pivot) ve Çin'i dışarıda bırakan yeni ticaret anlaşmalarına (Trans-Pasific Partnership) da bir cevap olarak okunabilecek bu proje Çin'i Avrupa ve Ortadoğu'ya bağlaması açısından önemlidir.»

Eser Geçmişi

21/10/2016'da başvuru alındı, 09/11/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayımlandı.

Paper History

Received on 21/10/2016, Accepted on 09/11/2016',
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281813>

political, economic and security issues between the South Caucasus-Turkestan and West, which is one of the objectives, will encourage the stability against future economic pressure of South, North and East. The attempts to experience these are generally seem humanly and admirable. In this context, it is being designed to create a network of energy and transport corridor linking the Western Europe to Turkestan and thence to the Far East. The subject of this article is to clarify the content and scope of the Silk Road Strategies which defined as a “trans-Eurasian security system”.

Key Words: Silk Road, USA, China, Turkestan, Caucasus

Giriş

Tarihi İpek Yolu, Çin’den Avrupa’ya uzanan ticaret yoluna verilen ad olup, tarih boyunca kullanılan en büyük kervan yollarından biridir¹. Burada dile getirmek istediğim ilk şey, tarihi devirde bir gelir kaynağı olarak İpek Yolu kervancılığının Türk kavimleriyle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olduğudur. Hunlardan Uygur Hakanlığı’nın yıkılışına kadar yaklaşık bin sene müddetle Türkler ve Çinliler İpek Yolu’nun transit geçit merkezi olan İç Asya bölgesine egemen olmak istemişlerdir. Türkistan bölgesi İpek Yolu’nun bir hayli canlı olduğu bilhassa Ortaçağ’da altın dönemini yaşamış ve tarihe Türk-İslâm kültürünün zengin mirasını bırakmıştır. Coğrafi keşiflerden evvel İpek Yolu üzerinde Kaşgar, Buhara, Semerkand ve Merv gibi önemli şehirler kurulmuş ve Türkistan bölgesi İslâm medeniyetinin ana santrali ve merkezi durumuna gelmiştir. İpek Yolu vasıtasıyla batı ile doğu arasında birincisi felsefeler ve dinler ikincisi sanat modelleri ve gelenekler üçüncüsü de bilim ve teknikler yayılmaktaydı. Örneğin Birunî, İbn-i Sina, Farabî, Yusuf Balasagunî, Mahmud Kaşgarî, Ahmed Yesevî, Ali Kuşçu bu dönemlerin iz bırakan aydınlarıdır. Böylece İpek Yolu asırlarca doğunun bilgisini, bilgeliğini batının pratikliğine ve zenginliğine taşıdı. Dört tarafı kara ile çevrili olan ve İpek Yolu vasıtasıyla dünyaya açılan Türkistan kıtası ise, yüz yılı aşkın bir süredir dünyaya kapalı kalmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Çarlık yönetiminin uyguladığı yalnızlaştırma siyaseti Türkistan’ın çevresine kapanmasında etkili olmuştur. On sekizinci yüzyıldan itibaren bir yandan bölgede meydana gelen bölünmüşlük ve iç kavgalar, bir yandan da kuzeyden Rus Çarlığı’nın, güneyden de İngiliz İmparatorluğu’nun yayılmacılığı, Türkistan’ı dünyadaki gelişmelerinden izole etmiştir. Bölgenin Rus egemenliğine girmesinden sonra ve devam eden Sovyet döneminde Moskova merkezli bir ulaşım alt yapısı ortaya çıkmıştır. Şimdilerde Yeni İpek yolu diye adlandırılan proje, bütün ulaşım ağlarını birbirleriyle birleştirecek olup, bölge ülkelerini küresel bir ticaret yörüngesine oturabilecek nitelikte görünmektedir.

1 Geniş bilgi için bkz. E. Kalan, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1, s. 43-62.

ABD'nin İpek Yolu Stratejileri

Amerika'nın İpek Yolu Stratejisi (Silk Road Strategy: SRS), Sovyetlerin hızlı çöküşüne bağlanmaktadır². Günümüzde İpek Yolu Stratejisi'nin, bir "trans-Avrasya güvenlik sistemi" olarak tanımlandığı özellikle vurgulanmalıdır, çünkü Avrasya koridorunun militarizasyonunu çağrıştırmaktadır³. Nitekim, İpek Yolu Strateji Yasası'nda, Güney Kafkasya ve Orta Asya'da çatışmaları çözmek için ABD'nin çabaları şu şekilde ifade edilmektedir: "Başkan, Güney Kafkasya ve Orta Asya'daki çatışmaların tarafsız, adil ve kalıcı çözümü için uygulanabilir tüm diplomatik araçların kullanılması gerektiğini basın ve üst düzey ABD Hükümeti yetkililerinin katılımıyla gerçekleşen kongrede duyurmuştur⁴."

Bu dış unsurlardan dolayı, ABD'nin, Güney Kafkasya ve Orta Asya politikalarının geleceği, zaman içerisinde bazı siyasi ve ekonomik unsurlara göre vaziyet alacaktır. Bunun nedeni İpek Yolu'nun günümüzde eskisinden çok daha geniş alanı kapsamıştır. Amerika'nın bu alanlardaki çıkarları söz konusu olduğundan askeri, toplumsal ve ekonomik sorunlardan uzak duramaz. Bu coğrafyalardaki modern sanayi toplumu olma sürecini henüz tamamlayamamış olan bazı toplumlar yeni dünya düzenine uyumda duraklama gösterirken, ABD'nin bu değişim sürecine ilgisiz kalacağı elbette düşünülemez.

SRS'ye göre Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde ABD'nin politikası şöyle olacaktır; "İnsan haklarını, bağımsızlığı, egemenliği desteklemek ve demokratik bir hükümete saygıyı güçlendirmek. Irkçılık ve antisemitizm karşıtı anlayışları teşvik etmek, hoşgörü ve çoğulculuk anlayışlarını desteklemek. Bölgesel çatışmaların çözümüne aktif olarak yardımcı olmak ve sınır ötesi ticareti kolaylaştırmak. Dostane ilişkileri ve ekonomik işbirliğini teşvik etmek. Piyasa odaklı prensip ve uygulamaların teşvikine yardımcı olmak⁵."

Görüldüğü gibi, ABD anılan coğrafyalardaki eski Sovyet cumhuriyetlerini kendi nüfuz alanına entegre etme bakış açısıyla, insan hakları, demokrasi, bağımsızlık, ekonomi gibi kavramları sürekli gündemde tutmaktadır⁶. Demek ki İpek Yolu Stratejisi, bir bakıma ABD-NATO müdahaleciliğinin temeli haline gelmiştir. Fakat, diğer yandan Rusya, Orta Asya'daki Amerikan angajmanını gözü kapalı bir şekilde karşılamamıştır. Askeri

2 SRS, 3 Ağustos 1999'da ABD Kongresi'ne sunulan bir yasa tasarısı olarak formüle edildi. Bu tasarı, 17 Ağustos 1999 tarihinde ABD Başkanı tarafından imzalandıktan sonra yürürlüğe girmiştir. Bu yasa tasarısı Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını desteklemeye yönelik 1961 Dış Yardım Yasası'nda yapılan değişikliktir. İpek Yolu şöyle tanımlanmaktadır: "Antik İpek Yolu, Orta Asya ve Güney Kafkasya'nın ekonomik can simidi olup, şimdi Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletlerinin topraklarından geçmektedir.", bkz. Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>, 1999, Erişim Tarihi: 04. 02. 2016.7. s. 195-206.

3 Brzezinski'nin ifadesiyle "ABD, Orta Asya'ya egemen olmak için çok uzak; ancak dışında kalamayacak kadar da güçlüdür.", bkz. Z. Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Stratejik Gereklilikleri*, Çev. Y. Türedi, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2005, s. 206.

4 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>; F. Elma, "Küreselleşme Sürecinde Güney Kafkasya Demokrasi, Güvenlik Ve İşbirliği Sorunu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6, Kış 2009, s. 195-206.

5 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

6 M. Sadria, "Changes in Central Asia-Migration, Modernization and Social Transformation", *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi Kongre Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayını, Kocaeli 2009, s. 81-96

ve ekonomik zaafı bulunan Orta Asya ülkelerinde içten içe süren bir güç mücadelesi yaşanmaktadır. Rusya'nın biri BDT diğeri Şangay İşbirliği Örgütü olmak üzere iki kanal üzerinden Amerikan angajmanını dengelemeye çalıştığı söylenebilir. Burada ilk öncelik BDT çerçevesinde girişilen entegrasyon faaliyetleriyken, ikinci öncelik Çin ile stratejik işbirliği çerçevesinde politikaların yürütüldüğü Şangay İşbirliği Örgütü'ndedir⁷.

Bu noktadan bakıldığında Rusya'nın eski Sovyetler dönemindeki bütünsel varlığının özlemine çektiği söylenebilir. Geleneksel olarak Çin ile aynı kaderi paylaştıkları için, aralarında şimdilik geçerli bir ittifak söz konusu olmaktadır. Her iki devlette birbirinden farksız olarak İpek Yolu stratejilerini kendisinin potansiyel ilgi alanının dışında tutmayacaktır.

Çin ve Yeni İpek Yolu

Örneğin Şangay İşbirliği Örgütü'nün aktif bir üyesi olarak Çin İpek Yolu'nu canlandırmayla ilgili görevi üstlenmiştir⁸. Çin ile Rusya'nın Amerika'nın küresel gücüne boyun eğmeyecekleri açıktır. Çin liderinin İpek Yolu konusunda Kazakistan'la uzlaşmaya çalışması projede Orta Asya'nın en büyük gücü sayılan bu ülkeye verilen ehemmiyeti göstermektedir. Çünkü proje çerçevesinde karadan Çin'i Avrupa'ya ulaştıracak en verimli yol olan Kazakistan'ın Khorgos sınırı, Çin'i Orta Asya'ya oradan da Avrupa'ya ulaştıracaktır. Bu durum Kazakistan'ı Yeni İpek Yolu Projesi'nin kilit ülkelerinden biri haline getirmiştir⁹.

ABD gibi statükocu ülkelerin yeni Asya merkezli girişimlerine (Asia Pivot) ve Çin'i dışarıda bırakan yeni ticaret anlaşmalarına (Trans-Pasific Partnership) da bir cevap

7 F. Pirinççi, "Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63/1, Ocak-Mart 2008, s. 228; 1996 yılında başlattığı Şangay Beşlisi inisiyatifi ile Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'ı ekonomik olarak bölgeye entegre ederek, bir çok sorundan biri olan iktisadi problemlere çözüm üretmeye çalışmıştır (Şangay İşbirliği Örgütü hakkında daha geniş bilgi için bkz. E. Ayan, "Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2010, Sayı 1, s. 43; Buna mukabil, Çin ile Türkistan devletleri arasındaki sınır sorunlarının tamamı Çin lehine çözümlenmiştir. Doğu Türkistan tüm Türkistan devletlerinde terörist hareket olarak tanınmış, Çin ile birlikte ortak güvenlik tatbikatları düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra ekonomik işbirliği çerçevesinde Çin, bölge ülkelerine ciddi yatırımlar yapmaktadır. Bkz. M. Turgut, *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*, USAK Yayınları, Ankara 2008, s. 51.

8 Çin Cumhurbaşkanı Xi Jinping, 7 Eylül 2013 tarihinde Kazakistan'ın Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın ortaklaşa inşa edilmesine ilişkin stratejik bildiriye ilk defa ortaya koydu. Xi Jinping daha sonra 3 Ekim 2013'te Endonezya Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, Çin'in ASEAN ülkeleriyle deniz üzerindeki ortaklık ilişkilerini iyice geliştirerek "21. Yüzyıl Deniz Üzerinde İpek Yolu"nu birlikte inşa etmeye hazır olduğunu açık bir dille ileri sürdü. Bkz. China.org.cn, 1 November 2013.

9 E. Özdaşlı, "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi ve Küresel Etkileri", *Turkish Studies*, Vol. 10/15., Fall 2015, s. 585; Xi Jinping'in Nazarbayev'i ziyareti anlamlıydı. Kazak hükümeti, Rusya'nın sorunlu ekonomisine Kazak bağımlılığını azaltmanın bir aracı olarak İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'na katılımı memnuniyetle kabul etmiştir. İpek Yolu ekonomik Kuşağı ile ülkesinin ekonomi politikasını bağlamak isteyen Nazarbayev, bu arada Rus mevkidaşı gibi kendi ekonomik kalkınma stratejisini geliştirdi. O, sanayi ve ulaşım dâhil olmak üzere kilit alanlarda altyapı gelişimine odaklandı. 2018'e kadar yol yapım projelerinin dokuz milyar dolara mal olacağı tahmin edilmektedir. Bkz. Alvin Cheng-Hin Lim, "China And The Eurasian Economic Union: Prospects For Silk Road Economic Belt-Analysis", *Eurasia Review A Journal of Analysis And News*. www.eurasiareview.com/14052015-china-and-t, *Erişim Tarihi* 10. 03. 2016.

olarak okunabilecek bu proje Çin'i Avrupa ve Ortadoğu'ya bağlaması açısından önemlidir. Bu yeni yol ve kuşak (One Belt One Road) ile ülkeler arasında politika uygulamaları, ticari imtiyazlar, yatırım kolaylıkları, finansal işbirliği, kültürel yakınlaşma gibi temel ilişkilerin kurulması öngörülmüyor. Böyle bir projenin ekonomik finansmanı, bölge güvenliği ve jeo-politik gerilim alanları ile kültürel işbirliği alanları Çin'in en fazla önem verdiği konular arasında geliyor¹⁰.

İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz Üzerinden İpek Yolu stratejilerinin ileri sürülmesi, yeni küresel ekonomik ve siyasi düzenin kurulmasını derinden etkileyecektir. Bu tür bir projeden evrensel düzeyde uygulanabilecek genel ekonomik ve siyasi modeller elde etmek de mümkündür¹¹. Mamafih Yeni İpek Yolu Projesi'nin, hattın geçeceği altmış beş ülkede refah kuşağı oluşturması beklenmektedir¹².

İpek yolu projesi, bölge ülkelerinin karşılıklı güveni artıracak stratejilerin inşası ile güvenlik tehditleriyle mücadele etmek için avantajlı koşulları yaratma işlevi görecektir. Muhtemel dev bir pazar modelinin kurulmasına yararı dokunacaktır. Ekonometristler, söz konusu stratejilerin denenmesi halinde Çin'in Orta ve Doğu Avrupa'ya bağlanacağını tahmin etmektedirler. Halen Çin, İpek Yolu üzerinde bulunan birçok ülkenin en büyük ticaret ortağı, en büyük ithalat pazarı ve başlıca yatırım ülkesi konumunda yer almaktadır.

Avrasya Koridoru Güvenlik Sistemi

Bununla birlikte İpek Yolu Stratejisi'nin hayata geçirilmesi, üzerindeki enerji kaynaklarını kontrol etmek ve ticaret yollarını korumak için, tüm Avrasya koridorunda uygun bir güvenlik sistemi gerektirmektedir. ABD Kongresi'nde "Sınır Kontrol Yardımı başlığı altında: Yardımın Amacı Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin kendi sınırlarını güvence altına almak, yasadışı uyuşturucu ticareti ve kitle imha silahlarıyla ilgili teknoloji ve malzemelerin yayılmasını ve organize suç faaliyetlerini önlemektir. Destek faaliyetleri: Ulusal sınır muhafızları, sahil güvenlik ve gümrük kontrollerinin yeteneklerini geliştirme konusunda Güney Kafkasya ve Orta Asya'daki bu ülkelere yardım dâhil destek verilmelidir" denilmektedir¹³. Bu bölümde aslında güvenlik için militarizasyon sorununa vurgu yapılmıştır. Bu militarizasyon, özellikle Çin, Rusya ve İran'a karşı yönelmiştir. Kongre

10 Projenin finansmanı konusunda İpek Yolu Fonu adıyla özel bir fon kuran Çin, bunun yanı sıra Asya Altyapı ve Yatırım Bankası (Asian Infrastructure and Investment Bank) adıyla yeni bir uluslararası yatırım bankası kurarak diğer ülkeleri de bankanın kurucu üyesi olmaya davet etmiştir. 2015 yılında tamamlanan ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu kurucu üyeliklerden sonra banka aktif olarak çalışmaya başladı. Ancak böyle bir bankanın kuruluşu Çin'in sadece bölgesel değil küresel ekonomi ve siyaseti de etkileyebilecek bir konuma gelmesini ifade ediyor. Bu durum da başta ABD olmak üzere bölgede ABD müttefiki olan diğer ülkeleri de tedirgin etmektedir. Bkz. Zan Tao, "İpek Yolu Projesi ve Çin'in Küresel Stratejisi", Değerlendirme Kadir Temiz, *Bülten*, 2015, S. 87, s. 10.

11 B. Günay, "A Quest in Central Asia: "Social Genes" and New Political Models", *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Kongre Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayını, Kocaeli 2009, s. 17-39.

12 Milliyet, "İpek Yolu'na Refah Formülü", 12.05.2015; E. Başyurt, "Hindistan, İpekyolu'nu arıyor", *Aksiyon*, 1997; K. Leonard, "The Silk Road Renewed? South Asian Entrepreneurs in Uzbekistan", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 2010, 33/2, s. 276; 2014 rakamlarına göre dış ticaret hacmi 4,5 trilyon dolara yaklaşan Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi'nin hayata geçirilmesi ile daha da büyüyeceği hesap edilmektedir. Bkz. Özdaşlı, a.g.m., s. 584.

13 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

tasarı metninde şöyle deniyor: “Başkan, Güney Kafkasya ve Orta Asya’daki çatışmaların tarafsız, adil ve kalıcı çözümü için uygulanabilir tüm diplomatik araçların kullanılması gerektiğini basın ve üst düzey ABD Hükümeti yetkililerinin katılımıyla gerçekleşen kongrede duyurmuştur. Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde muharip taraflar arasında uzlaşma temeli oluşturulması, iç çatışma ve savaştan etkilenen bu ülkelerde ekonomik gelişmenin desteklenmesi ve geniş bölgesel işbirliğinin teşvik edilmesi temel hedefler arasındadır¹⁴.”

1999 İpek Yolu Strateji Yasası’nda, güneyden, kuzeyden ve doğudan gelen siyasi ve ekonomik baskılara maruz kalan Kafkasya ve Türkistan devletlerinin Batı’yla bağlarının gelişmesiyle istikrara kavuşacağı belirtilerek ABD yardımlarının gerekliliği bir kez daha vurgulandı: “Hava ulaşımı dâhil iletişim, ulaşım, altyapı planlaması, finansman, ABD şirketlerinin ve yatırımcıların katılımını ve inşaat sektörünün teşvik edilmesi, karayolları, demiryolları, liman tesisleri, nakliye, bankacılık, sigorta, telekomünikasyon ağları ve gaz ve petrol boru hatları da dâhil olmak üzere ticaret ve enerji sektörünün desteklenmesi. Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, Uluslararası Finans Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ile Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri, Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine bölgesel ekonomik işbirliği ve fiziki altyapının geliştirilmesi için gerekli yardımların yapılması kararlaştırılmıştır. Serbest piyasa ekonomileri için bu ülkelerin yetenekleri geliştirilecektir ve Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin Dünya Ticaret Örgütü’ne katılmaları için politikalar, yasalar ve düzenlemeler yapmalarına yardım edilecektir. Amerika Birleşik Devletleri ile Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasında sıfıra sıfır tarifeler kurulmasını düşünülmektedir. Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasında bölgesel işbirliği için gerekli olan fiziksel altyapının geliştirilecektir. Yakın ekonomik ilişkiler teşvik edilecek ve bu ülkeler ile Amerika Birleşik Devletleri ve diğer gelişmiş ülkeler arasında sınır ötesi ticaret kolaylaştırılacak. Tanımlanan faaliyetleri desteklemek üzere Amerika Birleşik Devletleri İhracat-İthalat Bankası, 1945 İhracat-İthalat Bankası Yasası’na göre finansman için uygunluğuna dair inceleme işlemini tamamlar. Overseas Private Investment Corporation tarafından sigorta, reasürans, finansman veya diğer yardımlar sağlanır¹⁵.”

2006’da güncelleştirilen bu yasa eski Sovyet coğrafyasını dönüştürme stratejisinin bir parçasıydı. İpek Yolu, Afganistan’da istikrarın sağlanması ve bölgede yeni ticari kanalların açılması süreci için bir fırsat niteliğindedir. Afganistan’daki gelişmeler uluslararası toplumun dikkatini çekmekte ve ülkenin kalkınmasına yönelik çeşitli projeler geliştirilmektedir. Ülkede güvenlik sorunlarının çözülmesi, siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanması, yeni ekonomik girişimlere ortam hazırlamaktadır¹⁶. Bu nedenle Afganistan’ın yeniden imarı sürecine başta Orta Asya Cumhuriyetleri olmak üzere çeşitli ülkeler destek vermektedir. Bu bağlamda Türkiye de, Kasım 2010 tarihinde Afganistan’a destek sağlamak amacıyla gerçekleştirilen Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı’na (RECCA) ev sahipliği yaparak sürece katkıda bulunacağını göstermiştir¹⁷.

14 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

15 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

16 İpek Yolu ve Afganistan hakkında bkz. A. C. Kuchins, T. M. Sanderson, D. A. Gordon, “Afghanistan: Building the Missing Link in the Modern Silk Road”, *The Washington Quarterly*, 2010, 33/2, s. 32-36.

17 Ö. Kulaklıkaya, “Modern İpek Yolu Orta Asya’nın Küresel Ekonomiye Açılan Kapısı”, *Tepav*, <http://www.tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/1255/Omercan+Kulaklikaya.>, Şubat 2013, Erişim Tarihi 28.03.2016, s. 4.

Görülüyor ki, küresel güçler gerçek hedeflerinin yanı sıra, faaliyet göstermek istedikleri alanlara sosyal, ekonomik vesaire imkânlar sunmayı vaad etmeye ihtiyaç duymaktadırlar: “Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde demokratik hükümet kurumlarını teşvik etmek, uluslararası kabul görmüş insan haklarına saygılı, dini hoşgörü de dâhil olmak üzere çoğulcu toplumların büyümesi için gerekli koşulları yaratmak. Parlamenter kurumları ve uygulamaları güçlendirecek programlar da dâhil olmak üzere demokrasi inşa için yardım etmek. Sivil toplum kuruluşlarının ve bağımsız medyanın gelişmesi için yardım etmek. Siyasal pratiğin ve ticari işlemlerde hukukun, güçlü ve bağımsız bir yargının üstünlüğünün ve şeffaflığın gelişmesi için destek vermek. Uluslararası borsa ve sivil toplum geliştirme merkezli beceri alanlarında ileri mesleki eğitim programları düzenlemek¹⁸.” Bu noktada küresel güçler kendi çıkarlarını gizlerken, karşı tarafın çıkarlarını ön planda açıklamayı tercih etmektedirler: “Bu ülkeler arasında güçlü bir uluslararası ilişkiler ağı ve ticaret inşa etmek için, Doğu-Batı ekseninde istikrarlı, demokratik ve pazar odaklı Avrupa-Atlantik Topluluğu ülkeleri ile iletişim, ulaşım, eğitim, sağlık, enerji ve ticaret için gerekli altyapının geliştirilmesine yardımcı olmak. Bölgede ABD’nin ticari çıkarlarını ve yatırımlarını desteklemek¹⁹.” ABD, “İpek yolu Stratejisi” yasası ile İpek Yolu coğrafyasındaki etkinliğini pekiştirirken, anılan coğrafyada ABD yanlısı iktidarların yaygınlaştırılmasını da amaçlamıştır. Bu Amerika’nın küresel üstünlüğünü sürdürmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Çin’in İnisiyatifi

Bununla birlikte bazı uzmanlar Çin ile ABD arasındaki başta Suriye olmak üzere Tayvan, Güney Çin Denizi gibi birçok konuda yaşanan görüş ayrılıklarının projenin uygulanmasını sıkıntıya sokacağını savunmaktadırlar²⁰. Silahlanma yarışı her zamankinden daha karmaşık bir hâl almıştır. Asya-Pasifik ve Avrupa’da güvenliği sağlama açısından Çin-Rus ittifakı ve ABD-Japonya Japonya’nın Orta Asya Politikaları hakkında ittifakının yoğunlaştığı görülmektedir²¹. Çin ve Rusya, ulusal savunma, askeri stratejiler oluşturulması ve silah geliştirme ile ilgili olarak ikili işbirliğinin güçlendirilmesi de dahil olmak üzere önlemler almışlardır²².

Çin’in başta Asya olmak üzere dünyanın birçok bölgesine yayılan ekonomik gücü, Rusya ile olan yakın diyalogu Washington’un endişelerini artırmaktadır. Bu nedenle altmıştan fazla ülkenin Çin’in girişimine dâhil olmak istediğini açıklamasına rağmen en önemli belirsizlik; özellikle ekonomik açıdan Çin’e bağlı olan Asya-Pasifik ülkelerinin güvenliklerini ABD’ye dayamalarının potansiyel bir ittifak değişimine neden olup

18 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

19 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

20 Gelişmelere bakılırsa Obama yönetimi sırasında, ABD aktif füze saldırılarından kendi topraklarını korumak için küresel bir balistik füze savunma sistemini geliştirmektedir. Ayrıca, yurtdışı askeri üsleri ve NATO ülkelerinin yanı sıra Asya ve Orta Doğu’daki müttefiklerini korumak için bölgede kendi füze savunma kapasitesini arttırmaktadır.

21 Y. Diril, “Japonya’nın Orta Asya Politikaları”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi Kongre Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayını, Kocaeli 2009, s. 910- 919.

22 Çin aynı zamanda havadan erken uyarı (AEW) ve nükleer denizaltı da dâhil olmak üzere silah sistemlerini geliştirirken kendi uçak gemisi filosunu genişletmeye çalışmaktadır. Bkz. T. Fu-sheng, “US Deployments Heralding Arms Race With China and Russia”, <http://www.wantchinatimes.com/news-subclass-cnt.aspx?id=20150614000067&cid=1703>., 14 June 2015, Erişim Tarihi 15.03.2016

olmayacağına yöneliktir²³. Bu nedenle ABD ile yakın diyalog halindeki bazı bölge ülkelerinin “Washington’a rağmen” Çin ile işbirliği yapmalarının ne kadar gerçekçi olduğu en önemli soru işaretlerinden biridir.

Buna ek olarak Pekin’in birçok bölge ülkesi ile sınır sorunlarının olması ve denizin kullanımı noktasında ihtilaflar yaşaması projeye olan ilgiyi azaltabilir²⁴. Benzer şekilde ABD ile Çin arasında yaşanan ve bölgenin diğer ülkelerinin de dâhil olduğu Güney Çin Denizi ihtilâfının çözüme ulaşması da projenin bütünüyle uygulanabilmesi açısından önemli bir unsurdur²⁵. Irak ve Afganistan başta olmak üzere Ortadoğu’da çok fazla enerji ve vakit kaybettiğini fark eden ABD, stratejik rakibi olarak gördüğü Çin’in arka bahçesi ve zayıf karnı olduğuna inandığı Güney Denizi sorununa giderek daha fazla müdahil olmaya başladı²⁶.

Bölgede var olan çatışma alanlarının ürettiği istikrarsızlık sadece Çin için değil bölgesel ve küresel düzen için de bir tehdit oluşturmaktadır. Terörizm ve bölge ülkeleri arasındaki ikili sorunların barışçıl yöntemlerle çözülmesi amacını da taşıyan İpek Yolu projesinin geleceği de bir bakıma bu gerilim alanlarından doğacak istikrarsızlıkların nasıl yönetileceği ile yakından ilgili. Çin’in Ortadoğu petrolü ve Orta Asya gazına yüksek oranda bağımlılığı da düşünüldüğünde projenin Çin için olmazsa olmaz bir jeopolitik zorunluluk olduğu göze çarpmaktadır. Buna rağmen Çin’in enerji ihtiyacı ve Uygur sorunu gibi istikrarsızlık üretebilecek siyasi sorunları fazla vurgulanmamaktadır. Hâlbuki Çin’in başını çektiği ve gündeme getirdiği böyle bir projenin bütün ayrıntıları tartışılmadan hem bölgedeki hem de bölge dışındaki ülkeleri projeye ikna etmek çok kolay görünmüyor. İpek Yolu projesi gelişmekte olan Türkiye-Çin ikili ilişkilerine yeni bir ivme kazandırabilir²⁷. Çin’in tarihî İpek Yolu’nun yeniden canlandırması çabasının altında stratejik çıkarları vardır, yani tarihteki İpek Yolu’nun etkisi ve işlevlerinden bugün ve yarın için referans kaynağını oluşturmuştur. Çin tarafı bu anlamda Türkiye ile yeni İpek Yolu projesini geliştirmeyi istemektedir. Soğuk Savaş sonrası Türk-Çin ilişkilerinde tarihî İpek Yolu’nu yeniden canlandırma söylemi yer almaya başlamıştır. Eski İpek Yolu’nu yeniden ticarî anlamda canlandıracak her iki ülke menfaatlerini sağlamayı planlamaktadır.

23 Fu-sheng, a.g.m., www.wantchinatimes.com.

24 Örneğin, Hindistan Dışişleri Bakanı Sushma Swarej’a göre; Deniz İpek Yolu Projesi’nin uygulanmasının önündeki başlıca engel Çin’in Güneydoğu Asya ülkeleri ile yaşadığı sınır anlaşmazlıklarıdır. Swarej ayrıca ülkesinin projede yer almak istediğini ancak tamamıyla taahhüt altına girmeyi reddettiğini ifade etmiştir. Bkz. Fu-sheng, a.g.m., www.wantchinatimes.com.

25 Son zamanlarda Güney Çin Denizi’ndeki artan gerginlik Asya’daki en yüksek çatışma riskini oluşturuyor. Çin ‘tarihsel olarak’ Güney Çin Denizi’nin neredeyse tamamında egemenlik iddia ederken diğer ülkeler uluslararası hukuka dayanarak bunu reddediyor. Çin’in dengelenmesi açısından Filipinler, Vietnam ve Malezya gibi kıyıdaş ülkelerin kapasitelerinin oldukça sınırlı olması, bu ülkelerin ABD’ye daha da yakınlaştığı bir fotoğrafı ortaya koyuyor. ABD bölgeye yönelik daha aktif bir politika izledikçe Çin ile daha sık karşı karşıya gelmek zorunda kalıyor. Henüz sıcak bir çatışma yaşanmamış olsa da Güney Çin Denizi’nde sular giderek ısınıyor. Çin’in izlediği bu siyaset ABD ile arasında gerginliklere sebep oluyor. Nitekim en son 27 Ekim’de ABD’nin güdümlü füze donanımlı USS Lassen Gemisi’ni Spratly (Nansha) Adaları’nın 12 mil çevresinde devriye gezmeye yollaması Çin’e bir mesaj niteliğindedir. ABD’nin bu hamlesine karşılık Çin’in ise bölgeye savaş gemilerini göndermesi gerginliği daha da tırmandırdı. Bkz. Y. Erşan, “Güney Çin Denizi’nde Çatışan Çıkarlar ve Yükselen Tansiyon”, *Analist*, www.analistdergisi.com/bolge-analizleri/asya-pasifik, Aralık 2015, *Erişim tarihi* 17 Mart 2016.

26 Türkiye’nin İpek Yolu’ndaki önemi için bkz. M. Eryiğit, “Güney Çin Denizinde Sınır Anlaşmazlıkları ve ABD-ÇHC İlişkileri’ne Etkileri”, *DÜBAM*, www.dunyabulteni.net, 2016, *Erişim Tarihi* 04.04.2016, s. 4.

27 Zan Tao, a.g.m., s. 10.

Çin Halk Cumhuriyeti, Türkistan'ı doğuya ulaştıran yeni güzergâhlarda öncü bir rol oynamıştır. Türkiye ise, "Stratejik Terminal Merkezi" olmaya aday ülkedir.²⁸ Devam eden süreçte terminal pazarı destekleyen lojistik merkezlerin alt yapısının planlanarak işletmeye açılması, dünya petrol ve doğal gaz borsasının kurularak, uluslararası ticaret, anahat ve kontrol merkezi olma özelliğine yönelik politika uygulamaları hızla hayata geçirilmelidir. Kurulacak kontrol merkezinde bilgi ağı ile oluşturulacak veri bankası, boru hatlarına ilişkin tüm bilgilerin depolanmasını sağlayarak, uluslararası doğal kaynak veri ağının merkezi olma işlevi Türkiye'nin tekelinde olacaktır. Boru hatlarının olumsuzluklarının basında çevresel etkiler gelmektedir. Sürdürülebilir kalkınma politikalarında ekolojik dengenin korunması önemlidir. Boru hatlarının geçtiği bölgelerdeki inşa işlemleri ve boru hatlarının güvenliği için oluşturulacak "güvenlik bölgeleri" tarımsal arazileri kullanılamaz hale getirebilecektir²⁹.

Yenidünya Düzeni Kurgusu İçinde İpek Yolu

Tarihin bu bölümünde en ilkel ekonomiler bile küresel, kıtasal veya bölgesel kutuplaşmaların içine girmek zorundadırlar. Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere katkıları gerçekten çok değerlidir, ancak şimdiye kadar bu katkıların neden genellikle hep teorik boyutta kaldığını açıklayamayız. Örneğin Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde yeni kurulan Cumhuriyetler ekonomide ve eğitimde yatırım yapmak yerine, siyasi yöntem sorunlarıyla uğraşırken, küresel güçler onları dar bir alana sıkıştırmaktadır. Neo-liberalizm gerçekten de Sovyet sonrası Cumhuriyetlere SRS kapsamında nazari olarak çeşitli yanıtlar içeren yöntemler önermiştir: "İpek Yolu üzerinde bulunan halklar arasında tarihi ve ekonomik ilişkilerin restorasyonu ile karşılıklı işbirliğini teşvik etmek, bu halkların egemenliklerinin yanı sıra demokratik ve piyasa reformlarının başarıya ulaşmasında önemli bir unsurdur. Güney Kafkasya ve Orta Asya ile Batı ülkeleri arasında güçlü siyasi, ekonomik ve güvenlik bağlarının geliştirilmesi güney, kuzey ve doğudan siyasi ve ekonomik baskılara karşı savunmasız olan bu bölgede, istikrarı teşvik edecektir. Güney Kafkasya'da ABD ile yakın ittifak arayan laik Müslüman ülkelerin birçoğunun İsrail ile aktif ve samimi diplomatik ilişkileri var. ABD'nin dış politikası, serbest piyasa ekonomileri ve insan hakları ile birlikte Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin bölgesel ekonomik bütünleşmesinin yanı sıra ekonomik ve siyasi bağımsızlığını desteklemeye hedeflenmelidir³⁰." Bu tür hedefler bence bu ülkelerin ekonomik açıdan ulaştıkları refah seviyeleriyle açıklanabilir. Burada yoksullar için söylenen "Hiç yoktan iyidir" tabirini kullanmak yerinde olur sanırım. Yine de gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki sosyo-ekonomik işlevlerini küçümsememek gerekir.

IMF ve Dünya Bankası "serbest piyasa ekonomilerini" teşvik eden ve sürekliliğini garanti altına almaya çalışan SRS'nin vazgeçilmez organlarıdır: "Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde açık piyasa ekonomileri ve açık demokratik sistemlerin geliştirilmesi,

28 M. Bakırcı, "Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1, s. 63-86.

29 A. Orhan, "Yeni İpek Yolları: Boru Hatları ve Terminal Pazarlar", *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*, Eskişehir 2011, s. 12; M. B. Ekinci, "The Silk Roads From Past to the Future and Their Interactions With the Foreign Trade of Turkey", *Avrasya Etüdleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1, s. 29-32.

30 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

uluslararası özel yatırım, artan ticaret ve dünyanın geri kalanı ile ticari etkileşimlerin diğer formları için olumlu teşvikler sağlayacaktır³¹.”

Demek ki, batılı küresellerin başlıca işlevinin sistem ihraç etmek olduğu söylenebilir. Söz konusu devletlere miras kalmış olan geleneksel Sovyet iktisadi kuramlarının önermelerinin genellikle yetersiz kaldığını gözlemleyen liberal küreseller, bu açığı doldurmayı kendi stratejik hedeflerine ulaşmada, bir imkân ve fırsat olarak değerlendirmeye gayret göstermişlerdir. Bu ekonomik işbirliği ve yardım süreci siyasi ve askeri sonuçları bakımından liberal sistemi korumaya yönelik tekniklerden birisidir.

Bu noktada yeniden gelişmeleri militarizasyona dönüştüren birliktelik sorununa rücu etmiş oluyoruz. SRS altındaki militarizasyon süreci, geniş ölçüde Çin, Rusya ve İran'a karşıdır. SRS şu çağrıyla yapmaktadır: “Güney Kafkasya ve Türkistan ülkeleri ile Batı arasında güçlü politik, ekonomik ve güvenlik bağlarının geliştirilmesi, bu bölgede güney, kuzey ve doğudan gelecek politik ve ekonomik baskılara karşı son derece hassas olan istikrarı teşvik edecektir³².”

Kısacası stratejistler, Güney Kafkasya ve Türkistan enerji kaynaklarına erişimin, bir alternatif olarak ABD'nin Ortadoğu bölgesinden gelen enerjiye bağımlılığını azaltmaya yetecek kadar petrol üretebileceği gözleminden yola çıkmalıdırlar. SRS 'de bu konuda şu ifadeler yer almaktadır: “Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgesi, ABD'nin Basra Körfezi bölgesindeki enerjiye bağımlılığını azaltmak için yeterli miktarlarda petrol ve gaz üretebilir³³.”

Fakat bunun yanında, küresel güçlerin stratejilerinin gerçek bir tarihsel aşama ve dönüşüm kaydettiklerini de ilave etmek zorundayız. Konuyu daha genel bir bağlamda ifade etmek istersek, Yeni İpek Yolu literatürünün önemli bir kısmı, insani yardım adı altında yapılan açıklamalardan ibarettir, fakat aslında askeri ve siyasi hedefler arz etmektedir: “Bu alt bölümde insani yardım terimi gıda, ilaç, tıbbi malzeme ve teçhizat, eğitim ve giyim ihtiyaçları da dâhil olmak üzere insani ihtiyaçları karşılamak için yardım anlamına gelir. Destek faaliyetleri: Çatışma kurbanlarına insani ihtiyaçların sağlanması. Evlerinden ve yerlerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin dönüşünü kolaylaştırmak. Savaşın tahrip ettiği konutların ve ekonomik altyapının yeniden yapılandırılmasında yardımcı olmak. Amerika Birleşik Devletleri, Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde muharipler arasında varılan barış anlaşmalarını uygulamak için tarafsız, çok uluslu barış güçlerinin kurulmasını desteklemesi gerektiğini Kongrede duyurmuştur³⁴.”

Tarih bilimi yerinde bir ihtiyatlılıkla tahlil içerikli açıklamaları tercih etmektedir. Yukarıdaki önermeleri deneme teşebbüsleri ise bu projelerin yanlış oldukları kanıtlanmadığı sürece, insancıl görülmektedir. Ancak, tecrübe safhasında, bazen bir bölgeye yapılan askeri müdahalelerin sonunda tam tersine gayri insani durumların ortaya çıktığı görülmektedir.

31 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

32 M. Chossudovsky, “Avrasya Koridoru: Boru Hattı Jeopolitiği ve Yeni Soğuk Savaş”, <http://www.koxuz.org/anasayfa/node/1921>, Erişim Tarihi 15.03.2016.

33 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

34 Silk Road Strategy Act, <http://www.govtrack.us/congress/bills/109/s2749/text>.

Mesela SRS, Moskova'ya karşıdır ve yeni dünya düzeninde eski Sovyet Cumhuriyetlerinin, Çin, Rusya ve İran ile siyasi ve askeri işbirliği bağları oluşturmalarını önleme amacını taşımaktadır³⁵. Bu bakımdan, 1997'de kurulan GUAM³⁶'ın oluşumu, eski Sovyet cumhuriyetlerini ABD ve NATO ile askeri işbirliği anlaşmalarına dâhil etme amacına yöneliktir. Bu şekilde bu ülkelerin Rusya Federasyonu ile olan bağlarını tekrar oluşturmaları da engellenecekti.

Demek ki, bu şekilde geliştirilmiş olan yeni dünya düzeni kuramının, pratikte 1999 SRS bildirgesi altında, Güney Kafkasya ve Türkistan ülkeleri ile ilişkisinin düşünüldüğünden daha fazla olduğu görülmektedir. Yine de SRS kuramının yukarıdaki ülkelerin Sovyetlerden sonraki yaşam standartlarını bir miktar yükselttiği konusunda olumlu şeyler söylenebilir. Ne olursa olsun küresel stratejilerin, çok değerli fonksiyonlarını yerine getirecek politikalar üretmelerinin kaçınılmaz olduğu düşüncesindeyiz.

ABD, 1999'dan sonra SRS ile son derece iyi politik araçlar üretirken, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden ilk yıllarda Türkistan bölgesi ile öncelikli olarak ilgilenmemiştir. 1990'lı yıllar boyunca Irak'ın Kuveyt'i işgali ile ortaya çıkan Körfez savaşları ile Bosna ve Kosova olaylarının ölümcül sonuçlara yol açacağı görülmüştür. Washington bu gelişmelerle meşgul olurken, NATO'nun yeniden yapılandırılması gündeme gelmiş ve Türkistan bölgesi önemi bakımından ikinci sıraya düşmüştür. Ancak, Rusya'nın 1993'de ilan ettiği "Yakın Çevre Doktriniyle" etkinliğini tekrar arttırma çabası içerisine girmesi, Kafkasya ve Türkistan jeopolitiğini ön plana çıkardı. Avrupa Birliği'nin TRACECA³⁷ ve INOGATE³⁸ projelerini geliştirmesi, Çin'in bölgede etkin olmaya başlaması, ABD merkezli petrol şirketlerinin bölgede artan çıkarları gibi faktörler 1990'ların ortalarından itibaren ABD'nin bölgeye ilgisini yavaş yavaş artırdı³⁹.

ABD enerji kaynaklarına yönelik büyük bir ilgi duyduğu Ortadoğu'da gerçekten ciddi ve somut güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Buna karşılık ABD'nin 1990'ların ortalarından itibaren şaşırtıcı bir şekilde Kafkasya ve Türkistan'daki çıkarlarına yöneldiği görülmektedir. 1998 Ulusal Güvenlik Stratejisi bu konuya önemle eğildiklerinin belgesidir: "İstikrarlı ve miireffeh Kafkasya ve Orta Asya, Akdeniz'den Çin' e uzanan geniş bir bölgede istikrar ve güvenliğe katkı sağlayacak ve Kafkasya gaz ve petrol rezervlerinin, ABD'nin muazzam ticari katılımıyla dünya piyasalarına aktarılmasını mümkün kılacaktır. Bu bölgedeki ülkelerde demokratik ve ekonomik alanda gerçekleştirilmesi gereken reformlar vardır. Bütün bunlar Amerikan çıkarları için önemlidir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için milyarlarca doların bölgeye akmasını sağlıyoruz⁴⁰."

35 M. Chossudovsky, *America's War on Terrorism*, Global Research, Quebec 2005, s. 69.

36 GUAM, Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova tarafından bölgesel bir ittifak olarak doğmuş, Nisan 1999'da Washington'da yapılan NATO zirvesinde Uzbekistan (Özbekistan)'ın katılımı ile GUUAM'a dönüşmüştür. TRACECA'nın canlandırılması başlıca hedefleri arasındadır. Bkz. B. Çörten, *Güncel Karadeniz Jeopolitiği*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2009, s. 26.

37 Avrupa-Kafkasya-Asya Taşıma Koridoru (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia, TRACECA) geniş bilgi için bkz. E. Tutar, F. Tutar, M. V. Eren, "Uluslararası Ulaşım Koridorunda Yeni Bir Açılım:TRACECA Projesi ve Türkiye"*Mevzuat Dergisi*, Sayı 139, www.mevzuatdergisi.com, Temmuz 2009.

38 Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşıma (Intersate Oil and Gas Transport to Europe, INOGATE).

39 Ş. Amanov, *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007, s. 96; Çörten, *a.g.e.*, s. 10.

40 The White House, *National Security Strategy for a New Century*, Washington Ekim 1998, s. 39-41.

Sovyetlerin Türkistan bölgesinde yol açtığı boşluğun ABD tarafından doldurulması ile ilgili tezler ortaya atıldı. Bu görüşleri savunanlar, bu alanlarda Türkiye'nin etkili olmasını istemekteydiler. Enerji koridorlarının merkezinde bulunan Türkiye'nin, jeo-politik ve jeo-ekonomik tercihin vazgeçilmez unsurlarından biri olduğu doğrudur. Fakat Türkiye'nin ABD'nin öngördüğü gibi dev boyutlu uygulamalı proje örnekleri yoktu. 1990'lardan bu yana ABD'nin ulusal güvenlik stratejisi belgesine ve İpek yolu stratejisi yasasına eşdeğerde bir proje de ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle ABD'nin Avrasya politikasının esası, enerji koridorlarını kontrol etme ve Türkiye'yi oyalama politikası olarak görülmektedir. Sovyetlerin dağılmasından bu yana Türkiye, bir ölçüde elinden geleni yapmış, fakat Kafkasya ve Türkistan ülkelerinde aktivitesini yükseltebilecek alternatif stratejiler geliştirmekten ziyade mevcut durumlara intibak etmekle yetinmiştir⁴¹. Bu cümleden olarak Türkiye, geniş Hazar Havzası hidrokarbon kaynaklarının doğrudan Batı pazarlarına ulaştırılmasını öngören ve 21. Yüzyılın İpek Yolu olarak sunulan Doğu-Batı Enerji Koridorunun gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur⁴². Her şeye rağmen ABD stratejisinin de, yukarıda belirtilen hedefleri yakalayabildiği söylenemez⁴³.

Avrupa Birliği ve Yeni İpek Yolu

Yeni İpek Yolu Stratejisi, şimdi tanımlandığı şekliyle geleneksel alanından daha geniş kapsamlıdır ve Avrupa Birliği'ni de ticari, ekonomik, stratejik ve askeri olarak çok yakından ilgilendirmektedir⁴⁴. Bu noktayı biraz açmamız gerekiyor. Avrupa Birliği adındaki uluslar konfederasyonunun, eski Sovyet coğrafyasındaki tarihsel evrimin izini sürmesinin dikkat çekici yanı kapitalist bir kalıba ya da serbest piyasa şablonuna uymayan toplumsal gerçeklikleri dönüştürmeye çalışmalarıdır. Bu tür modeller, kendi kuralları olan iki ya da daha fazla küresel oyuncunun karşılıklı ilişkileri arasında kalırlar ve kuşkusuz hepsi birlikte genel kuralları olan bir büyük oyunun parçası olurlar. Bazı modellerin, yan yana

41 İ. Kalaycı, "Deniz Ticareti ve Küresel Mali Kriz: İpek Yolu'nda Türkiye İçin Yeni Stratejiler", *Avrasya Etüdüleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1, s. 87-122.

42 16 Haziran 2006 tarihinde, Kazakistan Bakü Tiflis Ceyhan petrol boru hattı projesine resmi olarak katılmıştır. Bkz. T. C. Dışişleri Bakanlığı, Ocak 2009, s. 2.

43 Örneğin bu süreçte Kırgızistan, Moskova ile ittifak kurdu. 2005 yılı içerisinde Özbekistan lideri Kerimov, SOROS Vakfı'nın faaliyetlerini ülkesinde yasakladı. Bu gelişme üzerine, ABD, Özbekistan'a her yıl yapmış olduğu ekonomik yardımı durdurduğunu açıkladı. Özbekistan, ABD'nin hareket tarzına karşı, Rusya Federasyonu ile askeri ve ekonomik işbirliğine gitti (Kodaman-Birsel, 2006, 433.). Bu gelişmeler sonucunda Mayıs 2014'te kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'ne 2015 itibarıyla Rusya, Ermenistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan üyedir Birlik 170 milyon kişilik bir pazarda, mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımını öngörüyor bkz. *Turkic-Weekly-8-Turkce*, Erişim Tarihi, 2015/8.016, s. 3.

44 Avrupa Birliği Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini'nin görüşlerine bakarsak iktisadi ve güvenlik ufku bütün Avrupa'yı da ilgilendirmektedir. "AB'nin, Asya ile ilişkilerinde önemli stratejik çıkarları ve Çin'in reform çabaları da dâhil olmak üzere Asya ekonomilerinin devam eden başarısında büyük bir pay vardır. Ancak AB, aynı zamanda siyasi ve güvenlik gerginliklerinin yansımalarına açıktır. Bölgedeki anlaşmazlıklar ve çatışmalar, ticaret yolları, finansal aktörler ve AB için büyük önem taşımaktadır. Önümüzdeki zorluk ise kararlı ve yapıcı siyaset ve güvenlik aktörü olarak AB'yi konumlandırma sırasında, ekonomik fırsatları ve bölgedeki büyüme erişimini maksimize etmektir. Jeopolitik gerilimlerin giderek yükseldiği bölgede AB'nin Güneydoğu Asya Ülkeleri İşbirliği Örgütü (ASEAN) ile işbirliği önemlidir ve güçlendirilmelidir. Son olarak, AB'nin Çin'in "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve Yeni Deniz İpek Yolu" olarak bilinen ASEAN'ın girişimlerinin sunduğu fırsatları değerlendirmesi gerekir". *Avrupa Dış İlişkiler Servisi*, 30 Haziran 2015; Y. Şahin, "AB, Dış ve Güvenlik Politikasında Küresel Strateji İçin Dügmeye Bastı", *İKV Değerlendirme Notu*, Sayı 137, www.ikv.org.tr, Temmuz 2015, *Erişim Tarihi* 22 Mart 2016, s. 4.

oyunlar arasında ilişkiler geliştirirken temel oyun kurucuya mecbur oldukları varsayılmaktadır⁴⁵. Gerçekten de strateji konusunda uzman kişiler arasında eski Sovyet cumhuriyetlerinin pazar dışı yönleri ile enerji kaynakları ve üretimleri arasındaki ilişkiler hususlarında derin tartışmalar yapılmaktadır.

Stratejistler bu tür durumları iyi bilirler, çünkü Sovyet toplumundan kapitalist topluma geçişte yaşanan zorluklar ve gereksinimler, onları bu alanın içine sürüklemiştir. Görülüyor ki, Yeni İpek Yolu ile ilgili projeler bu coğrafyadaki ülkelerin ortak çıkarlarını göz önüne aldıkları ölçüde değerli olmaktadır ve bu projelerle ilintili olan ülkeler de bunlardan yararlı toplumsal ve ekonomik sonuçlar elde etme imkânına sahiptirler. Bazı ülkeler bu sürecin belli bir noktasında duraklamış görünürken, başka ülkelerin eski İpek Yolu'ndan ilham alarak nakil ve ulaşım hatları konusunda ürettiği projelerle ilgilenmezlik edemez. Bu tür ülkelerin üretecekleri stratejiler onları kendiliğinden Yeni İpek Yolu'nun geniş alanına sokacaktır.

Mogherini'ye göre günümüzde terör örgütlerinin kök saldıği kontrolsüz bölgeler (*ungoverned spaces*) artmış, küresel güç dengeleri değişmiştir. Tek bir devletin başat güç konumunda olmadığı ve yeni güçlerin yükselişe geçtiği daha karmaşık bir dünyada yaşamaktayız. Mevcut konjonktür, AB için zorluklar ve sınamalar ortaya koymakla birlikte birtakım olası fırsatlar da sunuyor. Söz konusu zorluklar ve fırsatlar beş coğrafi bölgeye göre şu şekilde gruplanıyor: Komşu Ülkeler, Kuzey Afrika ve Orta Doğu, Afrika, Atlantik Ortaklığı, Asya⁴⁶.

AB'nin yeni dünya düzeninin ortaya koyduğu tehdit ve fırsatlara proaktif şekilde cevap verebilmesi, Yüksek Temsilci'nin de belirttiği gibi, politika yönünün yeniden belirlenmesi, esnekliğin ve koordinasyonun artırılması, azalan etki gücü ve kapasite açığının ele alınmasına bağlı olacak. AB kurumları ve üye devletler, stratejik gözden geçirme sürecinde bir araya gelerek, küresel konjonktürün ortaya koyduğu yeni gerçeklikler ışığında birliğin dış politika önceliklerini ve hedeflerini yeniden tanımlayacaklardır.

Tanımlanması bir hayli zor olmakla beraber bu türdeki projeler, tarihsel açıdan oluşturacakları ekonomik dönüşümlere ışık tutabildikleri ölçüde anlamlıdır. Bu sürecin

45 Zbigniew Brzezinski'nin *Büyük Satranç Tahtası*'nda işaret ettiği gibi "ABD'nin Kuveyt, Meksika Korfezi ve Kuzey Denizi'ndekileri açık farkla geride bırakabilecek enerji rezervlerine sahip Kafkasya ve Türkistan bölgesinde temel oyun kurucu olabilmek için önüne çıkan tüm fırsatları değerlendirmesi ve sonunda bölgeye yerleşmesi gerekmektedir" Bkz. Brzezinski, *a.g.e.*, s. 98. Brzezinski bu öngörüyü ileri sürerken, bu coğrafyadaki ülkelerin toplumsal ve siyasal dinamiklerinin analizlerini de yapmıştır.

46 Mogherini'ye göre, Asya ekonomilerinin başarısının ve Çin'in reform çabalarının sürmesi, AB'ye yarar sağlayan gelişmeler olarak öne çıkıyor. AB'nin bölgede karşılaştığı başlıca zorluk ise bir yandan ekonomik fırsatlara erişimi artırılırken, diğer yandan da güvenlik ve siyaset alanında yapıcı bir aktör olarak konumlandırılması oluşturuyor. AB'nin başarılı entegrasyon modeliyle Asya'da bölgesel işbirliği hareketlerine sunabileceği desteeğe dikkat çeken Mogherini, jeopolitik gerilimlerin giderek yükseldiği bölgede AB- Güneydoğu Asya Ülkeleri İşbirliği Örgütü işbirliğinin önemli olduğunu ve AB'nin bölgesel güvenlik örgütleriyle işbirliğini güçlendirmesi gerektiğini ifade ediyor. Raporda, ASEAN'ın girişimleri ve Çin'in İpek Yolu Ekonomik Kemer Projesi'nin sunduğu fırsatları değerlendirmesi, bir yandan da bunların Dünya Ticaret Örgütü kuralları, sosyal ve çevresel standartlar ile uyumlu olduğunu teyit etmesi gerektiği belirtiliyor. Bkz. Şahin, *a.g.m.*, s. 4; R. F. Hopkins, R. W. Mansbach, "Globalization, Central Asia, and the Future of Global Politics", *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi Kongre Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayını, Kocaeli 2009, s. 16-39.

çinde doğal olarak kalkınma iktisatçılarını ilgilendiren Sovyetlerin dağılmasından önceki uzun dönem de vardır. Bölgeye yönelik olarak geliştirilen TRACECA Projesi, Asya cumhuriyetlerini Kafkasya üzerinden Avrupa'ya bağlamayı hedefleyen ağırlıklı olarak demiryolu olmak üzere tüm ulaşım sistemlerini kapsayan bir Doğu-Batı Koridorudur⁴⁷ TRACECA, uluslararası kuruluşlardan büyük mali ve teknik destek alan Avrasya bölgesi ulaşım koridoruyla ilgili tek projedir. Avrupa Birliği'nin yeni bağımsız devletlere yönelik politikasının temel taşlarından biri olan TRACECA programı, "21. Yüzyılın İpek Yolu Projesi" olarak adlandırılmaktadır⁴⁸. Özellikle sınır geçişlerinin, transit taşımacılığın, bürokratik işlemlerin kolaylaştırılması, liman, karayolu ve demiryollarının modernizasyonu gibi konularda çok verimli sonuçlar ortaya çıkarabilir.

Sonuç

Bu çalışmada Modern İpek Yolu stratejileri, Trans-Avrasya güvenlik sistemleri kapsamında incelenmiştir. Bu amaçla çalışmanın alt başlıkları altında ABD, AB ve Çin'in Yeni İpek Yolu stratejileriyle ilgili çözümler yapılmıştır.

1990'lardan bu yana geçen zaman dilimi içerisinde 21. Yüzyılın tek kutuplu şeklini düşünmek, Yenidünya Düzeni için stratejiler üretmek, ülkeler için kesinlikle zorunlu hale gelmiştir. Bir yandan Sovyet Dünyası çökerken, bağımsız kalan ve tarihî İpek Yolu üzerinde bulunan geniş coğrafyalardaki ülkelerin Yenidünya Düzenine ayak uydurmakta en ağır ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlarla karşı karşıya kaldıkları ve kendilerini çaresiz durumda buldukları gün gibi aşikârdır. Bu süreçte bizâtihi Rusya ve Çin dahî sarsılırken, söz konusu ülkelerin batı ile arasındaki ekonomik entegrasyonun sağlanması için Yeni İpek Yolu'na her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda transit koridorlar altyapı yatırımlarıyla ıslah edilmelidir. Afganistan başta olmak üzere, bölge ülkelerine demiryolu yatırımı yapılmalıdır. İpek Yolu koridorunda lojistik merkezler kurulması gerekmektedir. Orta Asya bölgesinde ulaştırma ağlarının geliştirilebilmesi için tüm ilgili ülkelerin bütünsel olarak yapıcı perspektifine ihtiyaç vardır. Türkiye, ilgili Orta Asya ülkelerini bir araya getirmekte öncü rol oynayabilir. İpek Yolu ekonomilerinin gelişmesi ile dünya ekonomisinde az gelişmişlik ve yoksulluk sorununun azalacağı ve bunun dünyanın geri kalmış bölgelerindeki ekonomik yoksulluğun giderilmesinde yardımcı olacağı görülmektedir.

Yeni İpek Yolu Projesi, Çin'i çok yakından ilgilendirmektedir. Bununla birlikte Çin'in artan ekonomik gücü kuşak üzerindeki ülkelerde güvenlik endişesi yaratmaktadır. Bunun nedeni tarihî geçmişte Çin'in ekonomik baskısı altında yaşayan birçok ülkenin bunun tekrerrütmesinden kuşku duymalarıdır. Başlangıçta projede esâmesi okunmayan Rusya'nın Çin ile ittifakının sonuna kadar sürüp sürmeyeceği ise tartışılmaya devam etmektedir.

47 S. Kuşçu, "Avrupa Birliği, Avrasya Ulaştırma Politikaları ve Bölge Ekonomilerine Muhtemel Yansımaları", *International Conference on Eurasian Economies*, Almaati, Kazakistan, 11-13 Ekim 2012, s. 456; A. Üzümcü, S. Akdeniz, "Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi", *Avrasya Etüdüleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1, s. 194; Tutar-Tutar-Eren, a.g.m., www.mevzuatdergisi.com.

48 Tutar-Tutar-Eren, a.g.m., www.mevzuatdergisi.com.

ABD'nin İpek Yolu kuşağındaki yönetimlere bakışı bazı parametrelere göre tayin edilecektir. Bu değişkenler arasında, Rusya'nın bölgedeki tutumu, Çin-Rus stratejik ittifakının geleceği ve Şangay İşbirliği Örgütü'nün entegrasyon düzeyi gibi unsurlar öne çıkmaktadır.

Tarihi İpek Yolu'nun geçtiği önemli transit merkezlerden biri de Türkiye'dir. Türkiye, Çin ile işbirliği yapabilecek müsait altyapıya ve şartlara sahiptir. Çin'den başlayıp Türkiye'den geçerek Avrupa'ya ulaşacak demiryolu hattı çok tercih edilecek bir projedir.

KAYNAKÇA

ALVIN CHENG-HIN LIM, "China And The Eurasian Economic Union: Prospects For Silk Road Economic Belt-Analysis", *Eurasia Review A Journal of Analysis And News*. www.eurasiareview.com/14052015-china-and-t-, *Erişim Tarihi 10. 03. 2016*.

AMANOV, Ş., *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007.

Avrupa Dış İlişkiler Servisi, "The European Union in a Changing Global Environment", http://eeas.europa.eu/docs/strategic_review/eu-strategic-review_strategic_review_en.pdf, *Erişim tarihi: 25 Mart 2016*.

AYAN, E., "İkinci İpekyolu ve Karadeniz Ticareti Stratejisi: Kuramsal Analiz", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2013.

AYAN, E., "Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2010, Sayı 1, s. 37-54.

BAKIRCI, M., "Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdüleri İpek Yolu Özel Sayısı*, Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara 2014/1.

BAŞYURT, E., "Hindistan, İpekyolu'nu arıyor", *Aksiyon*, 1997.

BRZEZINSKI, Z., *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Stratejik Gereklilikleri*, Çev. Y. Türedi, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2005.

China.org.cn, 1 November 2013.

CHOSSUDOVSKEY, M., *America's War on Terrorism*, Global Research, Quebec 2005.

CHOSSUDOVSKEY, M., "Avrasya Koridoru: Boru Hattı Jeopolitiği ve Yeni Soğuk Savaş", <http://www.koxuz.org/anasayfa/node/1921>, *Erişim Tarihi 15.03.2016*.

ÇAĞRI, E., "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, Güz 2007, Cilt 1, Sayı 3, s. 123-149.

ÇÖRTEN, B., *Güncel Karadeniz Jeopolitiği*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2009.

DİRİL, Y., “Japonya’nın Orta Asya Politikaları”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi Kongre Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayını, Kocaeli 2009.

Dünya Bülteni Araştırma Masası, 1-18.

Roma Ordusunda Beslenme Düzeni

Diet of The Roman Army

ÖZET

Tarih boyunca ortaya çıkmış önemli devletlerin tamamı varlıklarını korumak ve sürdürülebilmek için güçlü silahlı kuvvetlere ihtiyaç duymuşlardır. Bir ordunun savaşta ve barışta güçlü olmasını sağlayan pek çok etken söz konusudur. Komuta kademesinin becerisi, uygulanan taktikler, çağa ayak uydurabilme becerisi ve kullandıkları silah araç ve gereçleri bir ordunun güçlü olabilmesinin en önemli faktörleri asında yer almaktadır. Fakat tüm bu şartlar sağlanmış olsa bile sürdürülebilir bir lojistik olmadan başarısızlık kaçınılmaz olacaktır. Bu bağlamda Roma'da hem Cumhuriyet hem de İmparatorluk dönemlerinde askeri başarılar elde etmesinin temelinde sürdürülebilir bir lojistiğe sahip olması yatmaktadır. Eskiçağ tarihi içerisinde lojistikten kasıt ise askerler için gerekli yiyecek ve içeceklerin temin edilmesidir. Roma da kurulduğu andan itibaren askerlerin bedensel ihtiyaçlarını gerçekleştirmek gayesi ile askerleri için gerekli her tür besin kaynağını düzenli bir şekilde sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Vegetius, garum, canabae, lixae, panis militaris, buccelatum, laridum, acetum, tahıl (frumentum), panes militares castrenses, panes militares mundas, cibaria (tahıl harici besin), et, süt, peynir, kümes hayvanı.

ABSTRACT

All major powers which emerged through out the history needed strong and efficient military forces in order to preserve and prolong their existence. The strength of an army in peace and war depends on many different factors. For example skill of commanders, tactics employed, ability to keep forces modern, weapons and tools are among the most important factors that determinet be power of an army. However, without a sustainable logistical line, all these factors can not guarantee success. In this context, both in the Republican and Imperial periods the reason of Roman military successlies on having sustainable logistical lines. For the ancient history, the logictics meant provisions. Rome, beginning from its foundation, provided all necessary provision in order to fulfill the needs of its soldiers.

Keywords: Vegetius, garum, canabae, lixae, panis militaris, buccelatum, laridum, acetum, grain (frumentum), panes militares castrenses, panes militares mundas, cibaria, meat, milk, cheese, poultry.

OlcaY TURAN
Yrd. Doç. Dr.

Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail: olcayayse@yahoo.com

«Akdeniz çevresinde ortaya çıkan tüm uygarlıklarda olduğu gibi Roma'da da temel besin maddesi buğdaydı. Buradan hareketle Roma askerlerinin diyetlerinde buğdayın başat bir rol üstlenmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Daha önce de ifade edildiği üzere Roma, askerlerin temel besin ihtiyaçlarını karşılama prensibi çerçevesinde düzenli olarak her bir askere günlük 830 gram buğday vermiştir »

Eser Geçmişi

10/09/2016'da başvuru alındı, 07/10/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 10/09/2016, Accepted on 07/10/2016, Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281938>

Giriş

Tarih boyunca orduların karşılaştıkları en önemli problemlerden biri lojistik ihtiyaçların temini meselesi olmuştur. Ateşli silahların ortaya çıkışı sonrasında söz konusu gereksinimlere yeni kalemler eklenmesiyle birlikte ihtiyaçlar da çeşitlenmiştir. Bununla beraber eskiçağ tarihi boyunca lojistik kelimesinden anlaşılan askerlerin yiyecek ihtiyacının sağlanmasından ibaret olmuştur. Askerlerin gıda ihtiyacının karşılanması da generallerin ve yöneticilerin temel meselelerinden olmuş bu durum başarı sağlamanın şartlarından biri haline gelmiştir. Konu bu açıdan ele alındığında tarihteki en ünlü komutanlarından biri olan Napolyon Bonapart'ın söylemiş olduğu “ordular mideleri üzerinde yürür” sözü yalnızca kendi zamanı için geçerli değildir¹. Zira orduların ilk olarak ortaya çıktıkları andan günümüze kadar geçen zaman diliminde gerçekleşen pek çok olay bu iddiayı doğrular mahiyettedir. Bu bağlamda tarihin ilk profesyonel gücü olan Roma ordusunun da ilgilenmesi gereken önemli problemlerden biri askerlerine yeterli gıda maddesini temin etmek olmuştur. Benzer şekilde Roma ordusunun beslenme düzeni hayati derecede önemli bir konu olup, bu çalışmada Roma askerlerinin hangi gıda maddelerini tükettiği konusu ele alınmaya çalışılacaktır.

Romalılar, ordunun güçlü olarak faaliyet yürütebilmesi için gereken temel ihtiyaçlardan birinin de etkili bir beslenme rejiminden geçtiğinin farkındaydılar. En önemli Roma askeri tarihçilerinden biri olan Vegetius da askerlerin beslenmesinin önemini belirtmiş ve lojistik sorunların halledilmediği durumlarda ordunun daha baştan savaşı kaybedeceğini iddia etmiştir². Antikçağ ordularında görev yapan askerler genellikle yiyeceklerini kendi imkânları ile sağlamışlardır. Bu duruma tezat olarak tarihin ilk profesyonel ordusu olan Roma ordusunun temel ihtiyaçları ise devlet tarafından karşılanmıştır³. Bununla beraber özellikle Almanya ve İngiltere’de bulunan askeri yerleşimlerde yapılan kazılar neticesinde buralarda bulunan birliklerin yerli halk tarafından üretilen besinleri tükettiğini göstermiştir⁴. Romalıların alışkın olduğu ve diyetlerinde önemli bir yere sahip olan şarap, zeytinyağı, baharatlara ek olarak “*garum*”⁵ gibi soslar ise uzak mesafelerden gemiler vasıtasıyla askerlere ulaştırılmıştır. Askerler bu tür yiyecekleri kendi ceplerinden para ödemek suretiyle “*canabae*” olarak adlandırılan askeri kantinlerden almışlardır⁶. Sefer esnasında ise nakliye ve depolamada yaşanan zorluklar sebebiyle askerlerin yiyecek

1 David G. Chandler, **The Campaigns of Napoleon: The Mind and Method of History’s Greatest Soldier**, Scribner Press, 2009, s. 856.

2 Flavius Vegetius Renuis, **Epitoma Rei Militaris**, çev. N. P. Milner, Liverpool University Press, 1995, 3.26.

3 Bununla beraber Livius’un da aktardığı gibi Roma’da belirtilen duruma tezat olaylar da meydana gelmiştir. Örneğin M.Ö. 216 tarihinde Livius, askerlere devlet tarafından yiyecek verilmediğini ifade etmiştir. Livius, **Ab Urbe Condita**, çev. B. O. Foster, Loeb Classical Library, London, 1957, 23. 21. 2. Polybios, **Historion Prote**, çev. W. R. Paton, Loeb Classical Library, London, 1954, 6.39.13–15.

4 R. W. Davies, “The Roman Military Diet,” **Britannia**, 2, 1971, s. 136.

5 Galya kökenli bir balık sosu olan *garum* Helen kolonistler vasıtasıyla Ege dünyasına oradan da Roma’ya aktarılmıştır. *Garum* balık iç organlarının tuz, karabiber, sirke, yağ ve şarap katılarak fermente edilmesiyle elde edilmekteydi. Maguelonne Toussaint-Samat, **A History of Food**, Wiley-Blackwell, 2009, s. 338.

6 Brian Campbell, **The Roman Army, 31 BC- AD 337: A Sourcebook**, Routledge, 1994, s. 141.

çeşitleri ve bunların kalitesinde azalma olmaktadır. Zorunlu olarak sefer esnasında askerlerin yiyecekleri garnizonlardakine oranla daha sıradan bir hale gelmekteydi. Her ne kadar Roma askerlerinin tükettikleri gıdaların çeşidi sefer esnasında azalsa da normal şartlarda orduyu takip eden “*lixae*” denen yiyecek satıcıları sayesinde besin çeşitliliği artmaktaydı⁷. Romalılar ezeli düşmanları olan Kartaca’yı ortadan kaldırmak gayesiyle kenti M.Ö. 146 tarihinde kuşatmışlardır. Bu esnada Romalı komutan Scipio Aemilianus, askerlerin sağlıklı bir şekilde beslenmesini temin etmek için yiyecek satıcılarına uyarıda bulunmuştur⁸.

Roma Ordusunda Tahıl Tüketimi

Akdeniz çevresinde ortaya çıkan tüm uygarlıklarda olduğu gibi Roma’da da temel besin maddesi buğdaydı. Buradan hareketle Roma askerlerinin diyetlerinde buğdayın başat bir rol üstlenmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Daha önce de ifade edildiği üzere Roma, askerlerin temel besin ihtiyaçlarını karşılama prensibi çerçevesinde düzenli olarak her bir askere günlük 830 gram buğday vermiştir⁹. Askerler buğdaydan tuz ve zeytinyağı kullanmak suretiyle buğday lapası ya da “*panis militaris*”¹⁰ adı verilen ekmek veya “*buccelatum*”¹¹ olarak adlandırılan peksimet yapmaktaydılar. Tahıl istihkakına ek olarak çeşitli sebzeler ve meyveler ile baklagiller gibi gıdalardan oluşan 620 gram ağırlığında ek besin de almaktaydılar. Tüm bunlara ek olarak “*laridum*” olarak adlandırılan 160 gram ağırlığında tütülenmiş ette askerlere dağıtılmaktaydı. Katı gıdaların yanında içecek olarak ekşi şarap, “*acetum*” yani sirke ve şarap da devletin vermekle yükümlü olduğu kalemler arasındaydı. Bahsi geçen gıda ürünleri en az üç günde bir askerlere dağıtılmaktaydı¹².

Daha öncede ifade edildiği üzere yazılı kaynakların aktardığı bilgiler ve askeri yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılar Roma ordusunun tahıl (*frumentum*) temelli beslenen bir ordu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Belirtildiği üzere Roma ordusunda tahıl tüketim oranı diğer yiyecekler ile kıyaslandığında % 60-75 mertebesinde¹³. Tahıllar içerisinde de en fazla tercih edilen buğdaydı. Arpa ise acil durumlarda kullanılan bir besin maddesi olmasının yanında zaman zaman askerleri cezalandırmak gayesi ile de kullanılmıştır. Roma ve Kartaca arasında M.Ö. 218-202 yılları arasında gerçekleşen II. Pön savaşı esnasında kurallara aykırı hareket eden Roma askerlerine buğday yerine arpa verilmiştir¹⁴. Daha önceki örneklerde olduğu gibi¹⁵M.Ö. 34 tarihinde Gaius Julius Caesar Octavianus’un askerleri Dalmaçya’daki Promona kuşatması esnasında korkaklık gös-

7 Jonathan Roth, *Logistics of the Roman Army at War*, Brill, 1999, s. 93-96.

8 Appianos, *Appianos Romaika*, çev. H. White, Loeb Classical Library, London, 1955, 17,116.

9 Peter Kehne, “War and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in the East and West”, *A Companion to the Roman Army*, Blackwell, 2011, s. 324-325.

10 Carol A. Dery, “Food and Roman Army: Travel, Transport and Transmission”, *Food on the Move*, Prospect Books, 1997, s. 86.

11 Peter Kehne, *a.g.m.*, s. 324.

12 Peter Kehne, *a.g.m.*, s. 325.

13 Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 18.

14 Livius 24.18, 27.13.9.

15 Caesar, *Commentarii de Bello Civili (The Civil War)*, çev. Jane P. Gardner, Penguin Classics, 1976, 3.47.6; Cassius Dio, *Historia Romana*, çev. E. Car, Loeb Classical Library, London, 1961, 49.38.4.

termesi üzerine birliğe decimasyon¹⁶ cezasına ek arpa ile beslenme cezası verilmiştir¹⁷. Tahıllardan çoğunlukla ekme yapımında yararlanılmış ayrıca günümüzde de olduğu gibi çorba, yulaf lapası ya da çok çeşitli pastalar üretilmiştir ki Pompei’de bu durumu kanıtlayan örnekler ortaya çıkartılmıştır¹⁸. Yaşlı Plinius da panis militaris olarak adlandırılan kepekli asker ekmeğinden bahsetmiştir¹⁹. Romalılar iki tip ordu ekmeği tüketmişlerdir. Bunlardan ilki normal kalitede olandır ki buna “*panes militares castrenses*” denilmekteydi; diğeri ise yüksek kaliteli olup “*panes militares mundas*” denilmekteydi ve bu sonuncusu muhtemelen subaylar tarafından tüketilmiştir²⁰. Askerler barış dönemlerinde doğal olarak taze ekme tüketmişlerdir. Roma imparatorluk ordusunu ilk günlerine döndürmek isteyen İmparator Julianus, diğer rütbelerdeki askerler gibi yulaf lapası yemiştir²¹.

Roma Ordusunda Tahıl Haricinde Tüketilen Gıdalar

Polybios gibi bazı antik çağ yazarları ve buradan hareketle Roma ordusunun beslenme tarzı konusunda fikir beyan eden bazı modern araştırmacılar Roma ordusunun tamamen tahıllara dayanan bir diyet uygulamış olduğunu iddia etmişlerdir. Bununla beraber günümüzde de olduğu gibi insan vücudunun sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürme bilmesi için proteine ek olarak yeterli miktarda karbonhidrat, aminoasit, vitamin ve minerallere ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda da tahıl haricindeki gıdaların tüketilmesi şarttır. Romalılar tahıllara ek olarak et, çeşitli sebze ve meyveler, çeşitli süt ürünleri, bakliyat, zeytinyağı, şeker, tuz ve şarap gibi besinleri de günlük diyetlerine eklemişlerdir ki bunların tamamını tanımlamak için Romalılar “*cibaria*” kelimesini kullanmışlardır. Plurharkhos²², Frontinus²³, Appianos²⁴ ve Cassius Dio²⁵ gibi eski çağ yazarları Romalıların tahıl haricindeki gıdalarla da beslendiklerini eserlerinde aktarmışlardır. Cibaria kelimesi ile tanımlanmış olan yiyecek maddeleri laridum adı verilen tuzlanmış domuz, mercimek ya da fasulye (faba) gibi sebzeler, “*caseus*” yani peynir, sal (tuz) ve acetum olarak adlandırılan şaraptan oluşmaktadır. Bunlara ilaveten yemekleri pişirmek için zeytinyağından yararlanmışlardır.

16 Decimasyon, Latince’de “onuncunun öldürülmesi” anlamına gelmektedir. Savaş esnasında korkaklık gösterenlere ya da savaş alanından kaçanlara karşı uygulanan bir ceza türüdür. Söz konusu ceza için seçilen cohort’da yer alan askerler on kişilik gruplara ayrılır ve gruplar kendi içinde kura çekerler. Kurayı kaybedenler arkadaşları tarafından taşlanarak veya sopayla öldürülürler. Kalan askerlere ise zahire istihkakı olarak buğday yerine arpa verilmekteydi. Konu ile ilgili olarak bkz. Livius, 2. 59. 9-11.

17 Appianos, 5.26.

18 R. W. Davies, **a.g.m.**, s. 125.

19 Plinius, **Naturalis Historia**, çev. H. R. Rackham, Loeb Classical Library, London, 1958, XVIII. 67.

20 R. W. Davies, **a.g.m.**, s. 126.

21 Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum libri qui Supersunt**, çev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, London, 1963, 25. 2. 2.

22 Plurharkhos, M. Licinius Crassus’un M.Ö. 53 tarihindeki Carrhae Savaşı sırasında ordunun Euphrates (Fırat) nehrini geçişi sonrasında askerlere mercimek ve tuz dağıttığını aktarmaktadır. Plurharkhos, **Bioi Paralleloi: Crassus**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948, 19. 5.

23 Frontinus ise Roma askerlerinin her tür gıdayı tükettiklerini iddia etmektedir. Frontinus, **Strat.**, 2. 5. 14.

24 Appianos, İspanya’da savaşan Roma legionlarının yalnızca buğday, arpa, şarap ve tuz almadan savaştıklarını ve bunun sonucunda da Roma askerlerinin sağlıklarının bozulduğunu belirtmiştir. Appianos, 9, 54.

25 Cassius Dio, Britanyalı Kraliçe Boudicca’nın ağzından aktardığı bilgide Roma askerlerinin ekme, şarap ve zeytinyağı ile beslendiklerini iddia etmektedir. Cassius Dio, 62. 5. 5-6.

Et ve Hayvansal Gıdalar

Cibaria içerisinde yer alan en önemli kalemlerden birini et istihkakı oluşturmuştur. Bununla beraber Roma ordusunun yiyecek alışkanlıkları konusunda incelemelerde bulunan bazı araştırmacılar et tüketimi konusunda farklı görüşler bildirmişlerdir. Bu bağlamda kimi araştırmacılar Polybios gibi antikçağ yazarlarının iddialarına bel bağlamak suretiyle Roma ordusunun et tüketmediğini iddia etmişlerdir²⁶. Gerçekte ise Davies gibi bazı araştırmacıların yaptığı çalışmalar neticesinde Roma ordusunda et tüketiminin oldukça fazla olduğu ortaya çıkmıştır²⁷. Antikçağ yazarlarına ek olarak Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkartılan hayvan kemiklerinin incelenmesi sonucunda konu hakkındaki bilgilerimiz artmıştır. Özellikle Britanya ve Almanya'daki askeri yerleşimlerden yapılan araştırmalar sonucunda Romalıların en fazla sığır eti yedikleri saptanmıştır. Romalılar eyaletlerden vergi olarak, satın alma, avlanma ya da “*lustrati*” olarak adlandırılan kurban törenleri sayesinde et elde etmişlerdir²⁸. Roma ordusunda sığır eti tüketiminin yaygın olduğunu gösteren pek çok anlatım bulunmaktadır. Roma ordusunda köklü bir devrim gerçekleştiren Marius, M.Ö. 107 tarihinde Capsa'da bir miktar sığır sürüsü ele geçirmiş ve bunları eşit olarak askerlerine dağıtmıştır²⁹. Genç Cato³⁰, Lucullus³¹ ve Caesar³² gibi ünlü komutanlara askerlerinin et ihtiyacını gidermek için sığır sürülerinden istifade etmiştir. Cassius Dio'nun aktarımına göre Marcus Aurelius, M.S. 170 tarihinde Germenleri yenilgiye uğratmış ve yapılan barış anlaşması şartları doğrultusunda sığır sürülerine el koymuştur³³. Severuslar hanedanının kurucusu olan Septimius Severus, M.S. 197 yılındaki Parth seferi esnasında askerlerin et ihtiyacını karşılamak için sığır sürülerinden istifade etmiştir³⁴.

Roma ordusunda sığır etine ek olarak domuz (porcus), koyun (oves) ve keçi (hircum) gibi hayvanların etleri de tüketilmiştir. Özellikle Romalılar domuz etini kullanarak laridum olarak adlandırılan beykın ya da domuz pastırması, “*forciminia*” yani sosis ve “*perna*” denilen jambon üretmişlerdir³⁵. Polybios da Kuzey İtalya'daki orduların beslenmesinde domuzdan yararlandığını belirtmiştir³⁶. Antik kaynaklara ek olarak Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda sıklıkla sığır, domuz, koyun ve keçi kemiklerine

26 Hoverfield Roma ordusunun vejetaryen bir ordu olduğunu iddia etmiştir. F. Haverfield, “The Provisioning of Roman Forts”, *Tacitus, Agricola*, Oxford University Press. 1922, s. 182.

27 R. W. Davies, *a.g.m.*, s. 126.

28 Traianus Sütununda sığır, koyun ve domuzların kurban edildiğini gösteren pek çok resim söz konusudur. Konu ile ilgili olarak bkz. Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 31. Brutus ve Cassius'da savaş öncesinde cohortlara kurban edilmesi için pek çok sığır dağıtmıştır. Ayrıca Romalılar elde ettikleri zaferler sonrasında kutlamalar için de kurbanlar düzenlemişlerdir. Bkz. Plutarkhos, *Brutus*, 39. 1. Josephus, M.S. 70 tarihinde Kudüs'ün ele geçirilmesi sonrasında Titus'un kurban edilmesi için askerlere pek çok sığır verdiğini belirtmiştir. Bkz. Josephus, *Bellum Judaicum (The Jewish War)*, çev. G. A. Williamson, Penguin Classics, 1984, 7. 16.

29 Sallust, *The Jugurthine War/The Conspiracy of Catiline*, çev. S. A. Handford, Penguin Classics, 1964, 90. 2; 91. 1.

30 Plutarkhos. *Cato*, 56. 3.

31 Appianos, 9. 54.

32 Caesar, *Commentarii de Bello Gallico (The Gallic War)*, çev. H. J. Edwards, Loeb Classical Library, 1917, 5.21.6, 6.3.2, 6. 1; Caesar, *Commentarii de Bello Civili*, 1.48.

33 Cassius Dio, 72.11.2.

34 Vegetius, 3.9.103.

35 Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 26.

36 Polybios, 2.15.2–3.

rastlanmıştır. Kemikler üzerindeki incelemeler neticesinde hayvanların olgunluk yaşına gelmeden kesildikleri saptanmıştır. Buna ek olarak kemiklerin büyük bir kısmının kırık olduğu belirlenmiştir. Bu durumun temel nedeni ise Romalıların kemik iliğini kullanarak çorba yapmış olmalarıdır³⁷.

Romalılar hayvanları süt (lactis) ya da peynir (caseus) gibi hayvansal gıdaları temin etmek gayesi ile de beslemişlerdir³⁸. Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda peynir elde etmek amacıyla kullanılmış pek çok malzeme ortaya çıkartılmıştır ki bu da bize askerlerin kendi peynirlerini kendilerinin yapmış olduğunu göstermektedir³⁹. Özellikle sefer esnasında besin değerinin yüksek ve ağırlığının az olmasından ötürü peynir askerler tarafından tercih edilen bir gıda olmuştur. Muhtemelen her bir Roma askeri günlük olarak bir “uncia” ya da 27 gram peynir tüketmiştir⁴⁰.

Romalılar evcil hayvanlara ek olarak avlanmak suretiyle yabani hayvan eti de tüketmişlerdir. Waddon Hill'deki Claudian dönemine ait bir kalede çok sayıda tavşan kemiği ortaya çıkartılmıştır⁴¹. Frontinus, Lucullus'un İspanya'daki birliklerinin geyik ve tavşan gibi av hayvanlarının etlerini yediklerini belirtmiştir. Yine acil durumlarda Romalılar yük hayvanları ve atları da tüketmişlerdir⁴².

Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda askerlerin deniz ürünlerinden istifade ettikleri belirlenmiştir. Bu bağlamda Butzback'da turnabalığı, Chester'da levrek, Saalburg'da mersin balığı ve Hood Hill'de ise morina balığının tüketilmiş olduğunu gösteren kalıntılara rastlanmıştır. Bunlara ek olarak Brecon, Caerlean ve Carbridge'de tanımlanamamış balık türleri ortaya çıkartılmıştır. Vindonissa'da da balık kılçıklarına ek olarak bir olta bulunmuştur ki askerler muhtemelen Aare nehrinden balık tutmuşlardır. Yine burada ortaya çıkartılmış olan bir yazıtta askerlerin ton balığı tükettikleri yazılıdır. Richborough'da da balık tutmak amacıyla kullanılan araçlar ortaya çıkartılmıştır. Waddon Hill'de morina kılçıkları bulunmuştur. Ren nehri ağzında bulunan Walkenburg'daki auxiliary kalesinde mersinbalığı ve turnabalığının da dâhil olduğu çok sayıda balık türüne ait kalıntılar ortaya çıkartılmıştır. Adı geçen yerleşimde ayrıca domuz balığı, balina, mürekkep balığı gibi türler saptanmıştır⁴³. Tüm bunlara ek olarak M.S. II. yüzyıl başlarına ait bir papirüste Terentianus adındaki bir legioner Aleksandria'daki babasına yazmış olduğu mektupta balıktan zehirlendiği için gelemediğini belirtmiştir⁴⁴. Balıklara ek olarak deniz kabuklularına ait kalıntılarda gün yüzüne çıkartılmıştır. Özellikle Maryport ve South Shields gibi askeri yerleşimlerde istiridye, midye, deniz minaresi ve deniz salyangozuna rastlanmıştır⁴⁵. Bu yerleşimlere ek olarak denize oldukça uzak mesafede yer alan Vindonissa'da deniz kabuklularına ait kalıntılar saptanmıştır. Burada bulunan kalıntıların

37 Appianos,85; ayrıca bkz. R. W. Davies, “The Roman Military Diet”, *Britannia*, vol. 2, 1971., s. 126-127.

38 Plinius eserinde Romalıların inek, koyun ve keçi sütü kullanarak peynir ürettiklerini belirtmiştir. Plinius, *Naturalis Historia*, 11.237–242.

39 R. W. Davies, *a.g.m.*, s. 127-128.

40 Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 34.

41 R. W. Davies, *a.g.m.*, s. 128.

42 Appianos, 9. 54.

43 R. W. Davies, *a.g.m.*, s. 129-130.

44 Joan P. Alcock, *Food in the Ancient World*, Greenwood Press, 2006, s. 236.

45 Joan P. Alcock, “Pisces in Britannia. The Eating and Portrayal of Fish in Roman Britain”, *Fish: Food from the Waters*, ed. Harlan Walker, Prospect Books, 1998, s. 28.

analizi sonucunda bu canlıların Portekiz ve İngiliz Kanalı'ndan getirilmiş olduğunu görmektedir⁴⁶.

Roma ordusunda kümes hayvanları düzenli diyetin bir parçasıydı. Vegetius, kuşatma esnasında kümes hayvanlarının öldürülmemesi gerektiğini zira bu hayvanların kolaylıkla ve ucuz bir şekilde beslenmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir⁴⁷. Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılar neticesinde yaygın bir şekilde tavuk, ördek ve kaz kalıntılarına rastlanmıştır⁴⁸. Buna ek bazı askeri yerleşimlerde ise av kuşlarına ait kalıntılar ortaya çıkartılmıştır. Almanya'da bulunan auxiliary askerlerinin komutanları onları sık sık kaz avına göndermiştir⁴⁹. Kümes hayvanları yumurta elde etmek için de beslenmiş olup, Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda yumurta kabuklarına rastlanmıştır⁵⁰.

Sebzeler ve Meyveler

Roma askerleri hayvansal gıdalar yanında ağırlıklı olarak sebze ve meyve de tüketmişlerdir. Bununla beraber sebzelerin sıradan yiyecekler olmasından ötürü kaynaklarda fazlaca zikredilmemiştir. Antikçağ kaynakları ve Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılar bağlamında askerlerin özellikle “*lentes*” (mercimek), fabae (fasulye) ve “*fisa*” (bezelye) gibi baklagilleri tüketmiş oldukları belirlenmiştir⁵¹. Olağanüstü durumlarda Romalılar daha az hoş giden çalı, kök, çimen ya da meşe palamudu tarzında bitkileri de tüketmek zorunda kalmışlardır⁵². Yapılan araştırmalar bağlamında Roma ordusunda “*poma*” olarak adlandırılan meyvelerin de tüketilmiş olduğu saptanmıştır. Vegetius da meyvelerin önemini belirterek, bir kuşatma öncesinde tahıl ve diğer besin maddeleri ile beraber meyvelerin de depolanmak suretiyle kuşatmaya hazırlanılmasını tavsiye etmektedir⁵³. Özellikle Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda farklı türde meyve kalıntıları ortaya çıkartılmıştır. Bu bağlamda Vindonissa'da yapılan çalışmalar neticesinde buradaki Roma askerlerinin elma, armut, erik, kiraz, şeftali, üzüm ve dut gibi meyveler tükettiklerini; bunlara ek olarak kestane, ceviz ve fındık yedikleri saptanmıştır⁵⁴. İmparator Hadrianus döneminde Saalburg'da üstlenmiş olan II. Raetorum chorsuna bağlı askerlerin bu bölgede yetişen erik, mürdüm eriği, yabani kiraz, şeftali, fındık ve ceviz yedikleri belirlenmiştir⁵⁵. Masada'da ise askerler tarafından tüketilen zeytin, nar, üzüm, hurma, erik ve kayısı kalıntılarına rastlanmıştır⁵⁶.

46 Duncan B. Campbell, **Roman Legionary Fortresses 27 BC-AD 378**, Osprey Publishing, 2006, s. 45.

47 Vegetius, IV. 7. Ayrıca Bkz. R. W. Davis, **a.g.m.**, s. 131.

48 R. W. Davies, **a.g.m.**, s. 130.

49 Plinius, **Naturalis Historia**, X. 54.

50 Karen R. Dixonand Pat Southern, **The Roman Cavalry**, Routledge, 1992, s. 93.

51 Neuss'dakilegion kampında yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bitkiler analiz edildiğinde % 53.1'inin bakla giller olduğu görülürken, Plutharkhos'da mercimeğin Roma askerleri tarafından tüketildiğini ifade etmiştir.

Marcus Junkelmann, **Panis Militaris**, Verlag Philip von Zabern, 1997, s. 137. Plutarkhos. **Crassus**, 19. 5.

52 Tacitus, **The Hisories**, çev. Rhiannon Ash, Penguin Classics, 2009, 4.60. Appianos, 1.6,50.

53 Vegetius, 4.7. Ayrıca bkz. Jonathan Roth,**a.g.e.**, s. 42.

54 R. W. Davis, **a.g.m.**, s. 133.

55 J. S. Wachter, **The Roman World**, Routledge, 1987, s. 159.

56 David S. Potter, **A Companion to the Roman Empire**, Wiley-Blackwell, 2010, s. 92.

Zeytinyağı

Bir Akdeniz toplumu olan Romalılar arasında zeytinyağı kullanımı oldukça yaygındı. Bu durumun bir yansıması olarak ordu içerisinde de zeytinyağı tercih edilen bir gıdaydı. Zeytinyağı yemek pişirme yanında, temizlik ve aydınlanma amacıyla da kullanılmıştır. Romalılar tarafından “*oleum*” olarak adlandırılan zeytinyağının ordudaki kullanımını konusunda pek çok kaynak bulunmaktadır. Örneğin Cassius Dio, M.S. 61 tarihinde Britanya’da ortaya çıkan isyanın lideri olan Baudicca’nın ağzından Roma askerlerinin ekme, şarap ve zeytinyağı ile beslendiklerini aktarmıştır⁵⁷. Romalılar zeytinyağından temelde besin olarak yararlandıkları gibi ayrıca tıbbi amaçlarla da kullanmışlardır. Örneğin Mısır’da ortaya çıkartılan bir papirüste “*valetudinarium*” (hastane) da yatan askerlere zeytinyağı verilmesi tavsiye edilmektedir⁵⁸. Yapılan çalışmalar ışığında bir Roma askerinin günde 4.4 santilitre zeytinyağı tükettiği belirlenmiştir⁵⁹.

Tuz

Romalılar belirtilen gıdalara ek olarak vücudun temel ihtiyaçlarından biri olan tuzu askerleri için temin etmişlerdir. Her ne kadar günümüzde tuzun bünye için gerekli bir mineral olduğu saptanmışsa da antikçağlarda yaşayan insanlar bu bilgiden yoksunlardı. Bu sebeple tuz etin korunması, yemeklerin tatlandırılması ve tıbbi amaçlarla kullanılmaktaydı. Roma ordusundaki tuz kullanımını konusunda Vegetius⁶⁰ ve Appianos⁶¹ gibi pek çok dönem yazarı bilgi vermiştir. Bunlara ek olarak Caesar ve Crassus da askerlerine tuz tayı sağlamışlardır⁶².

Çeşitli Sıvılar

Tüm canlılar da olduğu gibi insan için temel ihtiyaçlardan biri de sudur. İnsan herhangi bir yiyecek tüketmeden haftalarca hayatta kalabilirken, susuz ancak birkaç gün hayatta kalabilir. Özellikle askerler zorlu koşullarda çok fazla efor sarf etmeleri bağlamında suya daha fazla ihtiyaç duyarlar. Buradan yola çıkarak Roma askerleri içinde suyun en temel ihtiyaç olduğu söylenebilir. Roma ordusu konusunda bilgi veren dönem kaynakları askerlerin tükettikleri su miktarı ya da lojistik manada suyun nasıl temin edildiği konusunda bilgi sağlamaktadır. Kaynakların da vermiş olduğu bilgiler ışığında Roma ve müttefik askerlerinin sudan eşit miktarda yararlandıkları söylenebilir⁶³. Roma ordusunda su ikmalinden “*metatores*” olarak adlandırılan görevliler sorumluydu. Bu askerlerin temel görevi sefer esnasında su kaynaklarını tespit etmek ve buna göre ordunun yürüyüş rotasını belirlemektir⁶⁴. Yetenekli komutanlar özellikle sefer esnasında orduya su tedarik etmek için azami gayret sarf etmişlerdir⁶⁵.

57 Cassius Dio, 62.2.5.

58 Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 35.

59 Jonathan Roth, *a.g.e.*, s. 35.

60 Vegetius, 3. 3.

61 Appianos, 9,54; 4,17;

62 Caesar, *Commentarii de Bello Civili*, 2.37.5; Plutarkhos, *Crassus*, 19. 5.

63 Polybios, 6. 39. 9.

64 Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, Routledge, 1989, s. 46.

65 Konu ile ilgili olarak bkz. Plutarkhos, *Sulla*, 16. 1; Caesar, *Commentarii de Bello Gallico*, 4.11.4; *Commentarii de Bello Civili*, 3.66.6.

Romalılar suya ek olarak hem besin hem de sıvı ihtiyacını karşılamak ve bunlardan daha önemlisi hoşlandıkları için bol miktarda şarap tüketmişlerdir. Lucullus'un M.Ö. 153 yılındaki İspanya seferi sırasında kullanmış olduğu lojistik malzemeler ile ilgili ele geçen bilgiler arasında eski şarap ya da "oinos" ve "oxos" ekşi şarap kelimeleri de yer almaktadır⁶⁶. Roma'da şarap tüketimi konusunda yapılan çalışmalarda alt sınıfların çoğunlukla "posca" olarak adlandırılan ekşi şarabı sulandırarak tükettikleri belirtilmiş olup, antik kaynaklarda bu iddiayı doğrulamaktadır⁶⁷. Kesin olmamakla birlikte Roma askerlerinin tıpkı alt sınıflar gibi poscayı tüketmiş oldukları ileri sürülmektedir. Zaman zaman Roma askerleri kaliteli şarap tüketmişlerse de bu durum genellikle disiplinsizlik olarak algılanmıştır. Konu ile ilgili olarak antik kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. Örneğin Sallustius disiplinli generallerin eski şarap ithalini yasakladıklarını ifade etmiştir⁶⁸. Muhafazakârlığıyla ünlenmiş olan Yaşlı Cato ise genellikle "vinum" şarabını tercih etmiştir⁶⁹. M.S. 193-94 tarihleri arasında Septimius Severus'un en büyük siyasi rakibi olan Pescennius Niger ise askerlerine yalnızca ekşi şarap içmelerini emretmiştir⁷⁰.

Roma'nın egemenliğinde bulunan topraklardan askere alınan auxiliary birlikleri yerel alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Özellikle kuzey sınırından gelen askerler şarap yerine alışkın oldukları bira gibi geleneksel içkileri kullanmışlardır. Bununla beraber bu askerler zaman içerisinde Roma geleneklerine ve doğal olarak da şarap içmeye alışmışlardır⁷¹. Appianos, Caesar'ın ordusundaki Germenlerin şarap içtiklerinden bahsetmektedir⁷². Tüm bunlara ek olarak özellikle kuzey sınırında görev yapan Roma askerleri yerli geleneklere zaman içerisinde uyum sağlamışlar ve bu bağlamda da şaraba ek olarak bira içmişlerdir. Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan amphoralar sayesinde Romalıların askerlerinin ihtiyacını karşılamak amacıyla geniş oranda bir ticaret ağı oluşturdukları gözlemlenmektedir. Örneğin M.S. I. yüzyıla tarihlendirilen Vindonissa'daki legion kalesinde ortaya çıkartılan amphoraların Güney İtalya'daki Surrentum ve Sicilya'daki Messina'dan geldiği belirlenmiştir⁷³.

Roma askerlerinin yeme içme alışkanlıkları askeri yerleşimlerde ortaya çıkartılan grafitiler ve "titulipicti" olarak adlandırılan amforalar üzerindeki etiketlerden de anlaşılmaktadır. Bu konudaki en iyi buluntular M.S. I. yüzyıla ait Vindonissa'da ortaya çıkartılmıştır. Yine Romalılar tarafından yiyecekleri tatlandırmak gayesi ile kullanılmış olan bal da amforalar üzerinde yazılıdır⁷⁴. Üst sınıflarda yer alan Romalılar garum gibi pahalı sosları tüketirken, askerler ise daha ucuz olan "muria"yı tüketmişlerdir⁷⁵.

66 Andrew Dalby, **Food in the Ancient World from A to Z**, Routledge, 2003, s. 270.

67 Plautus, **The Braggart Soldier**, çev. Wolfgang de Melo, Loeb Classical Library, 2011, 3.2.837

68 Sallustius, 44. 5

69 Plinius, **Naturalis Historia**, III. 15; Livius, 37.33.2

70 **Historia Augusta, Pescennius Niger, Vol. II**, çev. David Magie, Loeb Classical Library, 1924, 10. 3

71 Jonathan Roth, **a.g.e.**, s. 40.

72 Appianos, 2.10,64; Tacitus, **Agricola and Germania**, çev. James Rives, Penguin Classics, 2010, 23.

73 R. W. Davies, **a.g.m.**, s. 132.

74 R. W. Davies, **a.g.m.**, s. 131.

75 Malcolm Todd, **A Companion to Roman Britain**, Blackwell Publishing, 2004, s. 372.

SONUÇ

Antik Batı özellikle de Roma dönemi ile ilgili tarihi kaynaklara dayanarak fikir beyan eden bazı araştırmacılar, Roma ordusunun tahıl temeli bir beslenme rejimine sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bununla beraber Roma askeri yerleşimlerinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkartılan buluntular bu iddiaları geçersiz kılmıştır. Gerçekte Roma ordusunun diyetinde ağırlıklı olarak tahıllar yer almışsa da kırmızı ve beyaz et çeşitleri, çeşitli baklagiller, sebzeler, meyveler, şarap ve bira türlerinin de tüketilmiş olduğu anlaşılmıştır.

İnsan vücudunun günlük aktivitelerini gerçekleştirebilmesi için 2000-1600 arasında kaloriye ihtiyacı vardır. Belirtilen kalori miktarına ek olarak vücudun ihtiyaç duyduğu çeşitli proteinler, karbonhidratlar, vitaminler, mineraller, yağ ve sıvıların da dengeli bir şekilde tüketilmesi gerekmektedir. Sıradan bir yetişkin için bu durum söz konusuysen, askerlik gibi yüksek enerji gerektiren bir işle meşgul olan kişilerin doğal olarak hem daha fazla kaloriye hem de dengeli bir şekilde beslenmeye ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. Roma yöneticileri başlangıçtan itibaren bu durumun farkına varmışlar ve Roma emperyalizminin en önemli güç unsuru olan, ordunun etkinliğini arttırmak gayesiyle askerlerin dengeli ve düzenli bir şekilde beslenebilmeleri için her tür önlemi almışlardır. Bu çabalarla bağlantılı olarak askeri yerleşimlerde ortaya çıkan buluntuların da gösterdiği gibi ticaret vasıtasıyla pek çok ürün farklı bölgelere nakledilmiş ve bu durum dönem ticaretine pozitif katkı sağlamıştır. Sonuçta Roma ordusunun dönemin en önemli askeri gücü haline gelerek, giriştiği mücadelelerde üstün başarılar elde etmesinin ardında yatan temel nedenlerden biri de hiç kuşkusuz askerlerin dengeli ve düzenli bir yiyecek istihkakına sahip olmasıdır.

KAYNAKÇA

Alcock, Joan P., "Pisces in Britannia. The Eating and Portrayal of Fish in Roman Britain", **Fish: Food from the Waters**, ed. Harlan Walker, Prospect Books, 1998, 20-36.

Alcock, Joan P., **Food in the Ancient World**, Greenwood Press, 2006.

Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum libriqui Supersunt**, çev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, London, 1963.

Appianos, **Appianos Romaika**, çev. H. White, Loeb Classical Library, London, 1955.

Caesar, **Commentarii de Bello Civili (The Civil War)**, çev. Jane P. Gardner, Penguin Classics, 1976.

Caesar, **Commentarii de Bello Gallico (The Gallic War)**, çev. H. J. Edwards, Loeb Classical Library, 1917.

Campbell, Brian., **The Roman Army, 31 BC- AD 337: A Sourcebook**, Routledge, 1994.

Campbell, Duncan B., **Roman Legionary Fortresses 27 BC-AD 378**, Osprey Publishing, 2006.

Cassius Dio, **Historia Romana**, çev. E. Car, Loeb Classical Library, London, 1961.

Chandler, David G., **The Campaigns of Napoleon: The Mind and Method of History's Greatest Soldier**, Scribner Press, 2009.

Dalby, Andrew., **Food in the Ancient World from A to Z**, Routledge, 2003.

Davies, R. W., "The Roman Military Diet," **Britannia**, 2, 1971, 122-142.

Dery, Carol A., "Food and Roman Army: Travel, Transport and Transmission", **Food on the Move**, Prospect Books, 1997, 84-96.

Flavius Vegetius Renatus, **Epitoma Rei Militaris**, çev. N. P. Milner, Liverpool University Press, 1995.

Haverfield, F., "The Provisioning of Roman Forts", **Tacitus, Agricola**, Oxford University Press. 1922.

Historia Augusta, Pescennius Niger, Vol. II, çev. David Magie, Loeb Classical Library, 1924.

Josephus, **Bellum Judaicum (The Jewish War)**, çev. G. A. Williamson, Penguin Classics, 1984.

Junkelmann, Marcus, **Panis Militaris**, Verlag Philip von Zabern, 1997.

Karen R. Dixon and Pat Southern, **The Roman Cavalry**, Routledge, 1992.

Kehne, Peter., "War and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in the East and West", **A Companion to the Roman Army**, Blackwell, 2011, 323-338.

Le Bohec, Yann., **The Imperial Roman Army**, Routledge, 1989.

Livius, **Ab Urbe Condita**, çev. B. O. Foster, Loeb Classical Library, London, 1957.

Plautus, **The Braggart Soldier**, çev. Wolfgang de Melo, Loeb Classical Library, 2011.

Plinius, **Naturalis Historia**, çev. H. R. Rackham, Loeb Classical Library, London, 1958.

Plutarchos, **Bioi Paralleloi: Crassus**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948.

Polybios, **Historion Prote**, çev. W. R. Paton, Loeb Classical Library, London,1954.

Potter, David S., **A Companion to the Roman Empire**, Wiley-Blackwell, 2010.

Roth, Jonathan., **Logistics of the Roman Army at War**, Brill, 1999.

Sallust, **The Jugurthine War/The Conspiracy of Catiline**, çev. S. A. Handford, Penguin Classics, 1964.

Tacitus, **Agricola and Germania**, çev. James Rives, Penguin Clasiccs, 2010.

Tacitus, **The Hisories**, çev. Rhiannon Ash, Penguin Classics, 2009.

Todd, Malcolm., **A Companion to Roman Britain**, Blackwell Publishing, 2004

Toussaint-Samat, Maguelonne ., **A History of Food**, Wiley-Blackwell, 2009.

Wacher, J. S., **The Roman World**, Routledge, 1987.

Deniz Kavimleri Hareketinde Kuraklık Teorisi Sorunu

The Problem of Drought Theory in Movement of Sea People

ÖZET

Eskiçağ Tarihi araştırmacılarının uzun yıllardır üzerine eğildiği konuların başında Ege Göçleri yahut Deniz Kavimleri Hareketi denilen, dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını derinden etkileyen olaylar dizisi gelmektedir. Bu olayların sebepleri ve sonuçları üzerinde uzun yıllardır çeşitli tartışmalar süregelmekte, konuyla ilgili çalışmalar yürüten bilim insanları ortak bir noktada buluşmamaktadır. Bu görüş ayrılıklarından biri göçlerin ana sebebinin kuraklık olup olmadığı yönündedir. Bu kısa çalışma tarihi metinler, arkeolojik kanıtlar ve doğa bilimlerinin konu ile ilgili ortaya koydukları fikirleri ve araştırmaları bir araya toplamak ve bu şekilde kuraklık olgusunun varlığını sorgulamayı amaçlamaktadır. İlk defa Carpenter tarafından ileri sürülen kuraklık tezi zaman içerisinde ortaya çıkan yeni bilgilerle değişime uğramış olmasına karşın özünü korumaya devam etmiştir. Bu görüş, kuraklıktan etkilenen halkların daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde, arkalarında büyük yıkıntılara sebebiyet vererek ilerlemeleri ve sonucunda “Karanlık Çağı” başlatmaları üzerinedir. Özellikle Drews’in son yılları etkileyen, bu ve diğer tezleri yeniden tartışmaya açan çalışmaları bu makalenin yazılmasında da etkili olmuştur. Nihayetinde geçmişten günümüze yapılan çalışmalar ve ortaya atılan fikirler birbiriyle çelişmiş, kafa karıştırıcı bir hal almıştır. Bu kısa çalışma ile ortaya çıkan bu karmaşayı bir nebze olsun gidermek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ege Göçleri, Kuraklık Teorisi, Deniz Kavimleri, Geç Bronz Çağı.

Rüştü Bora BAKRIYANIK
Yüksek Lisans Öğr.

Gazi Üniversitesi, SBF, Eskiçağ
Tarihi, Yüksek Lisans Öğrencisi
borabakriyanik@gmail.com

“Eskiçağ toplumlarının çoğunda olduğu gibi Hitit ekonomisinin kaynağı da tarıma dayanmaktaydı. Bu nedenle kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlığın, iddia edilen göçlere neden olduğu düşünülürse Hititlerin çöküşünü anlamak ve kuraklığın Geç Tunç Çağı’ndaki önemini saptamak adına bu devlet üzerinden konuyu incelemenin kayda değer olacağını düşünmekteyiz. .”

Eser Geçmişi

12/10/2016’da başvuru alındı, 13/11/2016’da kabul edildi, 25 Aralık 2016’ da yayınlandı.

Paper History

Received on 12/10/2016, Accepted on 13/11/2016, Published on 25 December 2016.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281940>

ABSTRACT

For many years, ancient history researchers have focused on Aegean Migration or Sea Peoples Movement. This movements changed political, economical and social structure of the period. There are several on-going argumentations about the causes and consequences of these events but there is no common idea between the scientists who are working on this issue. The most important disagreement about the migrations is whether the main reason of movements is drought or not. In this short study, it was aimed to compile ancient texts, arceological evidences and scientific explanations about the theory of drought, and also investigate whether the theory of drought is exist or not. The theory of drought asserted by carpenter arranged with new informations and ideas over time but it has preserved its main idea. According to the theory, people devastated unprecedentedly and entered the dark ages because of the drought. Especially, Drews's study reopened the discussion about the theory of drought and this article is inspired by the opinions of Drews. Consequently, from past to present, studies and opinions are in contradiction with each other. The main purpose of this brief study was to elucidate this complicated issue.

Keywords: Aegean Migration, The Theory of Drought, The Sea Peoples, Late Bronze Age.

Giriş

19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya atılan “Ege Göçleri” veya “Deniz Kavimleri” teorileri zamanla farklı görüşlerle şekillenmiş, bir kısım görüşler bir süre sonra önemini kaybederken, diğer bir kısım görüşler günümüze değin tartışılmaya devam ederek gelmiştir. Bunlar arasında en çok savunulanlar kuraklık, demirciliğin ortaya çıkışı, sistem çöküşü, ordu sistemlerindeki değişim ve depremler gibi teorilerdir. Ancak halen araştırmacılar genel kabul görececek bir sebep üzerinde fikir birliğine varamamışlar ve hatta kimi uzmanlar göçlerin varlığını kısıtlı görmüş, karanlık çağların nedeni olarak büyük bir göç olayından ziyade farklı sebeplere yönelmişlerdir.¹ Makalemizde konu edeceğimiz kuraklık fikri ise karanlık çağların başlangıcında varsayılan “Ege Göçleri” veya “Deniz Kavimleri” hareketlerinin nedeni olarak görülen ve bu konuda yazılı ya da yazısız kaynaklar, ki bunlara yakıldığı yahut yandığı düşünülen şehirlerden elde edilen kalıntılar örnek gösterilebilir, üzerinden sıklıkla tartışılmış bir konudur.

Kuraklık, bir bölgede normalden az yağışın görülmesiyle toprağın nemsiz hale gelerek verimliliğini kaybetmesine verilen isimdir.² Eskiçağ tarihi boyunca çeşitli bölgelerde kuraklık felaketinin yaşandığını, buna bağlı olarak kıtlığın ortaya çıkmasıyla

1 Bunlara örnek olarak Kuraklık görüşünü ortaya atan Ryhs Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilization*, New York, 1968. , Demirciliğin gelişimini sebep olarak gören Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth, 1942., Sistem çöküşü teorisini benimseyen Mario Liverani, “The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria”, 1987., ve A.B. Knapp, *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*, Göteborg, 1986., Depremler görüşünü savunan Arthur Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, Londra, 1921- 1935.

2 Kapluhan, “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”, s.488.

birlikte ayaklanmaların, göçlerin ve ölümlerin meydana geldiği görülmüştür. Örneğin I. Şuppiluliuma zamanında kuraklığa dair haberlerin yer aldığı tabletler mevcuttur.³ Ancak özellikle bu hadisenin yaşandığı zamanlarda ve bölgelerde kuraklık (diğer doğal afetlerde olduğu gibi) tam manasıyla gözlemlenebilen yahut çözülmesi için önlemler alınan bir afet değildir. Ahmet Ünal'ın aktardığına göre Hititçede kuraklık kelimesini ifade eden bir sözcük henüz saptanamamıştır.⁴ Eskiçağ toplumlarının genelinde olduğu gibi Hititler de bu tür felaketleri tanrılara karşı günahların sonucu olarak nitelendirmiş ve yaşanan kötü durumu bir ceza olarak görmüşlerdir.⁵

Eskiçağ toplumlarının çoğunda olduğu gibi Hitit ekonomisinin kaynağı da tarıma dayanmaktaydı. Bu nedenle kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlığın, iddia edilen göçlere neden olduğu düşünülürse Hititlerin çöküşünü anlamak ve kuraklığın Geç Tunç Çağı'ndaki önemini saptamak adına bu devlet üzerinden konuyu incelemenin kayda değer olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca bu dönem adına elimizdeki kaynakların büyük çoğunluğu Hititler ve onların vassalı konumundaki devletlerden elde edilmektedir. Yine Ege Göçlerinin sonuçları bakımından en önemli olayların başında, Hitit Devleti'nin çöküşü gelmektedir. Bu nedenle olayın gözlemlenebileceği ve gözlenmesi en kayda değer devlet şüphesiz Hititlerdir. Aynı zamanda Hititlerin yazılı kaynaklarının zengin olması da onları kuraklık hakkında araştırma yapılabilecek hale getirmektedir. Hiç şüphesiz bunu yaparken Ugarit Krallığı ile gerçekleştirilen yazışmalar ve Ugarit'in diğer bölgelere yazdığı metinlerden de yararlanılmıştır.

Sevgi Aktüre'nin aktardığı şekliyle, Hititlerin tarım toprakları oldukça kısıtlıdır. Buna göre elde edilen ürünler, iklimden etkilendiği durumda devletin elindeki ekonomik kaynaklar zayıflar ve hatta halkın yiyecek ihtiyaçları dahi gerekli miktarları karşılayamaz.⁶ Ancak Rudolf Naumann'ın da aktardığı üzere, M.Ö. 13. ve 12. yüzyılda, Hititlerde saray ve tapınak yapımına hız verildiği bir dönemdir.⁷ Bu durum esasen akıllara bazı sorular getirebilir. Eğer kıtlık durumu varsa, bu tapınakların yapımıyla görevli halkı sakinleştirmek ne derece mümkün olacaktır? Bilindiği gibi Hititlerde halkın yapmakla yükümlü olduğu çeşitli görevler bulunmaktaydı. Bunlar askerlik, vergi ve angarya şeklinde özetlenebilir. Angarya hizmeti devlet adına imar faaliyetleri, dini vecibeler gibi çeşitli eylemlerin halk tarafından zorunlu bir şekilde yaptırılması durumudur.⁸ Şüphesiz kuraklık ve kıtlık yaşayan bir ülkede bu tür faaliyetleri gerçekleştirmek halkı ayaklanmaya teşvik edebilecek sebepleri de doğurabilecek niteliktedir. Ancak elimizde buna dair bir bilgi olmadığı var sayarsak, başkent kuraklık felaketinden ya etkilenmemekteydi ya da halk hükmeden gücün etkisiyle iddia edilen kıtlığa dayanmıştı. Şüphesiz bu varsayımlar, yaşanan göçlere sebep olarak gösterilen sistem çöküşü teorisini ortaya çıkarmıştır.⁹

Özellikle Geç Tunç Çağının bitişi, Anadolu'daki siyasi yapının köklü bir şekilde değişmesi ve "Karanlık Çağların" başlaması konusunda "Deniz Kavimleri" veya "Ege Göçleri"

3 Ünal, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", s. 431.

4 Ünal, a.g.m., s. 430.

5 Ünal, a.g.m., s. 431.

6 Aktüre, Anadolu'da Bronz Çağı Kentler, s.161.

7 Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, s. 456- 461.

8 Reyhan, "Hititlerde Toprak Tahsisi", 486-487.

9 Drews, Tunç Çağı'nın Sonu, s.91

hadisesini anlamak son derece önemlidir. Bu durumda eğer bir göç meydana geldiye bunun sebebini anlamak için ilk olarak, insanların hayat kaynağı olan besin maddelerinin Geç Tunç Çağının son evresindeki üretim miktarını saptamak gerekmektedir. Bu nedenle bu kısa çalışma içerisinde “Ege Göçleri” veya “Deniz Kavimleri” hareketine bağlı olarak ortadan kalkan şehirlerde kuraklığın etkisini ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu amaçla yazılı kaynakların yanı sıra çeşitli arkeolojik verilerden ve doğa bilim çalışmalarından da istifade edilmiştir. Şüphesiz elimizdeki veriler geçmişe nazaran artış gösterse de zaman içerisinde yapılacak yeni çalışmalarla beraber kuraklığın varlığı ya da yokluğu üzerine daha fazla veriye ulaşmak mümkün olacaktır.

Kuraklık Görüşünün Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Kuraklık görüşünün ortaya çıkması Rhys Carpenter’ın 1965 senesinde Cambridge Üniversitesi’nde verdiği ve bir sene sonra basılan J.H. Gray Konferanslarındaki açıklamalarıyla olmuştur.¹⁰ Onun düşüncesine göre göçü destekleyecek fazla kanıt yoktur, buna karşın bir kuraklık ve yerli halkın buna gösterdiği reaksiyonun izleri mevcuttur. Carpenter, M.Ö. 1200 civarında Doğu Akdeniz’de kuraklığa bağlı şiddetli bir kıtlık yaşadığını ileri sürmektedir. Buna bağlı olarak insanların ağır hasar aldığını ve yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kaldığını belirtmiş, bir sonraki adımlarının ise yiyeceğe sahip bölgelerdeki ambarları yağmalamak olduğunu vurgulamıştır. Carpenter, yangın katlarını ise bir iki kuşak sonra yağmalanan ve boşalan şehirlere düşen yıldırım sebebiyle ya da diğer doğal olaylar neticesinde gerçekleştiğini aktarmıştır.¹¹

Carpenter’in kuraklık teorisi kısa süre içerisinde konuyla ilgilenen akademik çevrelerde ilgi görmüş ve karışıklık döneminin başlıca açıklamaları arasına girmiştir. Birçok bilim insanı kuraklık ve iklim değişimini, karışıklık döneminin sebebini ortaya koyan kesin görüş olarak benimsemiştir.¹² Bunlardan biri de Kuniholm’ün Dendrokronoloji yöntemini izleyerek yaptığı çalışmadır. Buna göre kazılardan elde edilen ve M.Ö. 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen ardıç ağacı kütüğü üzerinde bir inceleme yapılmış, sonuç olarak M.Ö. 1159 yılını takip eden 20 yıllık süre içerisinde Anadolu’nun kuraklık yaşamış olabileceği ortaya konulmuştur.¹³

Ancak Drews’in aktardığına göre genel kabul yalnızca Amerikan ve İngiliz bilim insanları üzerinde oluşmuşken, özellikle Avrupalı bilim insanları bu görüşe uzak kalmışlardır.¹⁴ Bu dönemin iklim olayları ile ilgili saptamalar son derece kafa karıştırıcıdır. Kimi bilim

¹⁰ Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilization*, s.69., Drews, a.g.e., s.81.

¹¹ Carpenter, a.g.e., s.69; Drews, a.g.e., s.82.

¹² B. Weiss, “The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change”, s.172-198; J. Neumann ve S.Parpola, “Climatic Change and the Eleventh Century Eclipse of Assyria and Babylonia”, s. 161- 182; William H. Stiebing, Jr., *Out of Desert?*, s. 182-187.

¹³ Kuniholm, “The Archaeological Record: evidence and non-evidence for climatic change”, s.255. Ancak bu durum akıllara bazı soruları getirmektedir. Öncelikle belirtilen tarih göçe sebebiyet verecek tarihlere yaklaşık bir asır sonradır. Diğer taraftan ardıç ağacı birçok bölgede yetişebilen bir ağaç olup Gordion gibi ticari yolların üzerinde bulunan bir şehire ticaret vasıtasıyla gelmiş olabilir mi? Şüphesiz bir ağaç kütüğünün ticari değeri olmayabilir fakat örnek sayısının tek olması bu dönem için kesin bir kuraklık çıkarımının yapılması için yeterli kabul edilmeyebilir.

¹⁴ Drews, a.g.e., s.82.

insanları¹⁵ bu dönemi sıcaklık artışıyla anlatırken yine bir kısım bilim insanları dönemi sıcaklığın düştüğü bir dönem veya “küçük buz çağı” olarak nitelendirmektedir.¹⁶ Yine konuyla ilgilenen araştırmacıların bazıları ise kıtlığa neden olabilecek çapta bir kuraklık yaşanmadığını, yaşandı ise de bunun mahalli nitelikte kaldığını vurgulamışlardır. Kuniholm’ün dendrokronolojik yöntemine karşın yapılan polen çalışmaları, özellikle Kıta Yunanistan ve Türkiye’nin batı sahillerinin belirli kısımlarında belirgin değişiklikler yaşanmadığını ortaya koymuştur.¹⁷ Ancak yine farklı polen araştırmalarının gösterdiği üzere Mezopotamya’da kuraklığa dair emareler mevcuttur. Kaniewski’nin çalışmasında aktardığı üzere M.Ö 1450-1140 yılları arasında nemli hava şartları görülmektedir ve bu durumun sürekliliği söz konusudur.¹⁸ Buna karşılık yağış analizi metoduna göre yapılan çalışmalar ise farklı bir sonuç ortaya koymaktadır. Brandon L. Drake, M.Ö. 1190’larda, batı rüzgarlarının hem buharlaşmanın azalmasına neden olduğu hem de yağış miktarını etkilemesiyle, batı rüzgarlarının tatlı su mevcudiyetini azalttığını iddia etmiştir. Bu çıkarımlar Soreq Mağarasındaki yağış ölçümleri ve Voulkaria Gölü polen ölçümleriyle de desteklenmiştir. Kısacası nemliliğin, bir önceki çalışmanın aksine yüksek olmadığı aksine azalmaya başladığı ortaya konmuştur.¹⁹

Benzer klimatoloji çalışmaları bölgelere göre farklı sonuçlar vermiştir. Genç Tunç Çağının sonu ile Demir Çağı’nın başladığı dönemde Mezopotamya, Anadolu, Arabistan, Ege Denizi, Kıta Yunanistan ve İtalya ile çevresindeki denizlerde yapılan araştırmaların bir kısmı belirgin kuraklık izlerini ortaya koyarken,²⁰ diğer bir kısım çalışmalar bu denli kesin sonuçlar verememiştir.²¹ Su içerisindeki 16O veya 18O miktarını ölçerek dönem içi buharlaşmayı tespit eden çalışmalar ele aldığımız dönem için de kullanılmış ve çeşitli çıkarımlar yapmamıza katkı sağlamıştır. “Climate in the eastern Mediterranean, and adjacent regions, during the past 6000 years” adlı çalışmadan birkaç örnek vererek dönem içi buharlaşma miktarları hakkında bilgi edinebilmek mümkündür.²² Buna göre, benzer dönemler içerisinde nem-buharlaşma ilişkisine bakarak farklı miktarlar ölçümlenmiştir.²³

15 Stiebing, *Out of the Desert?*, s.183- 184.

16 Drews, a.g.e., s.83.

17 Drews, a.g.e., s.12, H.E. Wright, “Climatic Change in Mycenaean Greece”, s.125.

18 Kaniewski, “Late second–early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the history of the Eastern Mediterranean”, s.207-215. Buna karşın yine aynı çalışma soğumaya ve nemliliğin azalmasına giden dönemin M.Ö. 1150’den itibaren başladığını göstermektedir.

19 Drake, “The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages”, s.1868.

20 Stiebing, *Out of the Desert?*, s.183-184.

21 Wright, a.g.m., s.125, Shrimpton, “Regional Drought and the Economic Decline of Mycenae”, s.142.

22 Finne, Holmgren, Sundqvist, Weiberg, Lindblom, s.3158. 16O/18O oranının ortaya koyduğu d18O miktarı dönem içi deniz sıcaklığını göstermektedir. Kısaca aktarmak gerekirse 16O hafif oksijen izotopları manasına gelmektedir. Bu izotoplar soğuk sularda yani buharlaşmanın az olduğu denizlerde yahut okyanuslarda bulunmaktadır. Buharlaşmanın arttığı durumlarda ise 16O izotopları hafif olmaları sebebiyle havaya yükselmekte, su kaynağındaki 18O yani ağır su izotoplarının miktarı artmaktadır. Sonuç olarak bir bölgede kuraklığın varlığı sudaki 16O izotoplarının fazlalığı ile ortaya konabilmektedir.

23 Örneğin Zanchetta’nın 2007 yılında İtalya’da yaptığı oksijen izotoplarına dayalı çalışmasında M.Ö. 1400’de +2 olan değer M.Ö 1200’lere yani Geç Tunç Çağı ile Demir Çağı arasında geçiş kabul edilen döneme gelindiğinde +1,5 seviyelerine düşmüştür. Devam eden iki yüzyıl boyunca bu düşüş sürmü-

Bariş Gür'ün *Deniz Kavimleri* adlı eserinde iklim değişikliğini desteklerken kullandığı araştırmalardan John Eddy'nin çalışması, ısı artışından çok ısı azalmasını gösterir niteliktedir. Radyokarbon testlerini temel alarak solar aktivitenin ölçüldüğü bu çalışmada M.Ö. 1420 ile 1260 tarihleri arasında güneşin dünya üzerindeki etkinliğinin düştüğü, dolayısıyla dünyadaki ortalama sıcaklıkların da azaldığı belirtilmektedir.²⁴ Drews'in aktardığı şekliyle araştırmacılar bu durumun yağışa neden olduğunu ve ısı artışının tam aksine azalmasına sebebiyet verdiği sonucuna ulaşmışlardır.²⁵ Bu durum kuraklık fikrinin açıklaması gereken temel bir soruyu ortaya çıkarmaktadır. Kuraklığa sebep olan etken ısının artışı mı yoksa azalması mıdır?²⁶

Kuraklık tezini savunanların bir süre sonra Carpanter'in görüşünden kopmaya başladıkları görülmektedir. Carpanter'in, doğal yangınlar görüşünün aksine, şehirlerde yaşanan sıkıntıların sonucunda halkın galeyana geldiği, şehirlerini ve yöneticilere ait sarayları bu nedenle yağmalayıp yaktıkları ifade edilmiştir. Ancak dönemin önemli şehirlerinden çıkarılan tabletler bu görüşü destekler nitelikte değildir. Drews'in aktardığı şekliyle Pylos ve Knossos'ta elde edilen belgeler, envanterlerin yeterli olduğunu, özellikle yiyecek sektöründe çalışan görevlilerin ise çalışmalarına devam ettiklerini göstermektedir. Yine aynı bölümde Ugarit için yeterli sayıda hayvanın bulunduğu ve çeşitli kişiler tarafından bu hayvanların yetiştirildiği belirtilmektedir.²⁷ Bu durumda halkın isyanına sebebiyet verecek bir kıtlıktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Drews'in Ugarit "fırın" tabletlerinden aktardığı fiyat tablosuna göre, kuraklık bakımından kıtlık yaşayan bir kente uygun bir değerlendirme görülmemektedir. Buna göre üç koyun ile bir elbise alınabilmektedir. Yine bir elbise ile bir öküzün değeri aynıdır.²⁸

Yakılan bölgelerde yapılan bazı kazı sonuçlarından gıda ambarlarının da yangından şiddetle etkilendiği anlaşılmaktadır. Paul Aström'ün Midea kazısı buluntularından

tür. Yine Yunanistan'da araştırmalar yürüten Frogley ve ekibinin sonuçları M.Ö. 1400 ile M.Ö. 1000 arasında belirgin bir değişkenlik saptamamıştır. Değişken olmayan yapı M.Ö. 600'lere kadar devam etmiştir. Ege Denizi'nde yapılan diğer bir çalışmada ise M.Ö. 1400 ile M.Ö. 1000 tarihleri arasında düzenli bir şekilde düşüş gözlemlenmiştir. Türkiye'de yapılan üç çalışma ise birbirlerine göre farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Gölhisar bölgesinde yaptıkları çalışmada Eastwood ve ekibi M.Ö. 1400'lü yıllarda buharlaşmanın az olduğunu gösteren -4 değerini tespit etmişler ardından M.Ö. 1300 senelerinde bunun artışa geçerek -2 değerine çıktığını sonrasında M.Ö. 1200'e doğru önce -3 ardından -4 seviyelerine döndüğünü ortaya koymuşlardır. Buna karşılık Roberts ve ekibinin yaptığı Türkiye çalışmaları M.Ö. 1400 lerde +3 yani buharlaşmaya uygun bir yapı tespit etmişler bunun M.Ö. 1300'lerde +4 seviyesine geldiğini ardından M.Ö. 1200'e giden dönemde devamlı olarak yükselip alçaldığını ortaya koymuşlardır. Değerler bu çalışmada hiçbir zaman negatif duruma düşmemiş hatta M.Ö. 12. Asrın ilk çeyreğinde +4'lük pozitif değere geri dönülmüştür. Fakat bunlara göre Türkiye'de yapılan en farklı çalışma Wick ve ekibi tarafından yapılanıdır. Buna göre M.Ö. 1400'lerde +0.5'e kadar düşen değerler bu tarihten itibaren M.Ö. 1000'e kadar sürekli bir biçimde artış göstermiş M.Ö. 1200'lerde +1,5 olmuş göçlerin devam ettiğinin düşünüldüğü dönemlerde de +2'lere kadar yükselmiştir.

24 Eddy, s. 961.

25 Drews, a.g.e., s. 83. Bilindiği gibi bir bölgede kuraklığın varlığı, nemlenme miktarındaki azalma yahut dengesizliklerle meydana gelebilir. Burada kast edilen soğumayla nemlenme miktarındaki azalma yahut aşırı nemlenme sonucu ekstrem yağışın bitki florasını yok ederek ekosisteme zarar vermesidir.

26 Ayrıca kimi araştırmaların iddiasına göre düşük solar aktivite depremlere sebebiyet vermiş olabilir. Ancak bu konu uzmanlar tarafından tartışılır durumdadır.

27 Palmer, "Subsistence Rations at Pylos and Knossos", s.89-124; Drews, a.g.e., s. 86

28 Drews, a.g.e., s.86.; Oren, *The Sea Peoples and Their World*, s.21-24.RS 18.24

“kömürleşmiş incir, bakla ve zeytin çekirdeği kalıntıları” bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu durumu kıtlıktan etkilenen halkların sergileyeceği bir davranış olarak yorumlamak mümkün değildir. İddia edildiği gibi yiyecek için şehirlere saldıran ve yağma eden grupların yiyecek kaynaklarını da yok etmeyi göze almaları pek mümkün görünmemektedir.²⁹ Bu çalışmadan başka Geç Tunç Çağı halklarının yiyecek alışkanlıklarına dair yapılan çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan biri Yunanistan’da elde edilen buluntular üzerinden yapılan Petroutsa ve Manolis’in sabit izotop analizleridir. Çalışmanın sonuç kısmında aktarıldığı üzere, dönemin diet yapısı karasal hayvanların (koyun, keçi, sığır) yoğun bir şekilde tüketilmesine karşın, deniz ürünlerinin tüketilmediği (Mikenler dışında) vurgulanmaktadır. Bitkisel besinlere de genel manada bir yönelim olsa da dönem içi C4 denilen bitki tipinin³⁰ tüketildiğine dair bir kanıt bulunamamış, genel manada C3 tipi bitkilerin³¹ tüketildiği görülmüştür. ³² Bu bilgilerin ışığında C3 bitkilerin varlığından hareketle kuraklığın Yunanistan için ne derece etkili olduğu tartışmalıdır. C3 bitkiler yapısal olarak nemli yani kurak olmayan iklimlerde yetişebilen bitkilerdir.³³

Yazılı kayıtların diğer bir kısmı ise kuraklık teorisini destekler görülse de yoruma açıktır. Özellikle Mısır Firavunu Merneptah’ın M.Ö. 1211 yılında kendi söylemiyle “*Hatti ülkesini canlı tutmak için*” gönderdiği tahıl, kuraklık teorisine temel oluşturan yazılı kaynaklardandır.³⁴ Bu durum ilk olarak Mısır’ın kuraklıktan etkilenmediğini, etkilendi ise de bunun etkisinin oldukça az olduğunu göstermektedir. Firavunun kendi ülkesinde bir kıtlık durumunun varlığını görmezden gelip diğer bölgelere yardım etmesi akla yatmamaktadır. Ayrıca gördüğümüz bu tahıl yardımının ilk olmadığını söyleyebiliriz. Yine M.Ö.1270 yılında Mısır-Hitit barış antlaşmasından sonra II. Ramses’in III. Hattuşili’ye gönderdiği bir mektupta tahıl sevkiyatından söz edilmektedir.³⁵

Barış Gür, Libya halklarının Mısır’a saldırmasında kuraklığın gerekçe olduğunu aktarmış ve ayrıca Libyalıların düzenlediği saldırıya “Anadolu’daki Kuraklıkla” boğuştuğundan sonra kaçan Lukkalıların da katıldığını belirtmiştir.³⁶ Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, genel bir kuraklık durumundan bahsedilen bu dönem için, Mısır’a coğrafi anlamda çok yakın durumda olan Libya kuraklıkla boğuşurken, Mısır kuraklıkla yüzleşmemiştir. Bu durumu yalnızca Nil’in bereketli deltasıyla açıklama yoluna giden araştırmacılar, kuraklığın bölgesel nitelikte kaldığını da kabul etmek durumundadır. Carpenter’ın iddia ettiği gibi Akdeniz’in tamamını etkileyen büyük kuraklık Mısır’ı etkilememiş, Mısır kendi halkını beslemenin yanı sıra Hititlere de yardım edebilmiştir. Bu durum Mısır ve Mezopotamya gibi nehir çevrelerinde şekillenen bölgelerin kuraklıktan kurtulabildiğini göstermektedir. Yani bölgesel değişkenler kuraklığın etkisini azaltabilecek niteliktedir. Bu durumda

29 Drews, a.g.e., s.87.

30 C4 bitkilere örnek olarak Darı, Süpürge Darısı ve Şeker Kamışı verilebilir. Yamori, Hikosaka, Way, “Temperature Response of Photosynthesis in C3,C4 and CAM plants: temperature acclimation and temperature adaption”, s.3.

31 C3 bitkilere örnek olarak pirinç, buğday ve ıspanak gösterilebilir. Yamori, Hikosaka, Way, a.g.m., s.3.

32 Petroutsa, Manolis, “Reconstructing Late Bronze Age diet in mainland Greece using stable isotope analysis”, s.619.

33 Taiz, Zeiger, Bitki Fizyolojisi, s.160.

34 Umar, İlkçağda Türkiye Tarihi, s.141; Bryce, a.g.e., s.331.

35 KUB III 34; Ünal, “M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler”, s.436; Bryce, The Kingdom of The Hittites, 2005, s.322.

36 Drews, a.g.e., s.53.

kapsayıcı bir kuraklıktan söz etmek yerine bölgesel etkileri olan bir kuraklık döneminden söz etmek mümkün olabilir. Firavun Merneptah, Libyalıların saldırmasıyla ilgili Büyük Karnak Yazıtı'nda çeşitli bilgiler aktarmış ve araştırmacılar söz konusu verilerden hareketle Libya'da kuraklığın yaşandığını ileri sürmüşlerdir. Bu ifadelerden ilki *“günlerini ülkede aylak aylak dolaşarak geçiriyorlar ve karınlarını günlük doyurmak için savaşıyorlardı; Mısır'a ağızlarına koyabilecekleri bir lokma aramak için gelmişlerdi”*.³⁷ Ancak bu söylem kuraklıkla baş eden bir halkı tasvir eden bir anlatı olarak yorumlanabileceği gibi aynı şekilde yağmacı bir kültürü tanımlama ifadesi olarak da yorumlanabilir. Firavun burada ülkelerindeki iklimsel durumundan ziyade, kişilerin yapısal olarak tüketici bir toplum hüviyetinde olduğunu vurgulamak, Mısır'ın onların tam aksine üretici ve üstün bir toplum olduğunu göstermek niyetinde olabilir.³⁸

Hitit Kralı III. Hattuşili'nin eşi Tavananna Pudu-Hepa'nın II. Ramses'e yazdığı mektup kuraklığa delil olarak gösterilen kaynaklardan biridir. Kızının evliliği ile ilgili olan bu mektupta Tavananna Pudu-Hepa, Firavun'a *“Kardeşime aşağıdaki konuyla ilgili olarak yazıyorum. Kızıma çeyiz olarak köleler, sığır ve koyun mu verecektim? Benim ülkemde arpa bile yok...”* şeklinde seslenmektedir.³⁹ Barış Gür'ün kitabında da yer verilen bu söylem birkaç sayfa sonra aktarılacak diğer bir örnekle çelişir durumdadır. Bu örnek Madduwataş İddianamesi adlı belgedir.⁴⁰ Buna göre Ahhiyava'lı Attarişiya'nın elinden kaçıp Hitit Kralı II. Tudhaliya'ya sığınan Madduwataş yalnızca ölümden değil, aynı zamanda açlıktan kurtulmuştur.⁴¹ Ancak metinde açık bir şekilde görüldüğü gibi Hitit Kralı kendi ülkesinin zenginliğinden, yiyeceklerinin konuklarına bolca verilmesinden bahsetmektedir. Bu durum bize Hititlerin bu dönemde misafirlerine dahi bolca yardımda bulunacak kadar yiyeceğe sahip olduklarını, sınırlarındaki Ahhiyawa, iddiaya göre, kuraklıkla boğuşurken kendi durumlarının gayet iyi olduğunu göstermektedir.⁴²

Ancak yine yazılı belgelerde verilen örnekler kraliyet ailesinin yiyecek bulmakta çektiği zorluğu ve bunun kuraklığa delalet ettiğini iddia etmektedir. Hitit Kralı tarafından Ugarit Kralı Ammurapi'ye gönderildiği iddia edilen mektup şu şekildedir *“Ve yiyecek yüklü gemi, Sen Güneş'e, senin efendine onu gönderdin. Ülkende hiç yiyecek olmamasına rağmen.”*⁴³ Belgede açık bir şekilde Hitit kralına gönderilen bir yiyecek sevkiyatından

37 Breasted, Ancient Records, c. III, s.244.

38 Drews, a.g.e., s. 83. Bu saldırı sonrasında Libyalılar yanlarında kuzeyden gelen diğer paralı askerlerle beraber yenilgiye uğratılmıştır. Merneptah yazıtın devamında verdiği bilgilerle bu grupların sayısını ve yapısını ortaya koymuştur. Bu satırların bir kısmını şu şekilde aktarabiliriz. *“Libya'nın sefil ve düşkün reisi, Ded'in oğlu Meryre-Şerden, Şekeleş, Ekveş, Lukka, Tereş- okçularıyla; ülkesindeki savaşçıların ve cenk ehli adamların en iyilerini yanına alarak, Tehenu ülkesine saldırdı. Yanında karısını, çocuklarını ve ordugah reislerini getirmiş; Perire çayırındaki batı sınırına ulaşmıştı.”* Bkz. Drews, s. 52.

39 Beckman, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, s.127.

40 Belge Sandars'a göre içerik olarak 13. Yüzyıl dünyasına ait gibi görülse de yine kendisinin söylediği gibi 15-14. Asırlara tarihlenmektedir. Sandars, The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C., s.110; Gür, Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar; Deniz Kavimleri, s.37.

41 Gür, Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar; Deniz Kavimleri, s. 38.

42 Gür, a.g.e., s.37. Barış Gür bu bilgiyi aktarırken, belgenin tarihlendirmesinin Sandars'a göre 13. Yüzyıl üslubuna uygun olduğunu belirtmiştir. Barış Gür'ün de aktardığı gibi belgenin tarihlendirmesi uzmanlar tarafından 15. yahut 14. yüzyıl olarak yapılmaktadır. Bkz. Sandars, 1978, s.110

43 Sasson, “Canaanite Maritime involvement in the Second Millennium B.C.”, 1966, s.133.

bahsedilmektedir.⁴⁴ Hitit Kralı ülkesinde hiç yiyecek olmayan bir Ugarit kralından bahseder. Bu durum daha önce belirttiğimiz Ugarit tabletleriyle uyuşmamaktadır. Ugarit'te yiyecek sıkıntısının var olduğunu gösteren her hangi bir yazılı kaynak olmamasına karşın, Hitit kralının tespiti kuraklık teorisine inananlarca kuraklığın dayanağı olarak görülmüştür. Ahmet Ünal sevkiyatla ilgili yorumunda; bu cins açlık olaylarının Hititlerde sık sık yaşandığını ve bu nedenle mektubun tarihlenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.⁴⁵

Diğer bir yazılı kayıt ise muhtemelen Alaşiya(Kıbrıs) Kralının Ugarit Kralına gönderdiği mektuptur.

*“Oğlum bana yiyecek gönderdiğin zaman bolluk ve bereket benimle oldu, yine aynı şekilde bir gemi hazırla onu güçlendir ve yiyecek...”*⁴⁶

Önceki mektupta Hitit Kralının tabiriyle “Ülkesinde yiyecek olmayan” Ugarit şehri bu seferde Alaşiya şehrinin yardımına koşmuş ve yiyecek göndermiştir. Bu durumda Ugarit'in büyük bir kuraklıkla baş ettiğini düşünmek zordur. Burada akıllara Ugarit'in Mezopotamya üzerinden ticaret yoluyla yiyecek temin edebileceği gelmektedir. Fakat bu dönemde Asur ile Hititler arasında tarihin ilk ambargosu olarak da anılan IV. Tuthaliya'nın yaptığı ticari yasak söz konusudur.⁴⁷

Ugarit'in yiyecek durumuyla ilgili bir diğer yazılı kayıt, Barış Gür'ün aktardığı haliyle şu şekildedir “*Drdn/Zrdn adlı kişiden efendisine yazdığı mektup açıkça saldırıyı ve yıkımı içerir;*

“Efendim habercin vardığında, ordu darmadağın oldu ve şehir yağmalandı. Yiyeceğimizin de bulunduğu harman yeri yandı ve ayrıca bağlarımız harap edildi. Şehrimiz soyup soğana çevrildi. Bunu bilebiliyor musun? Bunu bilebiliyor musun?”

Barış Gür'e göre bu durum kıtlıktan etkilenmiş halkların çektiği açlığı göstermektedir.⁴⁸ Fakat mektupta açıkça görüldüğü gibi şehri yağmalayan kişiler harman yerini yani yiyecek kaynağını da yok etmişlerdir. Bu durum iddia edilen durumun tam zıttıdır. Eğer bu gruplar kıtlıktan muzdarip ise harman yerini yakmak yerine, buradaki yiyecekleri elde edip tarım yapabilecekleri bu bölgeye yerleşmeleri daha normal değil midir?

Bunlara ek olarak, yıkılmaları kuraklığa kanıt olarak sunulan şehirlerin, bir süre sonra eski yerlerinin yakınlarında birkaç yerleşimle birleşerek yeniden toparlanmaya başladıkları görülmektedir.⁴⁹ Bu durum iki şekilde yorumlanabilir. Eğer bahsedildiği gibi bir genel göç hareketinden söz edilecekse, göçerler bu şehirleri yıktıktan sonra buraları

44 Benzer bir yiyecek sevkiyatından RS 20.212 no'lu tablette de bahsedilmektedir. Buna göre Hitit Kralı, Ugarit Kralından Kilikya'daki Ura'ya gönderilmek üzere 2000 ölçek tahıl ve takviye asker talep etmektedir. Bryce, a.g.e., s. 331.

45 Ünal, a.g.m., s. 437.

46 Astour, “New Evidence on the Last Days of Ugarit”, 1965, s.256.

47 Taş, Hitit Kralı IV. Tudhaliya, s.104.

48 Gür, a.g.e., s.57.

49 Drews, a.g.e., s.84. Örneğin Korakou, Aigeira, Teikhos Dymaion, Monemvasia, Asine, Perati, Lefkandi, Enkomi, Kition. Bkz. Drews, a.g.e., s. 46-47.

yerleşim alanı olarak kullanmışlardır. Fakat bu durum kafada soru işaretleri yaratmaktadır. Eğer bu gruplar bölgeye yerleşeceklerse var olan şehri kullanmak yerine şehri yok edip yakınlarına yeni bir yerleşim yeri kurmak için efor sarf etmeleri akla yatmamaktadır. Yine kuraklıktan kaçan grupların genel bir kuraklık yaşandığı iddia edilen Anadolu'ya yerleşmeleri mümkün görünmemektedir. Ayrıca çeşitli kazı sonuçlarının da gösterdiği üzere göçerlerin getirdiği seramik buluntuları ile yerli kültüre ait seramik buluntuları aynı dönem içerisinde görülmeye devam etmiştir.⁵⁰ Bazı araştırmacılar yabancı seramiğin baskıcı Hitit yönetiminin ekonomi üzerindeki etkisinin kalkması sonucunda ticaretle bölgeye geldiği fikrini ortaya atarken yine bir takım araştırmacılar bu durumun kısıtlı göçe işaret ettiğini Anadolu'da şehirlerdeki nüfus yapısındaki değişimin eldeki kaynaklara göre sınırlı kaldığını belirtmiştir.⁵¹

Sonuç

Uzun yıllardır bir sorun olarak varlığını sürdüren “Deniz Kavimleri Hareketi” ya da diğer adıyla “Ege Göçleri” nin temel sebebi yukarıda da aktarıldığı gibi kimi araştırmacılar tarafından kuraklık olarak görülmüş ve bu konuda çeşitli tetkikler yapılmıştır. Fakat yukarıda belirtildiği şekliyle kuraklığın, ya bölgesel nitelikte kaldığı ya da kısa sürelerde etkili olduğu söylenebilir. Yapılan biyolojik ve radyokarbon çalışmaları kesin bir kuraklık bilgisi vermemekte, ortaya çıkan kuraklık izleri ya bölgesel nitelikte kalmakta ya da etkin tarihleri ile iddia edilen göç tarihleri uyuşmamaktadır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki bu araştırmaların aksine kuraklık yoktur yahut göçler var ise bunun oluşmasında kuraklık tamamen etkisizdir demek mümkün değildir. Yazılı belgelerin gösterdiği şekliyle krallıklar yiyecek sıkıntısı yaşamaktadır. Ancak yaşadıkları bu sıkıntı anlaşıldığı kadarıyla komşu bölgelerden elde ettikleri takviyelerle giderilebilecek niteliktedir. Yine gösterdiğimiz gibi Hititler kuraklıktan ya da kıtlıktan yalnızca bu dönemde değil, çeşitli vesilelerle defalarca yüzleşmiş ve konu edilen döneme kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu durumda özellikle Hititler için kuraklık, göçlerin temel sebebi olmayıp ancak yan sebeplerden biri olarak yorumlanabilmektedir.

Diğer bölgelerde ise durum daha karmaşık gözükmemektedir. Özellikle Libya'dan gelen saldırıların sebebi, Firavun Merneptah'ın anlatımına göre açlık ve gıda kaynaklarını ele geçirme arzusudur. “*Onlar Mısır'a ağızlarına bir lokma koyabilmek için gelmişlerdi.*”⁵²

Fakat ne yazık ki bu durumu yalnızca tek taraflı kaynaklardan öğrenilebilmekteyiz. Dolayısıyla olayın diğer taraftan nasıl görüldüğünü bilmeden yapılacak yorumlar son derece sıkıntılı olacaktır. Yine Batı Anadolu ve Kıta Yunanistan için söylenebilecek şeyler kısıtlıdır. Özellikle doğa bilimleri üzerinden yapılan çalışmalar ya yetersiz ya da birbiriyle çelişir vaziyettedir. Yazılı kaynaklardan aldığımız bilgilerden anlaşılacağı gibi Mezopotamya yardımlarıyla Anadolu'yu destekleyebilecek durumdadır. Hititler hem

50 Erkanal, Geç Tunç Çağı'nda Limantepe, s. 99.

51 Mangaloğlu-Votruba, “Limantepe'de Geç Hellas III C Dönemi”, s.53. Limantepe'de göçü işaret eden GH IIIC seramik tipine rastlanmaktadır. Fakat bu doğrultuda pişirme kaplarının yetersizliği, yerleşimin Protogeometrik Dönem'e kesintisiz devam edişi ve yerli Anadolu gri seramiğinin de varlığını Genç Tunç Çağı sonrasında da sürdürmesi sebebiyle iddia edilen “göçün” bölgede sınırlı bir miktarda kaldığını göstermektedir.

52 Breasted, Ancient Records, c. III, s.244; Drews, a.g.e., s.83.

askeri hem de tarımsal anlamda vassallarının desteğinden mahrum durumda değildir.

Carpenter'ın ortaya attığı şekliyle kuraklık ve ardından çıkan isyanların yarattığı karmaşa elimizdeki verilerle uyum sağlamamaktadır. Buna göre açlık çeken halkın isyan ettiğini, karşısındaki orduları ortadan kaldırdıklarını, halkın yaşadıkları şehirleri yakarak yok ettiğini söyleyebilmek son derece güçtür. Böyle bir durum gerçekleşiyse de tüm şehirlerde meydana gelmesi pek mümkün görünmemektedir. Unutmamak gerekir ki ayaklanan halkın karşısında kendine göre askerlik ve savaş konusunda daha deneyimli ordular bulunmaktadır. Bu durumda isyanın böylesine geniş bir alanda sıkıntısız bir şekilde ilerleyip Mısır'a kadar karşısına çıkan her orduyu yok etmesi mümkün görünmemektedir.

Yazılı kaynaklar ve son dönem doğa bilim araştırmalarının verdiği sonuçlar birbirleriyle örtüşme içerisinde olmadığından göçlerin temel sebebini kuraklığa bağlamak oldukça zor görünmektedir. Şüphesiz bölgesel nitelikteki kuraklık ve beraberinde gelen kıtlık, halkı meydana gelebilecek karışıklıklara karşı duyarlı ve saldırgan hale getirmiş olabilir. Ancak bir devri bitirip yeni bir devir açtığı düşünülen "Ege Göçleri" yahut "Deniz Kavimleri" hareketinin en önemli sebebini kuraklığa bağlamak basit bir yaklaşım olacaktır. Burada diğer sebeplerle bütünleşik bölgesel nitelikli ayaklanmalar akla yatkındır. Buna göre sistemlerin zayıflaması, demir ve demirle üretilen materyallerin giderek artarak kullanılmaya başlanması, depremlerin yaşamı tehdit etmesi, denizden gelen akınların artışı ile bölgesel kuraklığın yakın dönemlerde cereyan etmesi, dönemi kaosa sürükleyen bütünleşik nedenlerdir. Bu durum, halkı saldırgan hale getireceği gibi yönetici, askeri ve ruhban sınıfın da yapısını bozabilecek niteliktedir. Bu sebepten dönem içerisinde meydana gelen karmaşayı tek bir nedene bağlamaktansa, tüm nedenleri birlikte incelemek daha doğru olacaktır. Tüm dünyayı sarsacak bir kuraklığın ve buna bağlı kıtlığın şüphesiz ki dönem halkları üzerindeki tesiri büyük olacaktır ancak bölgesel nitelikte bir kuraklık yalnızca kısıtlı alanı etkileyecektir.

KAYNAKÇA

AKTÜRE, Sevgi, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004.

ASTOUR, Michael, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", American Journal of Archaeology, 69, 1965, s.253-258.

ASTRÖM, Paul, "The Sea Peoples in Light of New Excavations", Centre d'Etudes Chypriotes, III, 1985, s.3-17.

BECKMAN, Gary, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996.

BRYCE, Trevor, The Kingdom of Hittites, New York, 2005.

CARPENTER, Ryse, Discontinuity in Greek Civilization, Norton, 1968.

DRAKE, Brandon, "The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and

Greek Dark Ages”, *Journal of Archaeological Science*, 39, 2012, s. 1862- 1870.

DREWS, Robert, *Tunç Çağı'nın Sonu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

EDDY, John, “The Sun Since The Bronze Age”, High Altitude Observatory National Center for Atmospheric Research Boulder, Colorado, 1976.

ERKANAL, Hayat, “Geç Tunç Çağı'nda Limantepe”, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, ed. A. Erkanal- Öktü, S. Günel, U. Deniz, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2008, s.92- 100.

FİNNE, Martin, HOLMGREN, Karin, SUNDQVİST, Hanna, WEIBERG, Erika, LINDBLOM, Michael, “Climate in the eastern Mediterranean, and adjacent regions, during the past 6000 years”, *Journal of Archaeological Science*, 38, 2011, s. 3153- 3173.

GÜR, Barış, *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar; Deniz Kavimleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2012.

KANIĞWSKI, David, “Late second–early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the history of the Eastern Mediterranean”, *Quaternary Research*, 74, 2010, s.207-215.

KAPLUHAN, Erol, “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27, 2013, İstanbul, s. 487-510.

KUNİHOLM, Peter, “The Archaeological Record: evidence and non-evidence for climatic change”, in: Runcorn, S.K. & Pecker, J-C. *The Earth’s Climate and Variability of the Sun Over Recent Millennia*. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 1990.

MANGALOĞLU-VOTRUBA, Sıla, “Limantepe’de Geç Hellas III C Dönemi”, *Anatolia XXXVII*, 2011, s. 43-73.

NAUMANN, Rudolf, *Eski Anadolu Mimarlığı*, TTK, Ankara, 1975.

NEUMANN J., PARPOLA, Simo, “Climatic Change and the Eleventh Century Eclipse of Assyria and Babylonia”, *JNES*, C.46, 3, 1987, s.161- 182.

OREN, Eliezer, *The Sea Peoples and Their World*, University of Pennsylvania Museum Press, 2000, s.21-24.

PALMER, Ruth, “Subsistence Rations at Pylos and Knossos”, *Minos*, c. XXIV, 1989, s. 89- 124.

PETROUTSA, Eirini, MANOLİS, Sotiris, “Reconstructing Late Bronze Age diet in mainland Greece using stable isotope analysis” *Journal of Archaeological Science*, 37, 2010, s. 614- 620.

REYHAN, Esmâ, “Hititlerde Toprak Tahsisi”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16–22 Eylül 1996), Ankara, 1998, s. 486–487.

SANDARS, Nancy, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.*, Thames and Hudson, London, 1978.

SASSON, Jack, "Canaanite Maritime involvement in the Second Millennium B.C.", *Journal of the American Oriental Society*, 86, 1966, s. 126- 138.

SHRİMPTON, Gordon, "Regional Drought and the Economic Decline of Mycenae", *Echos du Monde Classique*, c. XXXI, 1987, 137- 178.

STIEBİNG, William, *Out of the Desert? Archaeology and the Exodus Conquest Narratives*, Prometheus Books, Buffalo, 1989.

TAİZ, Lincoln, ZEİGER, Eduardo, *Bitki Fizyolojisi*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2008.

TAŞ, İlknur, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1999.

ÜNAL, Ahmet, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", *Belleten*, Sayı: 163, 1977, s.423-446.

ÜNAL, Ahmet, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri*, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

WEISS, Barry, "The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change", *Climatic Change*, c. IV, 2, 1982, s.172-198.

WRIGHT, Herbert, "Climatic Change in Mycenaean Greece", *Antiquity*, c. 42, sayı: 166, 1968. s.123-127.

YAMORİ, Wataru, HIKOSAKA, Kouki, WAY, Danielle, "Temperature Response of Photosynthesis in C3,C4 and CAM plants: temperature acclimation and temperature adaption", *Photosynthesis Research*, 119(1-2), s. 101-117.

The Catholics and Organ Disagreements in the Church of the Holy Sepulchre

Kamame Kilisesi'nde Org Tartışmaları ve Katolikler

ABSTRACT

Since the Church of the Holy Sepulchre has a very important place in Christianity, every Christian denomination has wanted to be in control of the place. This has led to violation of each other's rights and a series of disputes and fights between the concerned sects. These disputes and fights have generally broken out among Greek Orthodox, Armenian and Catholic Latin communities. The Ottoman administration used to proclaim the rights on the Church they granted to these religious communities by issuing edicts. Thus, they not only protected their rights but also prevented disputes from arising. The fact that Catholics wanted to install an organ in the Church in the 19th. Century led to disputes among Greek and Armenian churches. Since this was not an old problem, it was not resolved by edicts but by deciding to go on using the organ as it had been used before. After the issue was resolved, the Catholics installed a second big organ in the Church and rekindled the old disputes. This study gives information on the rights and number of the Catholic community in the Church of the Holy Sepulchre and deals with the disputes regarding the organ they want to install in the Church. Also, the solution the Ottoman Administration found for the organ problem and their attitude towards the problem are dealt with in this study.

Keywords: Jerusalem, Catholics, Greeks, Church Organ, The Church of the Holy Sepulchre

İhsan SATIŞ
Yrd. Doç. Dr.

Munzur Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü
ihsansatis@hotmail.com

«This study deals with Catholics in the Church of the Holy Sepulchre and the disputes regarding a big organ (Organum/ Erganun) Catholics want to install in the Church according to Ottoman archive documents. Also, what rights Catholics have in the Church, their numbers and a few issues that create tensions among other communities are discussed»

Eser Geçmişi

09/11/2016'da başvuru alındı, 21/11/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 09/11/2016, Accepted on 21/11/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281921>

ÖZET

Kamame Kilisesi Hristiyanlıkta çok önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı her Hristiyan cemaati buraya sahip olmak istemiştir. Bu sahip olma isteği birbirlerinin hakkına müdahale etmelerine sebep olmuş olup, mezhepler arasında bir dizi tartışma ve kavgayı da beraberinde getirmiştir. Tartışma ve kavgalar özellikle Rum Ortodoks, Ermeni ve Katolik Latin cemaatleri arasında meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti kilisede tasarruf hakkı verdiği cemaatlere tanıdığı hakları fermanlar ile ilan etmiştir. Bu şekilde cemaatlerin haklarını korumakla kalmamış, ortaya çıkan tartışmaları da bu fermanlara göre çözmüştür. 19. yüzyılda Katolikler kiliseye büyük bir org yerleştirmek istemeleri Latin, Rum ve Ermeni kiliseleri arasında tartışmalara sebep olmuştur. Bu org tartışması eski bir mesele olmadığı için fermanlara göre çözülmemiş ancak eskiden ne şekilde kullanılıyorsa yine aynı şekilde kullanılmasına gidilerek tartışma giderilmiştir. Tartışmanın giderilmesinden sonra Katolikler ikinci defa kiliseye büyük bir org yerleştirerek tartışmayı yeniden gün yüzüne çıkarmışlardır. Bu çalışmada Kamame Kilisesi'nde Katolik cemaatinin hakları ve sayıları hakkında bilgi verilerek, kiliseye yerleştirmek istedikleri org için ortaya çıkan tartışmalar ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin cemaatler arasında ortaya çıkan bu org meselesinde nasıl bir çözüm yolu bulunduğu ve tartışmalar karşındaki tavrı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Katolikler, Rumlar, Kilise Orgu, Kamame Kilisesi

Introduction

Jerusalem is regarded sacred in three monotheist religions: Judaism, Christianity and Islam. Each religion attributes sanctity to the city according to their tenets and bases it on certain historic events. Jews traces the origins of sanctity and eternity to David and Solomon since the city's name for the first time is referred to in Torah. Muslims consider the city to be sacred because of the fact that it was their first qibla, the Prophet Muhammad's night journey took place here and the city and its environs contained graves and tombs of many prophets. Lastly, Christians regard the city as sacred because Jesus Christ was born, preached Christianity, was crucified and buried and ascended to heaven here¹.

Within the walls of Jerusalem, the Church of the Holy Sepulchre (referred to in the Ottoman document as *Kamame Church*) is the place Christians revere the most. They believe the Church was built on the hill where Jesus was crucified and buried. After converting to Christianity, Emperor Constantine (272-337) orders a church to be built on this hill. Although when the church was built is disputed, its construction probably started

1 Türkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1980, p. 29; Abdullah el-Khatip, "Kur'an'da Kudüs", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Translated: Ramazan Işık, IX/1, Elazığ 2004, pp. 110-111; Yitzhak Reiter, Marlen Eordegian and Marwan Abu Kalaf, "Jerusalem's Religious Significance", *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Jerusalem 2001, p. 15.

soon after Queen Helena visited Jerusalem in 326 A.D. As a matter of fact, there are sources claiming that the construction of the church started in 326 A.D. where Jesus was crucified and buried, and was dedicated to his memory in 335 A.D.².

The Church of the Holy Sepulchre has a very important place in Christianity. It became the subject of controversy after especially the Great Schism of 1054 and the place where a struggle of control has always taken place. The disputes regarding the Church did not take place between Christians and Muslims, but Christian sects, especially Greek, Armenian and Catholic Sects. Sacred parts of the Church were assigned to different sects in order to stop disputes and fights between Christian sects in the period when Jerusalem was under Ottoman rule. We cannot claim that this division began during the Ottoman rule. It can be traced back to the Council of Chalcedon when monophysitism emerged. Because, the adherents of this faith were banished from sacred places during the Justinian I (527-565) rule. This banishment lasted until the conquest of Jerusalem in 638 by Muslims³.

The Church was divided between Christian sects in a very detailed manner. Each sect was assigned a particular place for conducting their rites and some parts were designed for common rituals. This arrangement was protected by edicts for years.

The Church of the Holy Sepulchre was divided between six communities: Greeks, Catholics, Armenians, Assyrians, Copts, and Abyssinians. However, it must be stated that this division was not an equitable one. Important parts of the Church were left to Greeks, Catholics and Armenians and the other communities were given a few less important places. Each community tried to expand and enlarge the place that was put in their trust. And, this of course led to serious fights in the Church. For instance, the Franciscan Father Custodian showed the wound on his arm that a Greek priest inflicted in a fight that broke out between Greeks and Catholics to the Englishman Henry Maundrell and his friends who were visiting the Church⁴. This shows the extent to which fights between two communities can go.

There are a lot of controversial issues among these sects in the Church. This study deals with Catholics in the Church of the Holy Sepulchre and the disputes regarding a big organ (*Organum/Erganun*) Catholics want to install in the Church according to Ottoman archive documents. Also, what rights Catholics have in the Church, their numbers and a few issues that create tensions among other communities are discussed.

The Catholic Rights and Populations

While many places in the Church of the Holy Sepulchre were distributed among Greeks, Armenians and Catholics, a few places were given to Assyrian, Coptic and

2 Jerome Murphy-O'Connor, *The Holy Land-An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, New York 2008, p. 50; Colin Marris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005, p. 38.

3 Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Köln 2001, p. 42.

4 Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983, p. 214.

Abyssinian communities. Although Ottoman archives contain documents that show these assignments, there are also a lot of edicts that were issued to community leaders. The edicts given to Greeks and Armenians were issued to Jerusalem Greeks and Armenian Patriarchs and indicate the rights and exemptions they were granted in the Holy Places. The first and detailed edicts issued to Dorotheos (*Attalia*), Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem and Sarkis, Armenian Patriarch of Jerusalem, were given by Selim I (1512-1520)⁵. Although Mehmet II (1444-1446, 1451-1481) gave an edict to Greek Orthodox Patriarch Athanasios of Jerusalem, before Selim I, Jerusalem had not been conquered yet and it contained less significant rights compared to those in the edict issued by Selim I⁶.

The edicts that specified the rights of Catholics were generally issued to resident Catholics priests. Of the investigated documents, the oldest one the Catholics acquired from the Ottoman administration dates back to 1635/6 (Hijri 1045). After this date, the Catholics priests were issued edicts in 1689, 1690, 1691, 1692, 1698, 1718/9, 1742, 1756, 1810 and 1843. These edicts not only indicate the rights granted to them but also give information about the disputes they had with other communities⁷.

Although the documents that indicated the rights of the communities specified the sharing of places in a very detailed manner, conclusive extents of their rights were not provided. Especially, the places of common use were not clearly defined, because the edicts issued to each community indicated that a certain place was put only in their trust. For instance, the Stone of Unction (*Hacerü'l-Muğtesil*) where Jesus was washed and baptized before burial was assigned to a different community in each edict. In such cases, the place in question should be thought of as a place of common usage rather than looking for an incongruence.

The northern wing of the Church was used as the administrative center of the Latin Patriarchy during the reign of the Crusaders. This complex had survived until the time of the Ottomans as a Franciscan chapel and a chapel memorializing the Apparition. This monastery and some places around the chapel were left to Catholics' trust. Also, Chapel of St. Mary of Egypt that is situated in the east side of the Church and the Chapel of Invention in the south-east side of the Church belong to the Catholics⁸. In addition, the candles hanging from the great arch, the upper side and underneath of the arch called St. Mary (*Sitt-i Meryem*) belong to them. They also have the right to hold mass and candles and chandeliers in a place called *salput* in Golgotha/Calvary⁹.

The chandeliers in the Stone of Unction that is found in the entrance of the Church were divided among communities. According to Cust, 4 of the 8 candles in the Stone of Unction belong to the Greeks, 1 to the Catholics, 2 to the Armenians and 1 to the Copts¹⁰

5 Ottoman Archives in Istanbul (Hereafter BOA), The Church (Kamame) Registers (Hereafter A.DVNS.KLS.d.), Register No:9, pp. 7, 60-61.

6 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, p. 6. For detailed information on this subject, see Ralph S. Hattox, "Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No. 90, 2000, pp. 105-123.

7 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 172-180.

8 Oded Peri, *The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, pp. 6, 36.

9 BOA, A.DVN.KLS.d., Register No:9, p. 175.

10 L. G. A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980, p. 19.

. However, according to Balcı, 4 of the 8 candles in the Stone of Unction belong to the Greeks, 2 to the Catholics, 1 to the Armenians and 1 to the Assyrians¹¹.

In 1870, the Catholic priests requested from the Ottoman administration the empty quarters between the Church and the hangah (an in that provides free meals and lodging to students and the poor) belonging to Salah al-Din Foundation in order to expand their territory, stating that they would pay sixty thousand piasters to the Foundation. The Ottoman administration accepted their request and some of the territory that belongs to the hangah was given to the Catholics on the condition that they would not construct any buildings and the amount to be paid to the foundation would be raised to 90 thousand piasters. Thus, the Catholic priests were able to expand the territory put in their trust¹².

The communities that had a right to the Church reside within the Church and will not leave their posts until their replacements arrive. For example, the priests whose task it is to protect the Franciscan Chapel are known never to leave their posts until other priests take their stead. Even, their food is brought from other monasteries. Since the gates of the Church are closed at all times except religious ceremonies and rituals¹³, the food that is brought from outside is taken inside through the small opening on the gate. Franciscan priests' food was daily brought from the Savior Monastery. Some of the travelers that visited Jerusalem provide information about the number of the Catholic priests in the Church of the Holy Sepulchre. Visiting Jerusalem in 1814, Light reports that 12 priests, 3 from each major community, live in the Church. Munro, on the other hand, states that there were 12 Catholic, 12 Armenian, 15 Greek and 2 Copt, a total of 41, priests that managed the Church during the Egyptian administration. Pardieu reports that 6 Catholic priests rotating every three months lived in the Church. Lastly, Taylor reports in 1855 that there were 13 priests always protecting the Franciscan Chapel in the Church¹⁴.

Disagreements between Catholics and Greeks, and Catholics and Armenians

There are various reasons behind the disputes among Catholics, Greeks and Armenians in the Church of the Holy Sepulchre. However, these reasons can be grouped under three categories according to the Ottoman archive documents. These include the disputes regarding the rites conducted in the Church, the restorations to the Church and

11 Kerim Balcı and Aykut İnce, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, İstanbul 2012, p. 196.

12 BOA, İrâde Hâriciye (Hereafter İ.HR), Document No: 242/14384, 22 Haziran 1286/4 July 1870; BOA, İ.HR, Document No: 245/14571, 23 Rebiyü'l-âhir 1287/23 July 1870. For more information, see İhsan Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Vol. 34, Ankara 2014, pp. 185-221.

13 The gates of the Church are generally kept closed except for religious ceremonies and rituals because of the disputes among communities. Henry Layard, who was in Jerusalem in the winter of 1839-1840, point out that a few people died as a result of the fights among communities that broke out in the Church and hence, the Egyptian government decreed that the gate should be kept closed. He also stated that only wealthy visitors could enter by paying a certain amount of donation (*backshish*). See A. Henry Layard, *Autobiography and Letters from His Childhood Until His Appointment as H.M. Ambassador at Madrid*, I., Ed. William N. Bruce, London 1903, pp. 275, 277-278.

14 Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem 1984, pp. 205-207.

efforts to gain control of various sacred places in the Church.

Greeks, Catholics and Armenians have the right to perform rites where Jesus is believed to have been buried. In 1813, Catholics intervened in the mass (called *Kudas ayini* in Ottoman documents) Greeks were celebrating here. The Greek Patriarchate of Jerusalem reported this to Istanbul and asked them to restrain Catholics. Eventually, an edict was issued, dictating that Catholics must not prevent Greeks from doing their rites in this place¹⁵.

Catholics disobeyed the edict of 1813 and intervened in the mass Armenians were celebrating in the Holy Sepulchre in 1829. Upon this, it was declared that Armenians had the right to celebrate the mass, light candles and burn incense in the Holy Sepulchre and that neither the Greeks nor the Catholics should interfere with these activities¹⁶.

The archive documents that were examined do not contain much information on the reasons why the Catholics, Greeks and Armenians do not get along well and especially why the Catholics intervene in the rites of the Greeks or Armenians. According to Ottoman archive documents, another controversial issue between the Greeks and Catholics, the reason of which is unknown, is the cover of Golgotha. Ottoman archive documents mention Golgotha as *Celcele*. A document dated 1847 reports that the Greeks and Catholics got into an argument because of the cover of a place known as Celcele in the Church of the Holy Sepulchre. The two communities were appeased and the argument over the cover was resolved for a while¹⁷.

Ottoman government thought that the argument over the cover was not a simple matter of curtain, the communities tried to cancel each other's rights and they would create another problem at Easter even if the issue of cover was resolved. For this reason, the leaders of the Greek, Catholic and Armenian communities were reminded of their rights that they had enjoyed and they were told that they had to solve the problems among them immediately¹⁸.

What is more, since the issue of cover was a new one, it was not possible to follow a precedent. Therefore, it has to be solved without transgressing on the rights of others. Eventually, the Ottoman administration saw it fit that the Greeks should put their cover first and then the Catholics should put a four-leg chair with precise dimensions on the Greek cover and put their cover on the chair. According to this decision, the Greek cover would still remain and the chair would be removed as soon as the rites of Catholics finished. Also, Catholics were forbidden to put their cover over the Greek cover at every opportunity so that the rights of both sides could be protected¹⁹.

15 BOA, Hatt-ı Hümâyûn (Hereafter HAT), Document No: 1272/49328, 29 Zilhicce 1228/23 December 1813.

16 Turkish Historical Society Library in Ankara, Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, Document No: 6392, Evâil-i Zilkade 1244/ May 1829.

17 BOA, Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemi (Hereafter HR.MKT), Document No: 18/50, 5 Ramazan 1263/14 August 1847.

18 BOA, İrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS), Document No: 32/926, 11 Cemâziye'l-âhir 1264/ 15 May 1848.

19 BOA, HR.MKT, Document No: 32/58, 20 Cemâziye'l-evvel 1266/3 April 1850. For detailed information on this topic, see Sami Kılıç and İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame

One of the most important disputes other than those concerning the performance of rites is the one regarding the restorations to the Church. The architectural composition of the Church of the Holy Sepulchre is the culmination of the restorations over the centuries. The complex which comprises successive structures added to it over time gained its distinctive form especially in the early Byzantium and Crusades period²⁰. The Church underwent restorations many times during the Ottoman period, one of the most important of those restorations is the one after the fire in 1808.

A great fire broke out in the Church of the Holy Sepulchre in 1808 in which large parts of the Church were burnt down. Consequently, who should make renovations to the Church became an issue of controversy among Catholic, Armenian and Greek communities.²¹ Armenians promised 200.000 piasters for the construction of the Arsenal to be built in Jerusalem in return for the permission to rebuild the Church²². Greeks responded by offering 1000 money bags of coins²³. However, the Ottoman government tried to solve the dispute by referring them to the court of law. The government established a commission of the Shaykh-al-Islam, a fatwa official and his assistants²⁴. The communities presented their case in three separate sessions chaired by the Rumeli Chief Military, Ali İzzet Bey, Judge and attended by *Nakîbü'l-eşrâf*, religious scholars, dignitaries and prominent figures from Greek and Armenian communities of Jerusalem²⁵. Eventually, the right to rebuild the Church was granted to the Greeks on condition that it would not be heightened and expanded. In addition, it was explicitly stated that the rights of Armenians must not be violated and Greeks must not intervene in visitation and ritual rights of Armenians²⁶.

When the Greeks were granted the right to rebuild the Church, France, the benefactor of the Catholics, felt slighted and protested on the grounds that the Ottomans favoured the Greeks instead of the French²⁷.

Once they obtained the right to do reparations to the Church, the Greeks exploited the opportunity and appropriated the whole of the central part in the Church and Katholikon for themselves²⁸. In 1811, French ambassador's deputy pointed out that the right to rebuild the church was given to the Greeks on condition that the Church would not be altered in any way and the Greeks must not prevent Catholics from visiting the Church, but they

Kilisesi ile İlgili Tartışmaları”, *History Studies-International Journal of History*, Vol. 3/3, November 2011, pp. 235-237.

20 M. Baha Tanman, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, *Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar*, Editor: Ekrem Işın, İstanbul 2008, p. 37.

21 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 57-58.

22 BOA, HAT, Document No:1272/49327, 29 Zilhicce 1228/23 December 1813.

23 BOA, HAT, Document No:1272/49329, 29 Zilhicce 1228/23 December 1813.

24 BOA, HAT, Document No:1557/54, 29 Zilhicce 1236/27 September 1821.

25 BOA, HAT, Document No:772/36203, 29 Zilhicce 1254/15 March 1839.

26 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, p. 80.

27 BOA, HAT, Document No:1295/50293, 29 Zilhicce 1223/15 February 1809.

28 Catherine Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, *Kudüs 1850-1948*, Translator: Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, p. 71.

acted in complete violation of these conditions. He also stated that Catholic priests going to and from Jerusalem must not be interfered in any way according to the Capitulations of 1673 and 1740. This prompted the Ottoman government to remove the interferences in the way of Latin priests and transgressions in the places that were put in trust of the visiting priests. They also ordered the governor of Damascus and the *Kadı* (Muslim judge) of Jerusalem to prevent the Greek community from intervening in Catholic priests²⁹.

Another issue that pitted the Greeks against Catholics after the great fire in the Church of the Holy Sepulchre is the issue of covering and decoration of the Holy Sepulchre. Although this task was given to both Greeks and Catholics, it still led to disputes even among these two communities. As a result, an edict was sent to Jerusalem which dictated that the disputes between two communities have to be resolved immediately and the edict had to be read aloud in front of the priests³⁰.

Another problem among Christian sects regarding repairs to the Church arose with repairing the great dome of the Church of the Holy Sepulchre. When it became necessary to repair the dome in 1852, Sublime Porte (*Babiâli*) assigned an engineer for this task³¹. Based on the investigations by the engineer Esad Efendi³², the Ottoman government ordered Hafiz Ahmet Pasha, the governor of Jerusalem, that the dome to be repaired by the state and returned to its former condition and the Greek Patriarch of Jerusalem is authorized to arbitrate should any problem arise³³.

The documents we examined suggest that the reparation of the dome was postponed for a while. Also, rumours that some houses would be knocked down or sold to the French surfaced at this time³⁴. The order issued to the Hafiz Ahmet Pasha, governor of Jerusalem, on May 8, 1853 indicated that the reparation of the dome was postponed because it was not urgent and would be resumed by the state at a later date³⁵. The decision for the houses around the Church of the Holy Sepulchre was that it was not permissible to knock them down because they were used as *zawiya* (*zaviye*) and *maşjids* and so their windows facing the Church would be cancelled³⁶. Although the Ottomans accepted to repair the great dome of the Church, it was repaired by the joint efforts of France and Russia in 1862. A protocol was signed between the two governments³⁷ and an engineer from each country was sent to Jerusalem for reconnaissance and determining the required material³⁸. The Ottoman government ordered the governor of Jerusalem to aid the French and Russian engineers

29 BOA, France Complaint Register (Düvel-i Ecnebiye Defterleri-Fransa Ahkâm Defteri), Register No: 31/6, p. 11.

30 BOA, HAT, Document No: 1271/49236, 17 Receb 1235/30 April 1820.

31 BOA, İ.HR, Document No: 102/4982, 19 Zilhicce 1269/23 September 1853.

32 BOA, HR.MKT, Document No: 59/41, Evâhir-i Receb 1269/April-May 1853.

33 BOA, İ.HR, Document No: 98/4790-2, 25 Receb 1269/4 May 1853.

34 BOA, HR.MKT, Document No: 59/41, Evâhir-i Receb 1269/April-May 1853.

35 BOA, Cevdet Adliye (Hereafter C.ADL), Document No: 52/3122.

36 BOA, İ.HR, 328/21195, 26 Receb 1269/5 May 1853, p. 7, 12; BOA, İ.HR, 327/21191, 4 Receb 1269/ 13 April 1853, p. 5-6. In this case document exactly goes as follow: *Kamâme Kilisesi ittisâlinde olan hâneler zâviye ve mescid olarak hedm olunması câ'iz olmadığı halde Kamâme'ye nâzır pençerelerine divâr çekilerek sed ve bend kılınması husûslarına irâde-i seniyye-i mülûkânem müte'allik ve şeref-sudûr olmuş.*

37 Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969, pp. 65-66.

38 BOA, İ.MMS, 33/1367, 9 Şaban 1283/18 May 1853.

in repairing the dome and transporting the materials coming from Paris from the port of Jaffa to Jerusalem³⁹. According to Hopwood, reparations that started in July 1867 were completed in 1869⁴⁰.

Organ Disagreements of the Catholics

According to the Ottoman archives, disputes on the organ of the Catholics arose two times in the 19th. century. The first one started after the great fire of 1808 which destroyed the Catholics' small organ. Disputes began between the Greeks and Catholics when, after the fire, the Catholics wanted to replace it with a bigger organ. A document of 1817 recounting the incident with details was found in the Ottoman archives. The document had been addressed to Salih Pasha, the governor of Damascus, the *mullah* and *mütesellim* of Jerusalem.

According to this document, the Catholics had brought a big organ from Europe a hundred years ago and install it in the Church of the Holy Sepulchre. However, since it produced a very deep and unpleasant sound and it was forbidden to install anything new in the Church, both Muslims and other communities objected to the plan. As a result, the Catholics kept the organ inactive in their church for a long time. The small organ the Catholics used in the Church was burnt in the fire of 1808. Seeing this as an opportunity, the Catholics wanted to install the bigger organ they had brought from Europe in the Church. However, Süleyman Pasha, then governor of Damascus, did not approve of the plan. The Catholics applied for the second time to the governor of Damascus for the bigger organ to be placed in the Church. So, the Catholics were permitted to place the organ brought from Europe in the Church on condition that it had to be converted into the previous organ by removing as many as 150 pipes of it. The above-mentioned document reports that the Greeks consented to this plan as well, which suggests that it was the Greeks that stood against the Catholic plan to put the bigger organ in the Church.

This arrangement that lasted between 1808 and 1817 was broken again since the Catholics put the pipes they had removed from the organ back into it. The Catholics added 47 pipes to the organ, which made it produce a louder sound again. Besides, the Catholics interfered with the existing order in the Holy Sepulchre. This led to complaints from the Greek priests. Consequently, the interpreter of the Catholic priests was summoned and reminded that no one had the right to act against the edicts that regulated the order within the Holy Sepulchre. However, the Catholics largely ignored this warning.

So, the Greeks went to talk to the governor of Damascus. Since he was not available, they talked to the governor of Sidon (*Sayda*), who reminded the communities again and again of the fact that they had to comply with the existing edicts. He sent two *buyuruldu* (orders) and one official to Jerusalem⁴¹. Hayreddin Bey points out that this official was sent from Istanbul⁴².

39 BOA, İ.HR, 223/13026, 9 Şaban 1283/18 May 1853.

40 Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine*, p. 66.

41 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 83-85, BOA, C.ADL, Document No: 25/1505, Evâsıt-ı Zilkade 1232/September 1817.

42 Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiyesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326,

The official arriving in Jerusalem, the officers assigned by the *kadı* and the *mütesellim* all went to the Church of the Holy Sepulchre and took control of the situation. Eventually, the dispute was resolved by restoring the old order in the Holy Sepulchre and removing the 47 pipes from the organ. The Catholic intervention in the mass the Greeks celebrate in the Holy Sepulchre was ended as well⁴³.

Apart from the document dated 1817, another document dated 1819 was sent to the same administrators, which contained nearly all the points made in the document of 1817⁴⁴. Yet another document that contained the same points was sent to Süleyman Pasha, the governor of Damascus, the mullah, *mütesellim* and other administrators of Jerusalem in 1820⁴⁵. We do not know why document after document containing the same points were sent. However, it must be pointed out that any dispute was generally resolved by the principles outlined in earlier edicts. When a completely new problem emerged and since there were no antecedent principle regarding the solution of the new occurrence, it was resolved by issuing a new judgment. That may have been the reason why the judgment about the Catholics needed to be renewed. This, in a way, could have been done because the disputes were continuing or to inform the new administrators of the situation. Besides, since a decision was reached about the incident, this decision was repeated during the reign of the new Sultan.

On the death of Sultan Mahmut II in 1839, Sultan Abdülaziz ascended the throne. With the new Sultan on the throne, the decision regarding the Catholics was sent to the Mehmet Ali Pasha, governor of Egypt, the mullah, *mütesellim* and other administrators of Jerusalem⁴⁶.

Second round of organ disputes occurred at the end of 19th century. Most of the archive documents bear the date of 1896. Yet, a letter from the French Embassy to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs (*Hâriciye Nezâreti*) on December 31, 1880 reveals that the disputes began earlier. The letter from the French Embassy indicates that the Catholics placed an organ on the floor below the place allocated to their use and placed a second one on the floor above in the Church of the Holy Sepulchre. The Ottoman Ministry of Foreign Affairs notified the French Embassy on December 22, 1880 that the new organ in the Church would disturb the status quo and create controversy among communities. In response, the French government, based on the information they received from their consul in Jerusalem, pointed out that the new organ would not cause any disturbance in the status quo and the claims to the contrary were baseless because the Catholics were acting within the limits of their rights⁴⁷. The earliest document after this time is the one dated December 5, 1896. A close look at the documents after this date suggests that the incident started after this date. Indeed, the bureaucratic sequence in the correspondence between the governorate of

p. 100.

43 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 83-85, BOA, C.ADL, Document No: 25/1505, Evâsıt-ı Zilkade 1232/September 1817.

44 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 85-87, Evâhir-i Zilkade 1234/ September 1819.

45 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 88-90, Evâsıt-ı Muharrem 1236/ October 1820.

46 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No:9, pp. 115-117, Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1255/July 1839.

47 BOA, Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (Hereafter HR.SYS), Document No: 412/12, 19 Kanun-i Evvel 1296/31 December 1880.

Jerusalem, Sublime Porte and French ambassador shows this. The first document dated December 5, 1896 is the telegram that was sent by the İbrahim Hakkı Pasha (1890-1897), governor of Jerusalem, to the Ministry of Justice (*Adliye Nezâreti*). The telegram states that the Catholics were given permission to place an organ on the floor below their rightful place 40 years earlier in the Church of the Holy Sepulchre, but by placing another one on the floor above, disregarded the existing order and practices. The Greek Patriarch strongly objected to this and demanded that the new organ be removed immediately. What is more, disruption of the order in such an important place would cause general protestations from the other communities and would put the government in a difficult position. Lastly, the telegram states that the problem was relayed to the French Consulate, but no response was received and that the new organ must be removed immediately in order to prevent further problems among the communities⁴⁸.

The governor of Jerusalem informed both the Ministry of Justice and the Prime Ministry of the matter. The telegram dated December 5, 1896 contains the same issues as the one sent to the Ministry of Justice. There are not significant differences between them⁴⁹.

Like the governor of Jerusalem, Gerasimos (1891-1897), the Greek Patriarch of Jerusalem, too, sent a telegram of complaints to the Prime Ministry. The telegram dated December 6, 1896 states that, although the Catholic priests had no previous rights, they installed an organ in the Church of the Holy Sepulchre depending on a permission they had secured four years earlier and the loud sound of the organ made it difficult for the other communities to pray and conduct their rituals and, to add insult to the injury, they put a new and bigger organ in the Church of their own accord, which was in complete violation of the existing order and, therefore, the new organ had to be removed at all costs⁵⁰.

The important difference between the telegrams sent by the governor of Jerusalem and the Greek Patriarch of Jerusalem to the office of the Prime Minister is the issue of when the Catholics put an organ in the Church last. Governor puts forward that the Catholics were granted permission to put an organ in the Church 40 years earlier in 1856, but the Patriarch says the permission was given 4 years ago in 1892. The Prime Minister was informed of the telegrams the governor and the Patriarch wrote to the office of the Prime Minister with a document dated December 7, 1896, which states that the Catholics were given permission to install an organ in the Church 40 years earlier⁵¹.

After the Prime Minister was informed about the matter, the telegram dated December 5, 1896 and the telegram of complaints from the Patriarch were forwarded together to the Ministry of Foreign Affairs on December 7. The fact that the matter was forwarded to the Ministry of Foreign Affairs shows the necessity to inform the French Embassy of the matter. Indeed, a letter to the Ministry of Foreign Affairs mentions about the necessity to inform

48 BOA, Babîâli Evrak Odası (Hereafter BEO), Document No: 881/66057, 23 Teşrin-i Sâni 1312/5 December 1896.

49 BOA, HR.SYS, Document No: 409/4, p. 3, 23 Teşrin-i Sâni 1312/5 December 1896.

50 BOA, HR.SYS, Document No: 409/4, p. 2, 24 Teşrin-i Sâni 1312/6 December 1896.

51 BOA, BEO, Document No: 881/66057, 25 Teşrin-i Sâni 1312/7 December 1896.

the French Embassy of the matter so that status quo is not violated⁵². The memorandum dated December 15, 1896 sent from the office of the Prime Minister to the Ministry of Foreign Affairs reveals that the matter was relayed to the French Embassy on December 7. It also mentions about the second telegram of complaints to the Ministry of Justice and Religious Sects (*Adliye ve Mezâhib Nezâreti*) sent by the Greek Patriarch and this telegram was relayed to French government on December 10, 1896⁵³.

The correspondence between the governor of Jerusalem, the Ministry of Justice and Religious Sects and Sublime Porte suggests that the organ problem was not resolved for some time, and the response of the French consul did not satisfy the communities in the Church. So, complaints continued. While the Greek Patriarch was the prominent complaining figure in earlier correspondence, this time Armenian Patriarch was displeased. The encrypted telegram sent from the governor of Jerusalem to the Ministry of Justice on December 19, 1896 reveals that, after they were informed of the matter on December 5, 1896, the response from the French consul did not satisfy the Greek and Armenian Patriarchs. In the encrypted telegram, it was also added that the organ that hindered religious rituals and disrupted the status quo had to be removed so that an international incident would not take place⁵⁴.

The governor of Jerusalem informed both the Ministry of Justice and Religious Sects and Sublime Porte on the same date. Sublime Porte decided that the matter had to be resolved in peace by the Ministry of Justice and Religious Sects without causing any improprieties and in concert with the French Embassy if need be. They wrote to both the Ministry of Justice and Religious Sects and the Ministry of Foreign Affairs on this matter⁵⁵. Still, in another letter to the Ministry of Justice and Religious Sects dated December 26, 1896, the Greek Patriarch is reported to have sent another telegram about the matter. In the telegram, the Greek Patriarch writes that it is forbidden to put an organ in the Church or add pipes to the old one and reiterates that the organ installed by the Catholics must be removed⁵⁶.

The above-mentioned telegram dated December 25, 1896 by the Greek Patriarch Gerasimos was sent to the office of the Prime Minister. In it, the Patriarch emphasizes the fact that it is forbidden to put a new organ in the Church or add pipes to the existing one in accordance with the status quo of 1852 and 1853 and the edicts of 1817 (*Hijri Evâsıt-ı Zilkade 1232*), 1819 (*Hijri Evâhir-i Zilkade 1234*) and 1839 (*Hijri Evâsıt-ı Muharrem 1236*), and therefore, the new organ installed by the Catholics in the Church must be removed⁵⁷.

The Greek Patriarch's telegram not only sums up the matter but also shows how it can be solved. Sublime Porte traditionally produced solutions to the issues arising among the communities according to the edicts they held. Therefore, the Patriarch suggested that

52 BOA, BEO, Document No: 877/65757, 25 Teşrin-i Sâni 1312/7 December 1896.

53 BOA, BEO, Document No: 881/66057, 3 Kanun-i Evvel 1312/ 15 December 1896.

54 BOA, BEO, Document No: 886/66410, 7 Kanun-i Evvel 1312/ 19 December 1896.

55 BOA, İrade Hususi (İ.HUS), Document No: 51/10, 7 Kanun-i Evvel 1312/19 December 1896; BOA, BEO, Document No: 884/66253, 9 Kanun-i Evvel 1312/21 Aralık 1896.

56 BOA, BEO, Document No: 886/66410, 14 Kanun-i Evvel 1312/26 December 1896.

57 BOA, BEO, Document No: 894/67033, 13 Kanun-i Evvel 1312/25 December 1896.

this traditional method of settling problems be reinstated and demanded that the new organ be removed. He also dwelt on the issue of the first organ and recounted how it was resolved and claimed that it should be the standard way of creating solutions and should not be deviated from.

Then, why did the Sublime Porte not employ this method in the first place and tried to solve the problem by engaging in a traffic of correspondence and talking to the French ambassador? What does the status quo in the Church of the Holy Sepulchre, mentioned in a lot of the correspondence and in the Patriarch's telegram, mean?

The answer to the first question is that it could have a lot of reasons. The context and the frame of the present article allows us to touch on the two of those reasons. Based on previous experience, Sublime Porte does not wish the problems arising among the communities in Holy Places in Jerusalem to become international.

Indeed, France and Russia intervened in such issues as the reparation to the dome of the Church of the Holy Sepulchre, when and which community should pray in the Church of the Sepulchre of Saint Mary and to which community the keys to the gates of the Church of the Nativity should be entrusted, and these issues became international incidents. Probably, because Sublime Porte wished to avoid such an international incident, they wanted the organ issue to be settled by involving the French Ambassador in it. Also, a serious dispute between the Greeks and Catholics had been persisting on whether the ladder down to the Grotto of the Nativity, (*Mağaratü'l-Mehd*) on the northern side of the Church of the Nativity could be crossed with spiritual garments on. Russia and France felt the need to interfere in the matter. Therefore, in a tense atmosphere between the communities and with Russia and France stepping in from time to time, Sublime Porte could not have gotten itself in a difficult position. Hence, the matter had to be resolved with diplomacy before it escalated further.

Sublime Porte was trying to make sure that the Greeks did not suffer any loss of rights amidst the traffic of correspondence between governments and with France. It is obvious in the letters that Sublime Porte favoured the Greeks and put the Catholics in secondary position. This is reflected in the letters by mentioning the Greeks as *my tax-paying subjects* (*saltanat-ı seniyyenin ceziye-güzâr reayası*), the Catholics as *the group of the French staying temporarily in my realm* (*memleketimde müsâfereten bulunan Efreñç taifesi*)⁵⁸. What is the significance of this expression about the Catholics?

The documents which were examined regarding the issue emphasize three points about the Catholics. The first is that they are *staying temporarily here*, the second point is that they are under French protection. Thirdly, not all the Catholics in Holy Places are French. Staying temporarily probably refers to their temporary stay in the Church or Jerusalem. As mentioned earlier, the Catholic priests in the Church of the Holy Sepulchre would not leave their place and they would not leave their posts before other priests come from Europe and replace them. In my opinion, the emphasis on their being temporary means they are not permanent residents there. The fact that they are under French protection

⁵⁸ BOA, C.ADL, Document No: 25/1505.

means either they are French subjects or are protected by the French because they are Catholics. This topic is so extensive that it could be the subject of a separate study. Because, some researchers put forward that it was due to the Capitulations the Ottomans gave to France that Catholics were under French protection⁵⁹. However, when the Capitulations are examined, it can be seen that not a single article guarantees the protection of Catholics by France. The Capitulations contain articles which guarantee that Catholic priests can freely pray in the Church, they would be given permission to repair their church when the need arises, they could freely visit and leave Jerusalem⁶⁰. Lastly, the third emphasis lies in the fact that all the Catholic priests in the Holy Places are not French. Ottoman documents categorize Catholic priests as *Efrenç*, *Frank* and *Latin*. This is mainly to distinguish European Catholics from French Catholics. Besides, it is the Franciscan priests that represent Catholicism in Holy Places in Jerusalem, and most of these come from such European countries as Italy and Spain. Mehmet Tevfik Bey, the governor of Jerusalem, writes in his memoirs that the Catholic priests, most of who are not French, are not pleased with their benefactor, the French government. He says the French consul therefore, went to great extents to please these priests in the emerging disputes⁶¹.

The second question is what is meant by the status quo in the Church of the Holy Sepulchre. The term 'status quo' refers to the edicts issued in 1852 and 1853 during the time of Sultan Abdülmecit to prevent disputes in Holy Places between the communities and interference of Russia and France. The edicts specified the existing rights in Holy Places and stated that the rights given to the communities are irrevocable⁶².

While the organ dispute went on among the communities in the Church of the Holy Sepulchre, the French Embassy announced their opinions about the matter again on December 28, 1896. France declared that each community had places of their own in the Church and had the right to put anything there and by doing that, they did not necessarily violate the status quo. The Greek and Armenian Patriarchs continued to object and stated that the sound of the organ disturbed their religious rituals. Eventually, since status quo forbade anything new to be installed in the Church and the French Embassy admitted that the organ installed in the Church was new, it was decided that the organ had to be removed before the Easter. And, the Catholic priests and the French Embassy were notified that if they insisted not to remove the organ, the Ottoman administration would not take responsibility in case of any aggravation⁶³.

59 Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ph.D., Erzurum 1990, p. 27; Süleyman Kocabaş, *Paris'in 'Doğu Yolu'nda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, pp. 74-75; Abdurrahman Bozkurt, "Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Vol. 52, 2010/2, İstanbul 2011, p. 129.

60 For capitulations agreements see Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953; Le Baron I. De Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane*, I., Paris 1864; Bernard Camille Collas, *La Turchia Nel 1864*, Milano 1865.

61 *Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., Preparer: F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993, pp. 81-82, 109.

62 BOA, A.DVNS.KLS.d., Register No: 9, pp. 172-195; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı (An Investigation Report Regarding Sanctuaries and Visited Places of Christians in Jerusalem)*, Ottoman Archive Library in İstanbul, pp. 1-37.

63 BOA, BEO, Document No: 888/66543, 17 Kanun-i Evvel 1312/29 December 1896.

The removal of the bigger organ before the Easter probably prevents a possible dispute, because thousands of people gather in the Church of the Holy Sepulchre in this season, a dispute could lead to an unstoppable conflict. For instance, twenty thousand people gathered for the Ceremony of the Holy Fire in the Church of Holy Sepulchre in 1895. A serious fight broke out between the Greeks and the Armenians in this gathering. A lot of people were injured in this fight and the Greek Patriarch fell to the ground⁶⁴.

The correspondence we could find in the Ottoman archives ends here. It seems that the issue was resolved after the last letter which orders the removal of the organ and reflects the Ottoman administration's reluctance to take responsibility in possible outbreak of disputes. We do not have any information on whether the matter continued to be the subject of dispute after that. The memoirs of Mehmet Tevfik Bey, the governor of Jerusalem between 1897 and 1901, do not contain any information about the organ⁶⁵.

Conclusion

The Church of the Holy Sepulchre was divided among Christian communities during Ottoman rule. The lion's share went to the Greeks, Armenians and the Catholics in decreasing order. While there are places put in each community's trust, there are also places for common rituals and visitation. The Catholics expanded their territory by buying part of the hangah belonging to the Salah al-Din Foundation for ninety thousand piasters in 1870. The fact that part of an Islamic foundation was given to the Catholics shows that the Ottomans protected the rights of the Catholics. Earlier, we mentioned that the Greeks were favored more than the Catholics. This does not necessarily mean that Catholics were ignored completely. Care was taken to meet their demands and protect their rights.

Disputes and fights took place in the Church among Greek, Armenian, Catholic communities from time to time. The Ottoman archive documents provide information about the fights only and not the main or religious reasons underlying the disputes and fights. When the issues that led to disputes are categorized, the most significant ones are the rites in the Church, reparations to the Church and possession of some holy places in the Church.

One of the most important issues in the disputes was the issue of the bigger organ placed in the Church. According to the Ottoman archive documents, the Catholics confronted the Greeks and Armenians twice in the 19th century over the issue of the organ. The Catholics failed in both of their attempts at placing a bigger organ in the Church. After both attempts, the Catholics were asked to use the organ they used before the fire of 1808. Thus, the other communities in the Church would not be disturbed and the status quo declared in 1852 and 1853 would be maintained. The most important reason for the Catholics failure to place an organ in the Church is the order in it. Any alteration to this order is forbidden and nothing new can be added to it. This way, a possible dispute among the communities is prevented and they can pray peacefully in the Church. This arrangement which established by the

64 BOA, Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS), 324/64, 19 Şevval 1312/15 April 1895; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 120/95, 27 Zilkade 1312.

65 Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, pp. 73-150.

Ottomans must have been successful, because later administrations followed their model.

References

Archives

Ottoman Archives in İstanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)

Babıâli Evrak Odası (BEO)

Cevdet Adliye (C.ADL)

Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemî (HR.MKT)

Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Îrâde Hariciye (İ.HR)

Îrâde Hususi (İ.HUS)

Îrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

The Church (Kamame) Register (Kamame Kilise Defteri)

The France Complaint Register (Düvel-i Ecnebiye Defterleri-Fransa Ahkâm Defteri)

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Ottoman Archive Library in İstanbul

Kudüs'te Hristiyanlara A'îd Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'îd Komisyon Tahkîkatı (An Investigation Report Regarding Sanctuaries and Visited Places of Christians in Jerusalem).

Turkish Historical Society Library (TTK) in Ankara

Karakoç Sarkis, Külliyyât-ı Kavânîn

Books and Articles

ATAÖV, Türkkaya, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler*

Fakültesi Dergisi, XXXV/1, Ankara 1980, pp. 29-54.

BALCI, Kerim and Aykut İnce, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, İstanbul 2012.

BEN-ARIEH, Yehoshua, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem 1984.

BİREN, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., Preparer: F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993.

BOZKURT, Abdurrahman, "Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Vol. 52, 2010/2, İstanbul 2011, pp. 123-150.

CUST, L. G. A., *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980.

EL-KHATIP, Abdullah, "Kur'an'da Kudüs", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Translated: Ramazan Işık, IX/1, Elazığ 2004, pp.109-144.

FRAZEE, Charles A., *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983.

HAYREDDİN, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiyesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326.

HOPWOOD, Derek, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969.

JEROME MURPHY-O'CONNOR, *The Holy Land-An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, New York 2008.

KOCABAŞ, Süleyman, *Paris'in 'Doğu Yolu'nda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.

A. HENRY LAYARD, *Autobiography and Letters from His Childhood Until His Appointment as H.M. Ambassador at Madrid*, I., Ed. William N. Bruce, London 1903.

MARRIS, Colin, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005.

NICAULT, Catherine, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, Translator: Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, pp. 37-94.

ÖZCAN, Besim, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ph.D., Erzurum 1990.

PERI, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Köln 2001.

REITER, Yitzhak, Marlen Eordegian and Marwan Abu Kalaf, “Jerusalem’s Religious Significance”, *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Jerusalem 2001, pp. 12-19.

TANMAN, M. Baha, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, *Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar*, Editor: Ekrem Işın, İstanbul 2008.

Pers Kralı II. Kyros'un (Büyük Kyros) (M.Ö. 559-530) Soyağacı, Ailesi ve İsmi*

Genealogy, Family and Name Of The Persian King Cyrus
II (Cyrus The Great) (559-530 B.C.)

ÖZET

Persler çeşitli boylardan oluşmaktadır ve bu boylardan en soylu olanı Pasargadai boyudur. Pers kralları bu boyun kollarından biri olan ve liderliğini Akamenes'in/Ahameniş'in yaptığı boydan gelmektedir. Mevcut bilgiler Akamenid hanedanının tarihi süreçte iki kola ayrıldığını ve II. Kyros'un soyağacının sırasıyla I. Kambises, I. Kyros, Teispes ve Akamenes'e dayandığını göstermektedir. Antikçağ yazarları II. Kyros'un anne ve babası hakkında birbirinden farklı bilgiler vermektedir. II. Kyros'un kardeşi veya kardeşleri olup olmadığı konusunda arkeolojik ve epigrafik belgelerde ve antik dönem yazarlarının eserlerinde herhangi bilgi bulunmamaktadır. Eldeki veriler II. Kyros'un Casandane ile evliliğinden Kambises ve Bardiya/Smerdis isimlerinde iki erkek, Atossa ile Artystone isimlerinde ise iki kız çocuk sahibi olduğunu göstermektedir. Mevcut kaynaklar Kyros isminin köken olarak Persçeye dayandığına dair bazı ipuçları vermektedir. Kyros isminin kaynaklarda "Güneş" anlamına geldiği önerilmektedir. Bunların yanı sıra Kyros isminin yalnızca bir insan ismi olarak kullanılmayıp Antikçağ'da ırmak, ova ve şehir ismi olarak da kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Kyros, Büyük Kyros, Akamenid Hanedanı, Persler, Pers İmparatorluğu, Eski İran

ABSTRACT

The Persians consisted of several phratries and one of the most deep root phratries was regarded as the Pasargadai. Persian kings were drawn from these phratries whose leader was Achaemenes/Haxāmaniš. The present research indicates that the Achaemenid dynasty was divided into two branches and the family tree of Cyrus II consisted respectively of these following kings: Cambyses I, Cyrus I, Teispes and Achaemenes. Ancient authors provide very different information about Cyrus II's mother and father. Neither in archeological or epigraphical documents nor in works of ancient authors, contain any information as to whether Cyrus II had had siblings. The documents show that Cyrus II had two sons (Cambyses and Bardia/Smerdis) and two daughters (Atossa and Artystone) through his marriage with Casandane. There are some clues which show that the origin of Cyrus comes from Persian. It is argued that the textuak record supports the view that the name of Cyrus has an etymology related to "Sun". Furthermore, it is possible to see that the name Cyrus is used as a geographical name for a river, a plain and a city.

Key Words: Cyrus II, Cyrus the Great, Achaemenian Dynasty, The Persians, The Persian Empire, Ancient Iran

Eray KARAKETİR

Selçuk Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih Programı Yüksek
Lisans mezunu.
karaketireray@hotmail.com

"Ben Kyros'um, evrenin
kralı, büyük kral, güçlü
kral, Babil'in kralı, Sümer
ve Akad'in kralı, dünyanın
dört bir yanının kralı,
Kambises'in oğlu, büyük
kral, Anşan şehrinin kralı,
Kyros'un torunu, büyük
kral, Anşan şehrinin kralı,
Teispes'in neslinden gelen,
büyük kral, Anşan şehrinin
kralı, ebedi krallığın
soyundan."

Eser Geçmişi

11/08/2016'da başvuru alındı, 11/10/2016'da
kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 11/08/2016, Accepted on
11/10/2016 Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281923>

*Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı'nda 2015 yılında tamamladığım
Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Kordinatörlüğü tarafından desteklenen 14203003
proje numaralı "Pers Kralı II. Kyros (Hayatı, Şahsiyeti ve
Siyasi Faaliyetleri)" isimli yayınlanmamış yüksek lisans
tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Giriş

İsimleri ilk kez M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına tarihlenen Asur metinlerinde geçen Persler,¹ M.Ö. 2. Binyıl başlarında Hazar Denizi'nin doğusundan gelerek Urmiye Gölü çevresine yerleşmişlerdir. Daha sonra batıdan Asurluların, doğudan ise İskitlerin saldırılarıyla M.Ö. 9. yüzyılın başlarında Zagros vadilerine inmişler ve Elam Krallığı'nın merkezi olan Susa şehrinin (Resim-1) kuzey doğusundaki Anşan şehri (Tell Malyan) (Resim-2) civarına yerleşmişlerdir.² Medler ile birlikte İran coğrafyasına gelen Persler, bu coğrafyada bir süre Med hâkimiyeti altında yaşamışlardır.³ Mevcut kaynakların yetersiz olması dolayısıyla Perslerin erken tarihine dair ayrıntılı bilgilere ulaşılamamaktadır. İleride konuyla ilgili yeni kaynaklar ortaya çıktığında Perslerin ilk dönemleri detaylı şekilde incelenebilecektir.⁴

Elam Krallığı'nın Asurlular tarafından yıkılması sonucunda Persler, Basra Körfezine komşu dağlık bölgelere doğru ilerlemişlerdir.⁵ Persler bu dönemde de Medlerin idaresi altında yaşamayı sürdürmüşlerdir.⁶ Ancak bir süre sonra II. Kyros'un (M.Ö. 559-530) liderliğinde ayaklanan Persler M.Ö. 550 tarihinde Medlerle yaptıkları savaşı kazanarak Pers İmparatorluğu'nun (M.Ö. 550-330) temelini atmışlardır.⁷

Persler siyasi varlıkları boyunca bütün Yakındoğu'yu ve ayrıca İndus Vadisi'nden Kuzey Yunanistan'a, Orta Asya'dan Güney Mısır'a kadar uzanan diğer bölgeleri egemenlikleri altında tutmuşlardır. Farklı kültürlerden oluşan halkları iki yüz yıl boyunca başarıyla bir arada tutmayı başaran Persler bu özellikleriyle Yakındoğu tarihinde hoşgörüyü ön plana çıkarmışlardır.⁸ Persler gösterdikleri büyük mücadelelere rağmen Yunanistan'a egemen olmayı başaramamışlar ve bir süre sonra gerilemeye başlamışlardır.⁹ Eski gücünü kaybeden Pers İmparatorluğu'na son darbeyi Makedonya Kralı Büyük İskender (M.Ö. 356-323) vurmuş ve Pers İmparatorluğu M.Ö. 330'da tarih sahnesinden çekilmiştir.¹⁰

- 1 J. P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 62; V. Diakov ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap Basın ve Yayın, C. 1, İstanbul, 2008, s.214
- 2 Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya 2011, s. 297-298; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayın Dağıtım, 5. Baskı, Ankara 2010, s. 91.
- 3 Özçelik, a.g.e., s. 91.
- 4 Louis D. Levine, *Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II*, *Iran*, Vol. 12, 1974, s. 99-124.
- 5 Diakov ve Kovalev, a.g.e., s. 216; Bu bölge Eski Yunanlılar tarafından "Persis" olarak isimlendirilen ve yaklaşık olarak bugünkü Fars eyaletini kapsayan bölgedir. Bakınız: Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Baskı, Ankara 2011, s. 253.
- 6 Özçelik, a.g.e., s. 91.
- 7 Charles Freeman, *Mısır Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 90.
- 8 Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 25.
- 9 Marc Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 325.
- 10 Gürcan Polat, Anadolu'da Pers Heykeltıraşlığı, *Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 80.

1. II. Kyros'un Soyağacı

Persler soylarının dayandığı Akamenes'ten¹¹ (yaklaşık M.Ö. 685-650) dolayı birçok bilim insanı tarafından Akamenidler/Ahamenişler olarak adlandırılmaktadır.¹² Bu adlandırmanın oluşmasında Akamenes'in çeşitli tarihi kayıtlarda Perslerin atası olarak geçmesi etkili olmuştur. Akamenes adı, altın bir levha üzerindeki Persçe bir yazıtta¹³, Pers Kralı I. Darius'un (M.Ö. 522-486) Behistun Kitabesi'nde¹⁴, (Resim-3) II. Kyros'un başkenti Pasargadai'daki (Resim-4) yazıtlarda¹⁵ ve Herodotos'un Tarih'inde geçmektedir.¹⁶

Pasargadai'daki yazıtlarda "Ben Akamenidli Kyros'un" ifadesi yer almaktadır. Bu ifade, bu yazıtların II. Kyros döneminde yazılmış olduğunu düşündürse de genel kanı bunların I. Darius döneminde yazıldığı yönündedir.¹⁷ I. Darius bu yazıtlarda hem Akamenes'e hem de II. Kyros'a vurgu yaparak krallığının meşruiyetini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Çünkü Pers devlet geleneğinde hükümdarın Pers soyundan gelen bir Persli olması temel bir gerekliliktir.¹⁸

Çivi yazılı kitabelerin dışında antik kaynaklar da Perslerin soyu hakkında bize bilgi vermektedir. M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Antikçağ yazarlarından Herodotos'a göre, Persler çeşitli boylardan oluşmaktadır ve bu boylardan en soylu olanı Pasargadai boyudur. Pers kralları bu boyun kollarından biri olan Akamenidlerden gelmektedir.¹⁹ Diğer bir Antikçağ yazarı Ksenophon'a göre ise II. Kyros'un babasının soyu Perseus'a²⁰ dayanmaktadır.²¹

II. Kyros, Silindir Kitabe'sinde (Resim-5) kendi soyağacını şu şekilde vermiştir:

"Ben Kyros'um, evrenin kralı, büyük kral, güçlü kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, dünyanın dört bir yanının kralı, Kambises'in oğlu, büyük kral, Anşan şehrinin kralı, Kyros'un torunu, büyük kral, Anşan şehrinin kralı, Teispes'in neslinden gelen, büyük kral, Anşan şehrinin kralı, ebedi

11 Yunan yazar Claudius Aelianus (M.S. 175 -235), Akamenes'in bir kartal tarafından beslenip büyüdüğüünü söylemektedir. Bakınız: Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2002, s. 110-111.

12 Amelie Kuhrt, *Pers İmparatorluğu, Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 24. Ayrıca bakınız: Roland G. Kent, *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut 1950.

13 Olivier Casabonne, *Akamened İmparatorluğu. Arkeoatlas*, S. 6, 2007, s. 24.

14 Briant, *From Cyrus...*, s. 16; Bruce Lincoln, *Religion, Empire, and Torture: The Case of Achaemenian Persia, with a Postscript on Abu Ghraib*, The University of Chicago Press, Chicago & London 2007, s. 4.

15 Briant, *From Cyrus...*, s. 111; François Vallat, *Darius: Le Grand Roi, Le Palais de Darius à Suse, (Direction: Jean Perrot)*, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris 2010, s. 58; Lincoln, a.g.e., s. 5.

16 Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, III. 75-VII. 11.

17 David Stronach, *Cyrus and Pasargadae, Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryaei), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 70-71; Vallat, *Darius...*, s. 58; Briant, *From Cyrus...*, s. 111.

18 Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 396.

19 Herodotos, a.g.e., I. 125.

20 Yunan mitolojisinde Zeus ile Danae'nin oğlu olan Perseus, Medusa'yı öldürmesi dolayısıyla ön plana çıkmaktadır.

21 Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul 2007, I. 2.

krallığın soyundan.”²²

Bu bildirisinde II. Kyros, Akamenes'ten bahsetmez ancak daha önce bahsettiğimiz etkenler neticesinde Perslerin soyu Akamenes'e dayandırılmaktadır. Akamenes'le ilgili durumu açıklamak için I. Darius'un Behistun Kitabesi'ne bakmamız gerekmektedir. I. Darius bu kitabesinde şöyle söylemektedir:

“Ben Darius, büyük kral, kralların kralı, Pers ülkesinin kralı, halkların kralı, Hystaspes'in oğlu, Arsames'in torunu, Akamenidli Darius'um. Kral Darius der ki: Babam Hystaspes'tir, Hystaspes'in babası Arsames'tir, Arsames'in babası Ariaramnes'tir, Ariaramnes'in babası Teispes'tir, Teispes'in babası Akamenes'tir. Bu yüzden bize Akamenidler derler. O halde uzun zamandan beri asiliz biz. Uzun zamandan beri kraliyet soyuyuz. Kral Darius der ki: Ailemden sekiz kral daha önceden krallığı yönetti ben de dokuzuncusuyum. İki soydan gelen dokuz kralız biz.”²³

I. Darius bu kitabesinde kendisinden önce iki soydan gelen sekiz kralın hüküm sürdüğünü belirtmiş ancak bu kralların hepsinin ismini vermemiştir. Babası Hystaspes'in hükümdarlık yapmadığı dikkate alındığında, Akamenes (yaklaşık M.Ö. 685-650), Teispes (yaklaşık M.Ö. 650-620), Ariaramnes (yaklaşık M.Ö. 620-590) ve Arsames (yaklaşık M.Ö. 590-559) olmak üzere dört kral göze çarpmaktadır. I. Darius'un bahsettiği sekiz kraldan ikisinin II. Kyros'un Silindir Kitabe'sinde belirttiği ve Akamenes ve Teispes'ten sonra kral olan I. Kyros (yaklaşık M.Ö. 620-590) ve I. Kambises (yaklaşık M.Ö. 590-559) olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Geriye kalan iki kralın ise II. Kyros (M.Ö. 559-530) ve onun oğlu II. Kambises (M.Ö. 530-522) olduğu görülmektedir.²⁵ Ayrıca Herodotos'un verdiği bilgilerde Pers Kralı Kserkses (M.Ö. 486-465) atalarının isimlerini sayarken I. Darius'u Pers hanedanının dokuzuncu kralı olarak göstermektedir.²⁶ Bilim insanları, Pers kraliyet hanedanının bu şekilde iki soy tarafından meydana getirilmesini Teispes'in krallığı iki oğlu yani I. Kyros ve Ariaramnes arasında paylaşmış olması ihtimaliyle açıklamaktadır (Resim-6).²⁷

II. Kyros'un soyu ile ilgili fikir yürütmemizi sağlayan unsurlardan birisi de onun Silindir Kitabe'sinde kendisine verdiği “Anşan şehrinin kralı” unvanıdır. II. Kyros, Nabonidus Kroniği'nde (Resim-7) hem “Anşan Kralı Kuraş” hem de “Parsu Kralı Kuraş” şeklinde²⁸; Sippar Silindiri'nde (Resim-8) ve Ur'daki tuğlalar arasında bulunmuş olan

22 Irving Finkel, Translation of the Cyrus Cylinder, *Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 80; R. J. van der Spek, *Cyrus the Great, Exiles and Foreign Gods: A Comparison of Assyrian and Persian Policies on Subject Nations, Extraction and Control: Studies in Honor of Matthew W. Stolper*, (Edited by: Michael Kozuh, Wouter F. M. Henkelman, Charles E. Jones and Christopher Woods), Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2014, s. 262; Pierre Briant, *Cyrus the Great, Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 3-4.

23 Briant, *From Cyrus...*, s. 16; M. A. Dandamayev, *A Political History of the Achaemenid Empire*, E. J. Brill, Leiden 1989, s. 5; Vallat, *Darius...*, s. 57.

24 François Vallat, *Cyrus l'usurpateur*, *Topoi*, Vol. 1, 1997, s. 431.

25 Vallat, *Darius...*, s. 57.

26 Herodotos, a.g.e., VII. 11.

27 Briant, *From Cyrus...*, s. 110; Vallat, *Cyrus...*, s. 423; Dandamayev, a.g.e., s. 5.

28 Matt Waters, Parsumas, Ansan, and Cyrus, *Elam and Persia*, (Edited by: Javier Álvarez-Mon and

çivi yazılı belgede ise “Anşan Kralı Kuraş” biçiminde geçmektedir.²⁹ Ayrıca I. Darius’un Behistun Kitabesi’nde “Anşan” ifadesi yer almaktadır.³⁰ Bu noktada öncelikle Anşan ve Parsu hakkında bilinenlerden yola çıkmamız gerekmektedir.

Günümüzde İran’ın Fars eyaletinde yer alan Şiraz şehrinin 46 kilometre kuzeyindeki Malyan köyünde bulunan ve ismini bu köyden alan Malyan arkeolojik yerleşmesinde 1975-1978 tarihleri arasında Chicago Doğu Enstitüsü tarafından yapılan kazılar neticesinde burasının antik Anşan şehri olduğu anlaşılmıştır.³¹ Farklı yorumlar olmakla birlikte genel kabul gören görüş göre Anşan, Elam Krallığı’nın önemli bir şehridir ve Elam Krallığı’nın Asurlular tarafından yıkılmasının ardından Perslerin yerleşimine sahne olmuştur.³² Persçede “Parsa”, Yunancada ise “Persis” olarak ifade edilen Parsu’nun ise günümüzdeki Fars eyaletine karşılık geldiği fikri benimsenmiştir.³³ Perslerin siyasi oluşumlarının ilk başlarında Anşan ve Parsu’nun iki ayrı Pers krallığı mı yoksa günümüzdeki Fars eyaletinin kapsadığı coğrafyaya verilen iki ayrı isim mi olduğu konusunda bilim insanları farklı düşüncelere sahiptir.

II. Kyros ve I. Darius’un tarihi kayıtlarında belirttikleri üzere iki farklı kraliyet hanedanına mensup olmalarından dolayı Anşan ve Parsu’nun iki farklı Pers krallığı olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Mevcut kaynakların yetersizliği dolayısıyla Anşan ve Parsu’nun iki ayrı Pers krallığı olduğu düşüncesi şimdilik bir varsayımdan öteye geçememektedir. Bu varsayımın tek dayanağı ise I. Darius’un Behistun Kitabesi’dir. Hem II. Kyros’un hem de I. Darius’un, Teispes’in soyundan geldikleri göz önünde bulundurulursa ilk Pers krallığını kuran Teispes’in, kurduğu bu krallığı II. Kyros ve I. Darius’un hanedanlıklarına vermek üzere ikiye böldüğü düşünülebilir.³⁴ Böylelikle II. Kyros’un hanedanı Anşan’da egemenlik kurarken I. Darius’un hanedanı da Parsu’da hüküm sürmüştür. II. Kyros, M.Ö. 559’da iki Pers krallığı olan Anşan ve Parsu krallıklarını birleştirerek Persleri bir çatı altında toplamıştır. Yaptığımız bu değerlendirmeler neticesinde II. Kyros’un soyağacının sırasıyla I. Kambises, I. Kyros, Teispes ve Akamenes, şeklinde olduğunu görmekteyiz.

Mark B. Garrison), Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2011, s. 287; Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Routledge, New York 2008, s. 50; J. Hansman, Anshan in the Median and Achaemenian Periods, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 2, 1985, s. 34.

29 Maria Brosius, *Women in Ancient Persia 559-331 BC*, Clarendon Press, Oxford 1996, s. 46.

30 Waters, *Parsumas...*, s. 287.

31 William M. Sumner, *Early Urban Life in the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in the Highlands of Iran*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2003, s. 2; Kuhrt, *The Persian Empire...*, s. 47; D. T. Potts, *Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan, Birth of the Persian Empire*, (Edited by: Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York 2005, s. 21; Dandamayev, a.g.e., s. 4; Heidemarie Koch, *Medes and Persians, Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*, (Editors: T. Stollner, R. Slotka, and A. Vatandoust), Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum 2004, s. 347.

32 Lincoln, a.g.e., s. 6; Sevgi Sarıkaya, Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihisi Büyük Kyros, *Mediterranean Journal of Humanities*, C. 1, S. 2, 2011, s. 196; Kuhrt, *The Persian Empire...*, s. 47; G. Buchanan Gray, *The Foundation and Extension of the Persian Empire*, *The Cambridge Ancient History*, Vol. IV, 1926, s. 5.

33 Cevad Hey’et, *Fars, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, 1995, s. 174-175; Dandamayev, a.g.e., s. 4.

34 Dandamayev, a.g.e., s. 5; Vallat, *Cyrus...*, s. 429; Gray, a.g.e., s. 6.

2. II. Kyros'un Ailesi

II. Kyros Silindir Kitabı'nda ve Ur ve Uruk şehirlerinde bulunan tuğlalar üzerindeki yazıtlarda kendisinin I. Kambises'in oğlu olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Bu yazıtların dışında antik kaynaklar da bize II. Kyros'un ailesi hakkında bilgi vermektedir ancak verdikleri bilgilerde kesin bir birlik bulunmamaktadır. Herodotos, Ksenophon ve Sicilyalı Diodorus'a göre, II. Kyros'un babası I. Kambises'tir.³⁶ Yine bu üç yazara ve Platon'un Scholiası'na³⁷ göre annesi ise M.Ö. 28 Mayıs 585'te Lydialılar ve Medler arasında yapılan anlaşma sonucunda Lydia kralı Alyattes'in (M.Ö. 612-560) kızı Aryenis ile Med kralı Kyaksares'in (M.Ö. 625-585) oğlu olan Astyages'in (M.Ö. 585-550) evliliğinden doğan Mandane'dir.³⁸ Ktesias ve Nikolaos'a göre, Astyages asil ve güzel kızı Amytis'i tüm Med coğrafyasını çeyiz vermek suretiyle Med soyundan gelen Spitamas ile evlendirmiştir.³⁹ Berossos ise Astyages'in, kızını Babil Kralı Nabopolassar'ın (M.Ö. 626-605) oğlu Nabukadnezar'la (M.Ö. 604-562) evlendirdiğini söylemektedir.⁴⁰ Nikolaos'a göre, II. Kyros Pers halkının en aşağılık kabilelerinden Mardian'a mensup olan ve haydutlukla geçinen Atradates'in oğludur. Annesi Argoste ise yaşamını keçi çobanlığı yaparak sürdürmektedir.⁴¹

Görüldüğü üzere II. Kyros'un anne ve babasının kim olduğu konusunda antik yazarlar birbirinden farklı bilgiler vermektedir. Ancak II. Kyros'un kendisinin de belirttiği üzere babasının I. Kambises olduğu net bir şekilde öğrenilmektedir. Annesinin kim olduğu konusunda ise farklı bilgiler bulunmasından ötürü bu konuda kesin bir kanaat öne sürmek mümkün değildir. I. Kambises ile Mandane'nin evliliği Astyages ile II. Kyros arasında kan bağı kurmaya ve dolayısıyla II. Kyros'un Med tahtını ele geçişini meşru kılmaya yönelik anlatımlar olarak dikkat çekmektedir.⁴² Ayrıca bu durum Medler ile Persler arasındaki etnik ve kültürel akrabalığı düşündürmektedir.

II. Kyros'un kardeşi veya kardeşleri olup olmadığı konusunda arkeolojik ve epigrafik belgelerde ve antik dönem yazarlarının eserlerinde herhangi bilgi bulunmamaktadır. Karısı ve çocukları hakkındaki en doğru bilgiyi ise Herodotos ve Nabonidus Kroniği vermektedir. Herodotos'a göre, II. Kyros'un karısı Akamenidlerden Pharnaspes'in kızı Casandane'dir.⁴³ Nabonidus Kroniği'ne göre Kyros'un eşi (Nabonidus Kroniği'nde adı geçmemektedir) kralın Babil'i ele geçişinden önce Addaru ayının yirmi yedisinde (M.Ö. 20 Mart 538) ölmüştür ve ölümü neticesinde Nisan ayının üçüne (27 Mart 538) kadar yas

35 Finkel, a.g.m., s. 80; Briant, *From Cyrus...*, s. 43; Matt Waters, *Cyrus and the Medes*, *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*, (Edited by: John Curtis and St John Simpson), I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York 2010, s. 65.

36 Herodotos, a.g.e., I. 107, 108, 111; Diodorus Siculus, *Diodorus of Sicily*, (English Translation by: C. H. Oldfather), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1935-1946, IX. 22; Ksenophon, a.g.e., I. 2.

37 Eski Yunan'da çeşitli konularda yapılmış açıklamalardan ve yorumlardan oluşan kitaplara verilen isim.

38 Herodotos, a.g.e., I. 74; Diodorus, a.g.e., IX. 22; Ksenophon, a.g.e., I. 2; Sevgi Sarıkaya, *Astyages ve Kroisos'un Sonu: Medler, Persler, Lydialılar*, *Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 38.

39 Felix Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, E. J. Brill, Berlin and Leiden 1923-1958, FGrHist III C 688 F 9 (1) 'Ktesias' =Phot. Bib. 72. 36a9-37a25; FGrHist II A 90 F 66 (8) 'Nikolaos' =Const. Porph. de Insid. p. 23. 23.

40 Sarıkaya, *Astyages ve Kroisos'un...*, s. 38; Dandamayev, a.g.e., s. 11.

41 Jacoby, a.g.e., FGrHist II A 90 F 66 (3) 'Nikolaos' =Const. Porph. de Insid. p. 23. 23.

42 Brosius, a.g.e., s. 42; Waters, *Cyrus...*, s. 65.

43 Herodotos, a.g.e., II. 1-III. 2-3.

tutulmuştur.⁴⁴ Herodotos, II. Kyros'un karısının ölümü üzerine büyük bir yas tuttuğunu ve egemenliği altındaki yerlerde yas tutulmasını istediğini söylemektedir.⁴⁵

Herodotos, ayrıca Mısırlıların II. Kyros'un Mısır Firavunu Amasis'in kızıyla evlenmek istediğini iddia ettiklerini belirtmekle birlikte onların bu söylediklerine katılmamaktadır. Bunun yanı sıra II. Kyros'un Massaget Kraliçesi Tomris'e evlilik teklifinde bulunduğunu ve Tomris'in bu teklifi kabul etmediğini belirtmektedir.⁴⁶ II. Kyros'un karısının kim olduğu konusunda bir diğer bilgi de Ktesias'tan gelmektedir. Ancak onun verdiği bilgi Herodotos'ta geçen bilgilerle uyuşmamaktadır. Ktesias, II. Kyros'un Astyages'i yenilgiye uğrattıktan sonra onun Spitamas ile evli olan kızı Amytis'i kendisine eş olarak aldığını söylemektedir.⁴⁷ Nabonidus Kroniği ile Herodotos'un verdiği bilgiler belli oranda örtüştüğü için II. Kyros'un eşinin Casandane olması güçlü bir olasılık olarak görünmektedir.

Nabonidus Kroniği'nde geçen bilgilere göre II. Kyros'un Kambises isminde bir oğlu vardır.⁴⁸ Herodotos'a göre ise II. Kyros'un, Casandane'dan Kambises ve Bardiya/Smerdis isimlerinde iki oğlu ve Atossa ile Artystone isimlerinde iki kızı vardır.⁴⁹ Artystone'un ismi Persepolis'te ortaya çıkarılan yirmi beş adet çivi yazılı metinde de geçmektedir. Artystone, isminin geçtiği metinlerden iki tanesinde "kraliyet ailesinin kadın mensubu" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰

Pers geleneklerinde aile içi evliliğin yasak olduğunu belirten Herodotos, II. Kambises'in bu yasağı devlet yargıçlarına başvurup değiştirerek önce büyük kız kardeşi Atossa, daha sonra da küçük kız kardeşi Artystone ile evlendiğini ve Mısır'da aralarında yaşanan bir tartışma yüzünden karısı Artystone'u öldürdüğünü söylemektedir.⁵¹ Herodotos ayrıca I. Darius'un Atossa ve Artystone ile evlendiğini ve Atossa'nın I. Darius ile evlenmeden önce kardeşi II Kambises'le, ardından da II. Kyros'un oğlu Bardiya/Smerdis ile adaş olan bir Mag⁵² ile evli olduğunu belirtmektedir.⁵³ I. Darius, böylece II. Kyros'un kızlarıyla evlenmek suretiyle kendisini doğrudan II. Kyros'un soyuna bağlamış ve siyasi gücün kraliyet ailesi içerisinde kalmasını sağlamıştır.

3. II. Kyros'un İsmi

II. Kyros'un ismi, Türkçede "Kyros"; Batı dillerinde "Cyrus"; Modern Farsçada "Kûruş" ve Rusçada ise "Kir" olarak geçmektedir. Kyros ismi Pers çivi yazısıyla "k^uur^uuş" şeklinde yazılmaktadır.⁵⁴ "u" eklemesi Pers çivi yazısının bir özelliğidir

44 Albert Kirk Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2000, s. 110-111, tablette sütun 3, dize 22-23; Kuhrt, *The Persian Empire...*, s. 51; Matt Waters, *Cyrus and The Achaemenids*, *Iran*, Vol. 42, 2004, s. 92; Şervin Vekili, *Tarih-i Kuruş-u Hahamenişî*, Neşr-i Şuraferin, Tahran 1389, s. 123.

45 Herodotos, a.g.e., II. 1.

46 Herodotos, a.g.e., III. 2-I. 205.

47 Jacoby, a.g.e., FGrHist III C 688 F 9 (1) 'Ktesias' =Phot. Bib. 72. 36a9-37a25.

48 Kuhrt, *The Persian Empire...*, s. 51.

49 Herodotos, a.g.e., I. 208-IV. 165-166-VII. 78-III. 68-VII. 69.

50 Briant, *Cyrus...*, s. 10; Wiesehöfer, a.g.e., s. 111.

51 Herodotos, a.g.e., III. 31

52 Zerdüştîlik inancında din adamı sınıfını oluşturan Maglar, Herodotos'a göre Med boylarından biridir.

Bakınız: Herodotos, a.g.e., I. 101.

53 Herodotos, a.g.e., III. 88, 134-VII. 2, 82.

54 Kent, a.g.e., s. 13.

ve “ku”, “ru” gibi KÜ (konsonant-ünlü) hecelerdeki ünlüyü tanımlar (örneğin “ku” hecesindeki “u”). Son hece, dilbilgisi kurallarından dolayı kısa sesle okunmaktadır. Bu şartlar neticesinde uygun bir şekilde okunuşu ise ya iki hecedeki “u” harfinin de kısa olarak okunduğu “Kuruş” şeklinde ya da ilk hecedeki “u” harfinin uzun sesle, ikinci hecedeki “u” harfinin ise kısa sesle okunduğu “Kûruş” şeklindedir. İlk hecedeki “u” harfinin uzun sesle okunduğu “Kûruş”, bilim insanları tarafından Yunanca “Κυρος” ve İbranice “Koreş” (כּוֹרֶשׁ) göz önünde bulundurularak doğru bir okunuş olarak genel kabul görmüştür. Ancak daha sonraki Yunan yazımında Kyros ismi ilk hecesinde kısa sesle okunan “u” harfi bulunduğu şekliyle “Kōpoş” olarak yazılmıştır ve bu halinin daha doğru bir yazım olduğu benimsenmiştir. Bu anlayışa göre “Kōpoş”, iki hecesindeki “u” harfi kısa sesle okunan “Kuruş”un tam transkripsiyonudur. Çünkü ikinci hecedeki kısa “u” daha sonra “o” harfine dönüşmüştür ve Yunancada “v” harfi zaten hem “u” hem de “i” şeklinde seslendirilmektedir. Kyros isminin İbranicedeki halinin köken olarak “Kuruş” şeklinde olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Bu görüşe göre, “Koreş” olarak yazılmasındaki amaç telaffuzunun kolay olmasını sağlamaktır.⁵⁵

Kyros ismi anlam açısından ele alındığında farklı anlamlandırmalarla karşılaşılmaktadır. Ktesias ve Plutarkhos’a göre, Kyros ismi Persçede “Güneş” anlamına gelmektedir.⁵⁶ Aynı bilgi Hesykhios tarafından da doğrulanmaktadır.⁵⁷ Günümüz bilim insanlarının bir kısmı bu ismin Hint-Avrupa etimolojisinde “doğmak” fiili kökünden ortaya çıktığını ve “genç”, “yiğit” anlamlarına geldiğini ileri sürerken⁵⁸ bir kısmı ise “tartışırken düşmanını aşağılayan” manasına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁹ Orta Farsça (Pehlevice) ile Modern Farsçada “Güneş” anlamına gelen “خور” (hor) ve “خورشید” (horşîd) sözcüklerinin varlığı⁶⁰, Antikçağ yazarlarının bu konuda bahsettiklerini destekler niteliktedir. Şöyle ki, bahsi geçen sözcüklerin başındaki خ (kalın h) harfi Batı dillerindeki “kh” harflerinin birleşimine karşılık gelmektedir. Bu da Kyros isminin Antikçağ’daki yazılışındaki “krš” ünsüzleri ile horşîd kelimesindeki “hrš” ünsüzlerinin ilişkisini göstermektedir. İsmi anlamı dışında II. Kyros, tarihi başarıları ve bilim insanlarının çoğu tarafından kabul gören üstün karakteri dolayısıyla günümüzde “Büyük” sıfatıyla nitelendirilmektedir.

Kyros isminin etimolojik kökeni konusunda bir sonuca ulaşabilmek için ismin sözcük yapısına ve anlamına dikkat etmek gerekmektedir. Kyros ismi Babil çivi yazısıyla “Ku-ra-aş” şeklinde yazılmaktadır.⁶¹ Elamcada ise bu isim “Ku-raş” şeklinde geçmektedir ve muhtemelen Persçeye “Kuruş” şeklinde aktarılmıştır. Persçe “Kuruş” şeklinin III. Ur Dönemi’nde görülmesi ise bu ismin varlığını doğrulamaktadır.⁶² II. Kyros’un Silindir Kitabı’nda kendisini “Anşan şehrinin kralı” olarak tanımlaması ve Anşan’ın önceden

55 Wilhelm Eilers, *The Name of Cyrus*, *Acta Iranica*, Vol. 3, 1974, s. 4-5.

56 Plutarch, *Lives: Aratus-Artaxerxes-Galba-Otho*, (Translated by: Bernadotte Perrin), Vol. 11, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1926, Artaxerxes, I. 2; FGrHist III C fr. 15.51; Sarıkaya, *Astyages ve Kroisos’un...*, s. 38.

57 Sarıkaya, *Babil Kuneiform...*, s. 196.

58 János Harmatta, *The Rise of the Old Persian Empire: Cyrus the Great*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 19, 1971, s. 5-6.

59 Rüdiger Schmitt, *Cyrus: The Name*, *Encyclopædia Iranica*, Vol. 6, 1993, s. 515-516.

60 Mehmet Kanar, *Farsça Dil Bilgisi, Konuşma, Çeviri Tekniği, Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, s. 481.

61 Eilers, a.g.m., s. 5.

62 Potts, a.g.m., s. 21-22; Eilers, a.g.m., s. 5.

Elam Krallığı'nın önemli bir şehri olması Kyros isminin etimolojik köken bakımından Elamca bir sözcük olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu düşüncenin doğruluğunu net şekilde ortaya koyacak bir kanıt henüz mevcut değildir.⁶³ Diğer yandan Kyros isminin anlamı konusunda gerek Antikçağ yazarlarının verdiği bilgiler gerekse Orta ve Modern Farsçadaki kullanımlar, Kyros isminin etimolojik köken açısından Persçeye daha yakın olduğunu göstermektedir.

II. Kyros'un ismi konusunda yapılan incelemeler bu ismin yalnızca şahıs ismi olarak kullanılmayıp çeşitli unsurlara da verildiğini göstermektedir. Eski Yunanlılar günümüzdeki Kura Nehri'ni, Kyros Nehri olarak isimlendirmişlerdir.⁶⁴ Strabon, Hermos'un (Gediz Irmağı) suladığı ovalardan birisinin Kyros Ovası olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ Arrianos'a göre, Makedonya Kralı Büyük İskender, Orta Asya'daki kabilelerle savaşırken bu kabilelerin sığındığı Kyropolis isimindeki şehri II. Kyros'un kurduğunu ve bu yüzden bu şehrin diğer şehirlerden daha sağlam bir surla çevrildiğini söylemiştir.⁶⁶ Günümüzde Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi yakınlarındaki Kurukşetra bölgesi ve yine Hindistan'ın Hastinapur bölgesinde yaklaşık olarak M.Ö. 1200 ile 800 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Kuru Krallığı, Kyros ismiyle ilişkilendirilen yerlerdendir.⁶⁷

Sonuç

Persler çeşitli boylardan meydana gelmektedir. Bu boylardan en soylusu Pasargadai boyudur. Pers kralları bu boyun Akamenes koluna mensuptur. Akamenes, Perslerin en eski atası olarak kabul edilmektedir ve bu yüzden Persler bilim insanları tarafından Akamenidler/Ahamenişler olarak da isimlendirilmektedir. Mevcut bilgiler Akamenid hanedanının, Teispes döneminde iki kola ayrıldığını göstermektedir. Bu kollardan ilki II. Kyros'un dâhil olduğu kol, ikincisi ise I. Darius'un yer aldığı koldur. Eldeki verilere göre II. Kyros'un soyağacının sırasıyla I. Kambises, I. Kyros, Teispes ve Akamenes şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

II. Kyros'un ailesi hakkında çelişkili bilgiler vardır. Özellikle annesinin kim olduğu konusunda kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bununla beraber II. Kyros'un kendi ifadesinde de geçmesi dolayısıyla I. Kambises'in II. Kyros'un babası olduğu net bir şekilde bellidir. II. Kyros'un kardeşi ya da kardeşleri olup olmadığı konusunda arkeolojik ve epigrafik belgelerde ve antik dönem yazarlarının eserlerinde herhangi bilgi bulunmamaktadır. II. Kyros'un eşine dair bilgilerde de farklılıklar söz konusudur. Ancak genel olarak kabul edilen görüş Casandane'nin II. Kyros'un eşi olduğudur. II. Kyros ile Casandane'nin evliliğinden Kambises ve Bardiya/Smerdis isimlerinde iki erkek, Atossa ile Artystone isimlerinde ise iki kız çocuk dünyaya gelmiştir.

63 Kuhrt, *The Persian Empire...*, s. 48; Potts, a.g.m., s. 22; Touraj Daryae, *Religion of Cyrus the Great, Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 16; Eilers, a.g.m., s. 5.

64 Eilers, a.g.m., s. 3-4.

65 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, XIII. 4. 5.

66 Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul 2005, IV. 2. 2-3. 1.

67 Eilers, a.g.m., s. 8.

Antikçağ'a ait kaynaklarda Kyros isminin "Güneş" anlamına geldiği belirtilmektedir. Günümüzde yapılan çalışmalarda ise bu ismin "genç", "yiğit" ve "tartışırken düşmanını aşağılayan" gibi anlamlara geldiği ileri sürülmektedir. Bu konuda Antikçağ yazarlarının bahsettikleri ile Orta ve Modern Farsçadaki kullanımların örtüşmesi, Kyros isminin "Güneş" anlamına geldiğine dair güçlü bir olasılık sunmaktadır. Kyros isminin etimolojik kökeni konusunda Elamca ve Persçe olmak üzere iki dil öne çıkmaktadır. Bununla beraber Kyros isminin anlamı konusunda Antikçağ yazarlarının verdiği bilgiler ile Orta ve Modern Farsçadaki kullanımlar, Kyros isminin etimolojik kökeninin Elamcadan ziyade Persçeye dayandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Kyros isminin sadece bir insan ismi olarak kullanılmadığı ve Antikçağ'da ırmak, ova ve şehir ismi olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arrianos, Flavius, İskender'in Seferi (*Aleksandrou Anabasis*), (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul 2005.

Bahar, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya 2011.

Briant, Pierre, Cyrus the Great, *Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 1-15.

Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2002.

Brosius, Maria, *Women in Ancient Persia 559-331 BC*, Clarendon Press, Oxford 1996.
Casabonne, Olivier, Akamenid İmparatorluğu. *Arkeoatlas*, S. 6, 2007, s. 20-35.

Dandamayev, M. A., *A Political History of the Achaemenid Empire*, E. J. Brill, Leiden 1989.

Daryae, Touraj, Religion of Cyrus the Great, *Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 16-27.

Diakov, V. ve Kovalev, S., İlkçağ Tarihi, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap Basın ve Yayın, C. 1, İstanbul 2008.

Eilers, Wilhelm, The Name of Cyrus, *Acta Iranica*, Vol. 3, 1974, s. 3-9.

Finkel, Irving, Translation of the Cyrus Cylinder, *Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 78-84.

Freeman, Charles, *Mısır Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

Gray, G. Buchanan, The Foundation and Extension of the Persian Empire, *The Cambridge Ancient History*, Vol. IV, 1926, s. 1-25.

Grayson, Albert Kirk, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2000.

Hansman, J., Anshan in the Median and Achaemenian Periods, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 2, 1985, s. 25-35.

Harmatta, János, The Rise of the Old Persian Empire. Cyrus the Great, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 19, 1971, s. 3-15.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
Hey'et, Cevad, Fars, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, 1995, s. 174-176.

Jacoby, Felix, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, E. J. Brill, Berlin and Leiden 1923-1958.

Kanar, Mehmet, *Farsça Dil Bilgisi, Konuşma, Çeviri Tekniği, Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Kent, Roland G., *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut 1950.

Koch, Heidemarie, Medes and Persians, *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*, (Editors: T. Stollner, R. Slotta, and A. Vatandoust), Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum 2004, s. 372-381.

Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Kuhrt, Amelie, Pers İmparatorluğu, *Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 22-37.

Kuhrt, Amelie, *Eskiçağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Kuhrt, Amelie, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Routledge, New York 2008.

Levine, Louis D., Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II, *Iran*, Vol. 12, 1974, s. 99-124.

Lincoln, Religion, *Empire, and Torture: The Case of Achaemenian Persia, with a Postscript on Bruce Abu Ghraib*, The University of Chicago Press, Chicago & London 2007.

Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.

Mansel, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Baskı, Ankara 2011.

Özçelik, Nazmi, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, 5. Baskı, Ankara 2010.
Plutarch, *Lives: Aratus-Artaxerxes-Galba-Otho*, (Translated by: Bernadotte Perrin), Vol. 11, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1926.

Polat, Gürcan, Anadolu'da Pers Heykeltıraşlığı, *Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 78-89.

Potts, D. T., Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan, *Birth of the Persian Empire*, (Edited by: Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York 2005, s. 7-28.

Sarıkaya, Sevgi, Astyages ve Kroisos'un Sonu: Medler, Persler, Lydialılar, *Aktüel Arkeoloji*, S. 25, 2012, s. 38-51.

Sarıkaya, Sevgi, Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihisi Büyük Kyros, *Mediterranean Journal of Humanities*, C. 1, S. 2, 2011, s. 195-211.

Schmitt, Rüdiger, Cyrus: The Name, *Encyclopædia Iranica*, Vol. 6, 1993, s. 515-516.

Siculus, Diodorus, *Diodorus of Sicily*, (English Translation by: C. H. Oldfather), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1935-1946.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Stronach, David, Cyrus and Pasargadae, *Cyrus the Great An Ancient Iranian King*, (Edited by: Touraj Daryae), Afshar Publishing, Santa Monica 2013, s. 53-77.

Sumner, William M., *Early Urban Life in the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in the Highlands of Iran*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2003.

Vallat, François, Darius: Le Grand Roi, *Le Palais de Darius à Suse*, (Direction: Jean Perrot), Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris 2010, s. 50-73.

Vallat, François, Cyrus l'usurpateur, *Topoi*, Vol. 1, 1997, s. 423-434.

Van de Mieroop, Marc, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Van der Spek, R. J., Cyrus the Great, Exiles and Foreign Gods: A Comparison of Assyrian and Persian Policies on Subject Nations, *Extraction and Control: Studies in Honor of Matthew W. Stolper*, (Edited by: Michael Kozuh, Wouter F. M. Henkelman, Charles E. Jones and Christopher Woods), Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2014, s. 233-264.

Waters, Matt, Parsumas, Ansan, and Cyrus, *Elam and Persia*, (Edited by: Javier Álvarez-Mon and Mark B. Garrison), Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2011, s. 285-296.

Waters, Matt, Cyrus and the Medes, *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*, (Edited by: John Curtis and St John Simpson), I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York 2010, s. 63-71.

Waters, Matt, Cyrus and The Achaemenids, *Iran*, Vol. 42, 2004, s. 91-102.

Vekili, Şervin, *Tarih-i Kuruş-u Hahamenişî*, Neşr-i Şuraferin, Tahran 1389.

Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.

EKLER

Resim-1: Antik Susa Şehrinin Kalıntıları

(http://oi.uchicago.edu/gallery/iran-aerial-surveyflights#11A1_72dpi.png)

Resim-2: Antik Anşan Şehrinin Kalıntıları

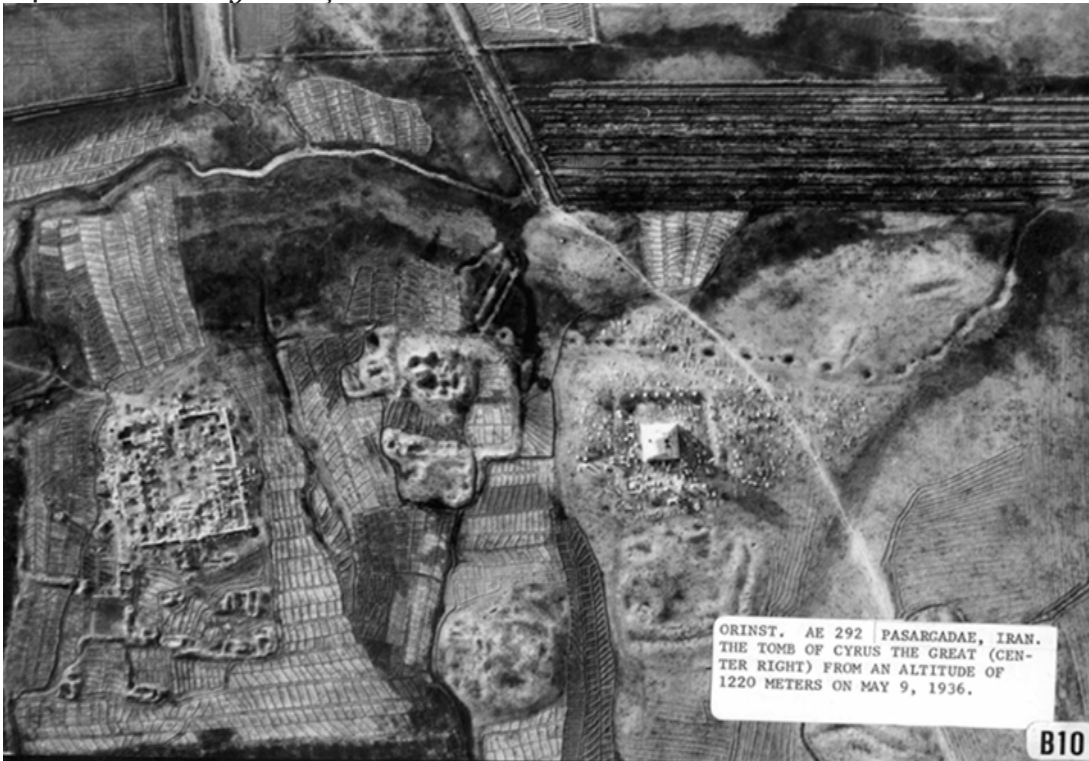
(<http://penn.museum/sites/malwebsite/>)

Resim-3: *I. Darius'un Behistun Kitabesi*

(<https://www.awesomestories.com/asset/view/Behistun-Inscription-Cuneiform-at-Bisitun-Persia>)

Resim-4: *Antik Pasargadai Şehrinin Kalıntıları*

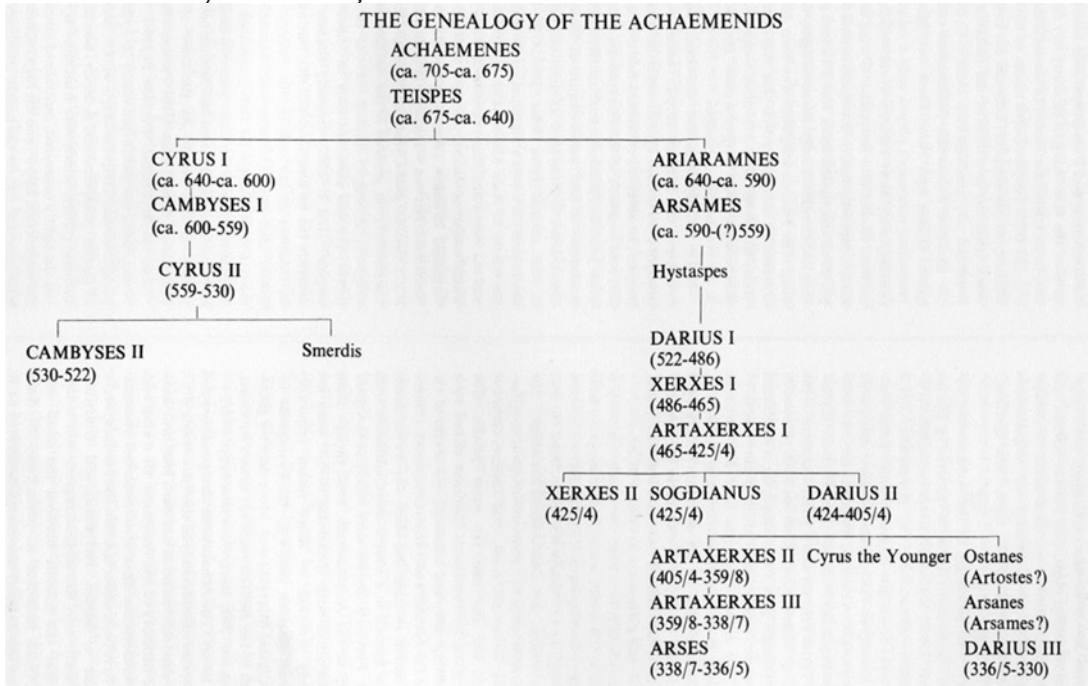
(http://oi.uchicago.edu/gallery/iran-aerial-survey-flights#10B10_72dpi.png)

Resim-5: II. Kyros'un Silindir Kitabesi

(© Trustees of the British Museum)

Resim-6: Akamenid/Ahameniş Hanedanı

(http://www.iranicaonline.org/uploads/files/achaemenid_dynasty_tab4_updated.jpg)

Münşeât Mecmuâlarının Tarihi Gelişimi Ve Râmi Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ" İsimli Eseri

The Historical Development of Münşeât Magazines and
Rahmi Mehmed Pasha's Work that Titled as Hülâsâ-i
İnşâ

ÖZET

Münşeât mecmuaları inşâ ilminin kurallarına uygun olarak yazılmış resmî ve özel mektupların veya şiirlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan eserlerdir. Bu eserler edebiyat ve tarih açısından son derece önemlidir. Münşeât mecmualarının yazılmasının en önemli amaçlarından biri Emevîler döneminden itibaren İslam devletlerinde çok önemli roller üstlenen kâtiplere yazışma usul ve kaidelerini öğretmek için bu bilgileri gelecek nesillere aktarmaktır. Bilinen ilke münşeât mecmuası Emevî Halifesi II. Mervân'ın kâtibi Abdül-hamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) "Risale ile'l-küttâb" isimli eseridir. Bundan sonra Abbasîler, Fatımîler, Eyyûbîler, İlhanlılar, Selçuklular, Türkiye Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde pek çok münşeât mecmuası kalemi alınmıştır. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'nde kâtiplikten, Reisülküttüblığa ve nihayet sadrazamlığa kadar yükselmiş olan ünlü devlet adamı Râmi Mehmed Paşa'nın 1797 yılında, kâtiplik mesleğine özenen oğlu Molla Hasan'a kitabet fenini ve mektup kaidelerini öğretmek için kaleme aldığı, *Hülâsa-i İnşâ* isimli eseridir. On üç fasıldan oluşan bu eserde kitabet âdabı, mektup yazılırken dikkat edilecek hususlar, menşur, tevkîf, nişan, emir, risale, hüccet, sakk vedia, kabale, ceride, harita, mürasele, ruk'a, ser-name, vesika, temessük gibi kavamlar, mektup yazılan kalemlerin özellikleri, Arap harflerinin ortaya çıkışı, kâtip ve münşilerde bulunması gereken özellikler, defter tutulma kaideleri, müd, kise, keyl, kadeh, şinik, şer; zirâ, dakika, kırât, miskal ve dirhem gibi ölçü birimleri ile vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Ahahtar Kelimeler: Münşeât Mecmuası, Râmi Mehmed Paşa, Hulâsa-i İnşâ

Ersin KIRCA

Dr.

Başbakanlık Osmanlı

Arşivi Daire Başkanlığı

ersnrca@gmail.com

«İlk inşâ örnekleri Hz. Muhammed'in İran, Mısır ve Habeşistan gibi civarındaki ülkelerin meliklerine, kendilerini İslâm'a davet için yazdığı mektuplardır. İslâm devletlerinin bürokratik bir yapı kazanması sonucunda divan kâtiplerinin önemi artmış ve yapacakları işler çeşitlenmiştir.»

Eser Geçmişi

24/10/2016'da başvuru alındı, 04/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 24/10/2016, Accepted on 04/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281917>

ABSTRACT

Münşeât magazines are Works created by bringing together official and private letters or poems that written according to the rules of inşâ. These Works are extremely important in terms of literature and history. One of the most important aims of writing the Münşeât magazines to teach the correspondence and the bases of correspondence to the clerks and convey this information to future generations. The first known Münşeât magazine was “Rasale ile’l-küttâb” work of Abdül-Hamîd al-Qâtib (b. 132/750) who was Umayyad Caliphate Mervan’s clerk. From then on, many Münşeât magazines were written in the period of Abbasids, Fatimids, Ayyubids, Ilkhanids, Seljuks, Turkey Seljuks and Ottoman Empires. One of these Hulâsa-i İnşâ, which written by the famous statesman Rami Mehmed Pasha, who had ascended to the top of the monument, the reisulktütblüğ and finally to the Grand Vizier in the Ottoman Empire. Rami Mehmed Pasha wrote this work in 1797 to teach the principles of clerkship and letter writing for his son Hasan, who wanted to be a clerk. This work consists of thirteen chapters. At this chapters detailed information is given about writing rules, terms such as “menşur”, “tevki”, “nişan”, “sakk”, “vedia”, “kabale”, “cerîde”, map, “mürâsele”, “ruk’a”, headline, “vesika”, “temessük”, features of letter writing pens, the emergence of Arabic letters, bookkeeping procedures, measurement units such as “müd”, “kise”, “keyl”, “kadeh”, “şinik”, “şer”; “zirâ”, “dakika”, “kırât”, “miskal” and “dirhem”, and taxes.

Keywords: Münşeât magazine, Rami Mehmed Pasha, Hulâsa-i İnşâ

GİRİŞ

1- İnşâ, Teressül, Münşî ve Münşeât Kavramları

Inşâ kelimesi Arapça “neşe” kelimesinin if’âl babı olup lugatta “yapma, vücud getirme, imal”, anlamlarıyla beraber “kaleme alma, edebiyat kaidesine tatbiken kullanılan bir ifade-i tahririye”¹ mânalarına gelmektedir. Eski Türk Edebiyatında, hem, sanatlı ve süslü nesir yazılarına, hem de, maksadı en fasih ve edebî şekilde ifade ederek kaleme alma işine inşâ denir.² Bu sanatı konu edinen disipline “ilm-i inşâ” denir. İlm-i inşânın konusu manzum yazılardan ziyade belîğ ve fasih nesir yazıların nasıl yazılması gerektiğidir.

İlm-i inşânın dallarından biri olan *teressül* ise her bir taifeye uygun hususi ıstılah ve usullerle yazı yazılmasıdır. Ünlü reisülküttab ve sadrazam Râmi Mehmed Paşa’ya göre kâtipliğin birinci edebi, mektubun unvanını ve elkâbını muhatabının zatına ve rütbesine muvafık yazmaktır.³ Osmanlı resmî yazışmalarında farklı görevlerdeki kişiler için farklı elkab ve unvanların kullanılıyor olması inşâ ve teressül ilminin önemini arttırmış ve çok sayıda münşeât mecmuasının kaleme alınmasına sebep olmuştur.

1 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317, s. 177,

2 Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergisi’nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995, s.1

3 “Kâtibe lâzım olan unvan-ı mektubu ve ta’rif ve elkabı ve su’âl ve cevâbı her kimsenin zatına layık ve rütbesine muvafık tahrir ide.” Râmi Mehmed Paşa, *Hulâsa-i İnşâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: T5492, s. 68

Münşi “yapan, inşâ eden” manalarına gelmekle beraber ıstılahî manada bir maddeyi nesren ve mükemmelen kaleme almağa muktedir adam,⁴ güzel nesir yazan, inşâ tekniğine uygun olarak belîğ yazılar kaleme alabilen, inşâ ilmiyle meşgul olan kişi demektir.⁵ İyi bir münşinin edebî ilimleri ve sanatları çok iyi bilmesi, Arapça ve Farsça’ya vâkıf olması, birçok âyet, hadis ve hikmetli meseller ile beraber meşhur şiir ve beyitleri ezbere bilmesi ve bunları yerli yerince kullanabilmesi gerekmektedir.⁶

Münşeât ise kaleme alınan güzel yazılar, bir münşinin yazdığı şeyler, fenn-i inşaya müte’allık eserler ve mektuplar⁷ manasına gelmektedir. Münşeâtın ayrıca “yelkeni çekilmiş gemi, yelken açmış gemi”, manaları da vardır.⁸ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de bu mana ile kullanılmıştır.⁹ Kur’an’daki anlamından hareketle münşeât kelimesi edebî ve ilm-i inşaya müteallık eserlerin toplandığı kitap, yani münşeât mecmuası anlamına da gelmektedir.

2- Münşeât Mecmualarının Tarihi Gelişimi

İlk inşâ örnekleri Hz. Muhammed’in İran, Mısır ve Habeşistan gibi civarındaki ülkelerin meliklerine, kendilerini İslâm’a davet için yazdığı mektuplardır.¹⁰ İslâm devletlerinin bürokratik bir yapı kazanması sonucunda divan kâtiplerinin önemi artmış ve yapacakları işler çeşitlenmiştir. İlk inşâ eserleri kâtiplere yazı yazma ve kitabet usullerini ve âdâbını öğretmek amacıyla yazılan eserlerdir.¹¹

İnşâ ilmi, resmî yazışmaların nasıl yapılacağını konu edindiği için devlet kurumları içerisinde bu görevi üstlenen kâtiplerin görev almaya başlamasıyla birlikte bu makamın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak gelişmiştir. Bir devlet kurumu şeklinde divan kâtipliği Hz. Muâviye tarafından *Dîvânü’r-re-sâil* adı altında kurumlaştırılmış¹² ve bunun hemen ardından devletin muhtelif makamları arasındaki yazışmaların nasıl yapılacağını gösteren eserler yazılmaya başlamıştır. Bu eserlerden günümüze ulaşanlarının en eskisi, Emevî Halifesi II. Mervân’ın kâtibi Abdül-hamîd el-Kâtib’in (ö. 132/750) “*Risale ile’-küttâb*”ıdır.¹³

Fâtımîler ve Eyyübîler döneminden oldukça zengin münşeât mecmuaları günümüze ulaşmıştır. Yâkût el-Hamevî, Ebü’l-Kasım İbnü’s-Sayrafî ve Kadı el-Fâzıl en önemlilerindedir. Bunların ardından divan kâtipliği yapmış pek çok müellifin kaleminden çıkmış olan mektuplar, mecmualar halinde derlenerek nakledilmiş ve bir kısmı neşredilip ilmî açıdan incelenmiştir.¹⁴

4 Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, s. 1416

5 Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergisi’nin Münşeâtı*, s. 12

6 Bekir Kütükoğlu, “Münşeât mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1998, s. 171

7 Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, s. 1415

8 Haksever, *A.g.e.*, s.16

9 “Denizde Yüce dağlar gibi yükselen gemiler de onundur.” *Rahman Süresi*, 24

10 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 335

11 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 335

12 Mustafa S. Küçükaşçı, “Kâtip”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, s. 49

13 *A.g.m.*, s. 335

14 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 337

İlhanlılar devrinde büyük bir gelişme gösteren tarih yazıcılığı yanında inşâ, siyâk ve devlet muhasebesine ait eserler de revaç bulmuştur. Bu eserlerden en önemlileri Muhammed b. Hinduşah al-Nahcavanî'nin *Düstûrü'l-Kâtib fî Ta'yîn al-Maratib* isimli eseriyle anonim bir münşeât olan *Risala al-Şâhibiyya* isimli eserdir.¹⁵ *Risala al-Şâhibiyya* didaktik bir münşeât mecmuasıdır. Eserde kişilerin mertebelerine göre kullanılacak hitap, dua ve elkablar, tabiiyet ifadeleri, padişah, emir ve sadrlara yazılacak arzlar ve hitaplar ile kadı, ulemâ, şeyh, hatib ve tabiblerin dereceleri hakkında fasıllar bulunmaktadır. Ayrıca eserde ihvaniyet, teşekkür, şikayet, tebrikler ve taziyetler hakkında bir bölüm ve ahidname, berat, yâfte, hesap rakamları ve ilm-i şürût hakkında altı fasıl da yer almaktadır.¹⁶

Türkiye Selçukluları dönemine ait münşeât mecmualardan birincisi *Takârîr ul-Manâsib* isimli münşeât mecmuasıdır. Eser hicrî 720 (1320) tarihinde yazılmıştır. Bu eserim ehemiyeti diğerleri gibi birtakım edebî mektuplar ve inşa nümûneleri yerine tamamıyla resmî ve orijinal belgeler ihtiva etmesi, başka İslam ülkelerinde telif edilen münşeât mecmualarında bulunmayan bazı mühim menşur ve fermanların bu eserde mevcut olmasından ileri gelmektedir.¹⁷

Türkiye Selçukluları dönemine ait bir başka münşeât mecmuası Sa'deddin Mesut isimli bir kişiye ait tamamıyla hususî mektuplarından oluşmaktadır. Mektuplardan Saadeddin Mesut'un sultan, saray çevresi ve yüksek ricalle olan münasebetleri ile devrin sosyal, kültürel ve edebî hayatı hakkında mühim bilgiler elde edilmektedir.¹⁸

Türkiye Selçukluları dönemine ait bir başka Münşeât mecmuası Hasan b. Abdülmü'min'e ait *Rusûmu'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* isimli eserdir. Didaktik amaçla yazılan bu eserin önemi ise her rütbe sahibi için tam bir metin halinde bir takrir veya ferman dercetmesi, yani her rütbenin mahiyeti, makam sahiplerinin vazifeleri, selâhiyetleri, maiyetindekilerin mükellefiyet ve maaşları, vali tayin edilen kişinin tayin olunduğu bulunduğu şehir ve kasabanın ileri gelenleriyle ilişkileri hakkında bilgi vermesidir.¹⁹

Menâhicü'l-inşâ mecmuası Karamanoğulları beyliği tarihine ışık tutacak çok önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Ayrıca o devrin kitabet kaideleriyle çok sık kullanılmış olan terkipler ve deyimler yer almaktadır. Karamanoğulları devlet teşkilatında üst düzey görevlilere verilen unvanları ve beylik sınırları içinde oluşturulmuş teşekkülleri belirtmekte ve dönemin kâtiplerinin eğitim seviyeleri hakkında bilgi vermektedir.²⁰

Mevcut bilgilere göre Türkçe inşâ kitaplarının en eskisi Ahmed-i Dâî'nin XV. yüzyılın başlarında telif ettiği küçük risalesi *Teressül*'dür. Eser mektup yazma usul ve kurallarını, kişilere sahip oldukları makamlara göre nasıl hitap ve elkab yazılacağını anlatır.²¹ Bu

15 Osman G. Özgüdenli, İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeât Mecmuası: *Risala al-Şâhibiyya*", *Belleten LXIII*, Sayı: 238 (1999), s. 725

16 Osman G. Özgüdenli, *A.g.m.*, s. 726-728

17 Osman Turan, *A.g.e.*, s. XV.

18 Osman Turan, *A.g.e.*, s. 156-157

19 *A.g.e.*, s. 176

20 Abdurrahman Daş, "Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Târihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi," *AÜİFD*, sayı II, s.217

21 Halil İbrahim Haksever, "Ahmed Dâînin Teressülü", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 (2011), s. 1231-1233

eser haricinde ilk dönem Türk inşa kitapları arasında Yahya el-Kâtib'in *Menâhicü '1-inşâ*, Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin *Mecmûa-yı İnşâ* ve Mehmed b. Edhem'in *Gülşen-i İnşâ'sı* ile XVI. yüzyıl şairlerinden Mesîhî'nin 100 kadar örneği ihtiva ettiğinden dolayı *Gül-i Sadberg* adını taşıyan eserleri zikredilebilir.²²

XV. yüzyıl münşilerinden Yahya b. Mehmed el-Kâtib'in, II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerindeki resmî yazılara yer veren eseri *Menâhicü'1-inşâ*, Sarı Abdullah Efendi'nin II. Bayezid'den itibaren IV. Murad dönemi dâhil olmak üzere 170 belgeyi ihtiva eden münşeât mecmuası *Düstûrü'1-inşâ* adını taşımaktadır.²³

Osmanlı Dönemi'nde Tâcîzâde Cafer Çelebi ve Koca Nişancı lakabıyla bilinen Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin yazdığı mecmualar dikkate değerdir. Özellikle Celâlzâde'nin inşa için koyduğu esaslar, kullandığı hitap, lakap ve ifade biçimleri XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı bürokrasisinde örnek alınmıştır. Celâlzâde kadar şöhret bulduğu için "Küçük Nişancı" lakabıyla tanınan Ramazan-zâde Mehmed Çelebi ile *Münşeâtü'1-inşâ* adlı eserin müellifi Okçuzâde Mehmed Şâhî ve Hamza Paşa da bu sahanın tanınmış isimleridir. Bunlara Münşeât sahibi Nergisî ile Veysî ve değişik yönleri olan Sinan Paşa, Lâmiî Çelebi, Âlî Mustafa Efendi, Kemalpaşazâde, Ganî-zâde Mehmed Nâdirî ve Azmîzâde Mustafa Hâletî gibi bazı şahısları da eklemek mümkündür.²⁴

3- Râmi Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ" İsimli Eseri

1694-1708 yılları arasında Reisülküttâblık, Sadrazamlık ve Mısır Valiliği gibi önemli görevlerde bulunan ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'na Osmanlı Devleti Murahhası olarak katılan Râmi Mehmed Paşa dönemin en önemli devlet adamlarından birisiydi. Râmi Mehmed Paşa 1065'te (1655) İstanbul Eyüp'te Nişancı mahallesinde doğdu. Şiir ve inşâyâ kabiliyeti sebebiyle Dîvân-ı Hümayun Kalemî'ne girdi ve zamanla kâtipliğe yükseldi. İkinci vezir Damad Musâhib Mustafa Paşa'nın yanında masraf kâtipliği yaptı. Nâbî'nin 1089-1090'daki (1678-1679) hac yolculuğunda onunla birlikte bulundu. Hac dönüşü Mustafa Paşa, Nâbî'yi kethüdâlığına getirince onu da divan efendiliğine tayin etti. Bir müddet kesedarlık yaptıktan sonra beylikçiliğe tayin edildi. 28 Rebülevvel 1106'da (16 Kasım 1694) reîsülküttâblığa getirildi. Ancak Vezîriâzam Elmas Mehmed Paşa ile arası iyi olmadığından Receb 1108'de (Ocak-Şubat 1697) bu görevden azledilerek evinde ikamete mecbur tutuldu.²⁵ Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadareti döneminde 1 Rebüülâhir 1109'da (17 Ekim 1697) yeniden reîsülküttâb oldu. Karlofça görüşmelerinde Osmanlı Devleti Murahhası olarak yer aldı. Râmî Efendi'nin Karlofça'da müzakereler sırasında gösterdiği diplomasi, vukuf ve dirayet karşı taraf elçilerini de hayrete düşürmüştü. Zorlu geçen celselerde bu özellikleri sayesinde başarılı oldu.²⁶ Daltaban Mustafa Paşa'nın azlinden sonra 6 Ramazan 1114 (24 Ocak 1703) tarihinde sadârete getirildi. Târihlerde "Edirne Vakası" olarak bilinen ve Sultan II. Mustafa'nın azli ve III. Ahmed'in tahta geçirilmesiyle neticelen isyanda saklanıp firar ederek canını zor kurtardı.²⁷ 15 Şaban 1115'te (24 Kasım

22 Mustafa Uzun, İnşâ, TDV İslam Ansiklopedisi XXII, İstanbul 200, s. 339.

23 Mustafa Uzun, A.g.m, s. 339

24 Mustafa Uzun, A.g.m, s. 339

25 Recep Ahışahı, "Râmi Mehmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXIV, s. 449

26 Recep Ahışahı, a.g.m, s. 450

27 Anonim Osmanlı Tarihi, Haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 247-248

1703) tarihinde Sadrazam Moralı Hasan Paşa'nın tavassutu neticesinde padişah tarafından affedildi ve kendisine Kıbrıs Valiliği tevcih olundu.²⁸ 7 Cemâziyelâhir 1116 (7 Ekim 1704) tarihinde Süleyman Paşa'nın yerine Mısır valisi oldu. Ancak valiliği döneminde Mısır'da hüküm süren kıtlık ve artan yiyecek fiyatları yüzünden büyük sıkıntı yaşadı. Başarısızlığa uğrayarak Cemâziyelâhir 1117'de (Eylül-Ekim 1705) azledildi ve Rodos adasında ikamete gönderildi. Râmi Mehmed Paşa 15 Zilhicce 1119'da (8 Mart 1708) Rodos'ta vefat etti.²⁹

Râmi Mehmed Paşa'nın bilinen başlıca eserleri şunlardır: Sulhnâme (Vekâyi'-i Musâlaha). Murahhas olarak bulunduğu Karlofça Antlaşması'nı anlatan, antlaşmanın hazırlık safhalarından itibaren müzakerelerin cereyanı ve antlaşma maddeleri hakkında bilgi veren bir eserdir. Millet (Reşid Efendi, nr. 685) ve İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 268) kütüphanelerinde nüshaları vardır. Devrinin önemli şairlerinden kabul edilen Râmi Mehmed Paşa'nın şiirlerini ihtiva eden divanını Ali Fuat Bilkan *Râmi Paşa Divançesi* adıyla neşretmiştir (İstanbul 1998). Divandan bazı şiir örnekleri damadı Sâlim'in Tezkire'sinde yer almaktadır (İstanbul 1315, s. 255-258). Ayrıca sadâretteki halefi Daltaban Mustafa Paşa'nın dilinin bozukluğunu anlatan *Istîlâhât-ı Daltabaniyye* adlı bir risâle yazdığı belirtilir.³⁰

Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinen münşeât mecmuası Viyana Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan AF 159 numaralı el yazmasıdır. Eser Râmi Mehmed Paşa'nın sadaretinden yani 6 Ramazan 1114 (24 Ocak 1703) tarihinden 8 Rebiülevvel 1116 (11 Temmuz 1704) tarihe kadar sadrazamlar tarafından yazılan mektupların derlenmesiyle oluşmuştur. Eser Râmi Mehmed Paşa'nın sadaretiyle başladığı için Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinmektedir. Fakat eserdeki mektupların derleyeni belli değildir.³¹

Râmi Mehmed Paşa'nın te'lif ettiği *Hülâsatü'l-İnşâ* isimli bir münşeât mecmuası vardır. Bu mecmua İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T5492 numaralı yazmanın 67-77 numaralı varaklarıdır. Râmi Mehmed Paşa bu eseri Reisülkütüblük'tan azledilip İstanbul'da ikamet ettiği 1697 senesinde, babasının mesleği olan kâtipliğe heveslenen oğlu Molla Hasan'a "fenn-i kitabet ve kavaid-i mektubu" öğretmek için yazmıştır. Didaktik bir münşeât olan *Hülâsatü'l-İnşâ* isimli eser on üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; adâb-ı kitâbet, lisan-ı kitabette istimal olunan elfaz, tevârih-i mektib (mektubun tarihçesi), meratib-i mektabi, usûl-i seb'a-i levâzım (lâzım olan yedi usûl), şıkk-ı kavaid-i kalem (kalem kaideleri), kat' ve katt-ı kalem beyanı (kalem kesme, traş etme), tarif-i evsaf-ı kalem, kavaid-i defatir (defter kaideleri), müd ve kıl ve şinik ahvaline müteallık hususlar, zirâf ve dakika ve mesâkil ve derâhim, ulûfe hakkında olan hesap ve rüsûmat ve sair ahvalin beyanlarıdır.³²

Adâb-ı kitâbet bölümünde herkesin derecesine uygun elkab kullanılması, o dönemde kullanılmayan kelimelerin mektupta yazılmaması, mektubu tamamladıktan sonra

28 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 835, Anonim Osmanlı Tarihi, s. 274-275

29 Recep Ahışalı, a.g.m. s. 450

30 Recep Ahışalı, a.g.m. s. 450

31 Ersin Kırca, "Sadaret Yazışmalarını Hâvî Bir Münşeât Mecmuası (1114-1116/1703-1704), İnceleme-Metin"; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014, s. 52

32 Râmi Mehmed Paşa, *Hülâsatü'l-İnşâ*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, T5492, s. 68-77

sağ tarafından makasla kesilmesi, mektubun sonunda kağıdın üzerine rig ya da toprak saçılması, alt makamdan üst makama mektup yazılırken sözü uzatmadan muhtasar bir şekilde yazılması, mektubun temiz kağıt üzerine ve düzgün imla ile yazılması, mektup bitirildikten sonra baştan sona okunup imla yanlışlıkları veya eksikliklerin düzeltilmesi gibi hususlar belirtilmiştir.

İkinci fasılda menşur, tevki', nişan, emir, risale, hüccet, sakk vedia, kabale, ceride, harita, mürasele, ruk'a, ser-name, vesika, temessük; üçüncü fasılda mektuplara tarih yazılması, hürmetleyâd edilen aylar, gurre, evail, evahir ve selh gibi kavramlar açıklanmıştır.

Dördüncü ve beşinci fasıllarda mektupların mertebe ve uuslleri yani hitap, elkab, dua, selam ve arz-ı mektup ve mektubun sonunda tarih yazılması gibi rükünlerden bahsedilir. Hangi mertebedeki kişiye ne tür elkab ve dua kelimeleri kullanılacağı örneklerle beyan edilmiştir.

Altıncı ve yedinci fasıllarda mektup yazılan kalemin ismi ve özellikleri ile kalemin nasıl traş edilmesi gerektiği anlatılır. Onuncu fasılda da kalem türleri hakkında bilgi verilmiştir. Sekizinci fasılda Arap harflerinin ortaya çıkışı ile bu harfleri ilk kullanmaya başlayan Yufes ve İbn-i Mukle'den bahsedilmektedir.

Dokuzuncu fasılda kâtip ve münşilerde bulunması gereken özelliklerden bahsedilmektedir. Buna göre kâtiplerin çeşitli ilimlere vâkıf olması, şiir ve beyitler yazabilmesi, bir miktar Arapça ve Farsça bilmesi lazımdır. Ayrıca kâtiplerde bulunması gereken en önemli özelliklerden biri sır saklamaktır. Devlet adamlarının yazdırdığı sırrı saklayabilmesi gerekmektedir. On birinci fasılda defter tutulma kaideleri anlatılmaktadır. On ikinci ve on üçüncü fasıllarda ise müd, kise, keyl, kadeh, şinik, şer; zirâ', dakika, kırât, miskal ve dirhem gibi ölçü birimleri ile vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

4- Hulâsa-i İnşâ - Metin

[67-b] Hâzâ hulâsa-i inşâ an-te'lîfât-ı hazret-i Râmi Mehemmed Paşa

Hamdü bâ-hadd ol pâk-i lâ-yezâl ve senâ-yı lâ-yu'ad ol pâdişâh-ı bâ-zevâle olsun ki; vücûd-ı insânî âlem-i ademden peydâ eyledi. *Hâzâ min fadli rabbî* ve salavât-ı bâ-nihâye ol sultânü'l-enbiyâ, burhânü'l-etkiyâ, habîb-i Hudâ hazret-i Muhammed Mustafa *aleyhi's-selâti ve't-tehâyâ* üzerine olsun kim; delîl-i râh-ı cennet ve şefî'-i ussât-ı ümmetdir. Ve dahi âl ü eshâbı üzerine olsun kim, tarî-i dîn-i mübîninde sa'y-ı belîğ ve ictihâd-ı bâ-dirîğ eylemişler.

Sebeb-i tertîb-î inşâ budur ki:

Bundan akdem re'îsü'l-küttâb iken azl ve Âsitâne-i sa'âdetde ikâmetimiz fermân olundukda tehi-destliğimiz eyyâm olmağla oğlum Molla Hasan'ın babası tarîki olan kitâbete derûnunda alâka-i kesîresi olduğun iş'âr itmekle binâ'en-alâ-zâlik bir kâtib-i nev-hevese fenn-i kitâbeti bilmek ve merâsim-i resmini mürâ'ât ve kavâ'id-i mektûbî ez-cümle icrâ itmek lâzım ve mühimm olmağla oğlum merkûmun hîn-i talebinde haddi mertebesi tedvîn ve on üç fasl üzre bu risâle-i garâyibi cem' eyledim. İktizâ ider kim, dîn ü devlet-i

Ahmedî ve âyin-i şerî'ât-ı Muhammedî süyûf ile mazbût ve zabt [68-a] dahi aklâm birle merbûtdur. Nizâm-ı âlem ve zabt-ı benî Âdem kılıç ve kalem iledir. Kitâbet bu âlem-i rüzgârda eşref-i sanâyî'dendir.

İmdi oğul Hasan, himmetim sana âlî olmağla ibtidâ haddin kadar senin için ale'l- ihtisâr bu rütbe tesvîd eyledim. Umûr-ı kitâbeti vech-i lâyıkı üzere edâya kâdir olan dâ'imâ ulemâ-i âlî-kadrin mahbûbı ve ümerâ-i sâhib-i sadrın matlûb ve mergûbudur. İmdi erbâb-ı kalem killet-i dînar u direm (dirhem) çekmez. Zîrâ kitâbet beyne'l-cuhmûr cemî san'atlardan müselleme ve neticesi bâ'is-i devlet ve müceb-i rif'atdır.

Fasl-ı evvel âdâb-ı kitâbet beyânındadır. Fasl-ı sâni lisân-ı kitâbda istî'mâl olunan elfâz beyânındadır. Fasl-ı sâlis tevârih-i mekâtib beyânındadır. Fasl-ı râbî' merâtib-i mekâtib beyânındadır. Fasl-ı hâmis usûl-i seb'a-i levâzım beyânındadır. Fasl-ı sâdis şıkk-ı kavâ'id-i kalem beyânındadır. Fasl-ı sâbî' kat' ve katt-ı kalem beyânındadır. Fasl-ı sâmin ibtidâ-yı zuhûr-ı hat beyânındadır. Fasl-ı âşir ta'rîf ve evsâf-ı kalem beyânındadır. Fasl-ı hâdî aşer kavâ'id-i defâtir beyânındadır. Fasl-ı sâni aşer müd ve keyl ve şinik ahvâline müte'allik husûs beyânındadır. Fasl-ı sâlis aşer zirâ' ve dakîka ve mesâkil ve derâhim ale'l-kadr ulûfe hakkında olan hesâb ve rüsûmât ve sâ'ir ahvâl beyânındadır.

Fasl-ı evvel: Âdâb-ı kitâbet beyânındadır.

İlm-i kitâbetin edibleri bî-hadd ve bî-hesâbdır. Cümleden kat'-ı nazar beş gûne edebin bilmek lâzımdır ki şu kâtib kâtib olmuş denile. [68-b] Edeb-i evvel: Kâtibe lâzım olan unvân-ı mektûbı ve ta'rîf ve elkâbı ve su'âl ve cevâbı her kimsenin zâtına lâyıık ve rütbesine muvâfık tahrîr ide. Ednâlara a'lâ elkâb ve a'lâlara ednâ hitâb istihzâdır. Bunları bir hoşça mülâhaza ide. İstî'mâl olunmayan ibârâtı yazmaya ve her kelâmın üzerine îrâb komaya meğer mahall-i şübhe ola. Ol zamân îrâbıyla yaz. Mâni' değildir. Ve mektûbı tamâm eyledikde sağ cânibinden mikrâsla kesmek lâzımdır. Üstâdlar buna iki ma'nâ vermişlerdir. Biri budur ki; Hazret-i Süleymân *salavâtullahi alâ nebiyyinâ ve aleyhi* Hazret-i Belkıs'a Hüdühüd ile irsâl eylediği nâme Hüdühüd ağzında götürür iken ısladup, nâme Belkıs'ın eline vâsıl oldukda ol mahall kopup, pür-nişân olmağla ol nebî-i mükerrerimin zevce-i mutahharalarına teberrüken mektûbların sağ tarafın kesmeğe bâ'is budur. Biri dahi oldur ki; şekl-i terbi'a müşâbih olmaya. Şekl-i terbi' budur ki; diyâr-ı Acem'de gürûh-ı zındıklar kitâb ve gerek mektûb sâ'ir her ne olur ise olsun yazdıkları kâğıdı çâr köşe itmek anların âdet-i bâtilalarından olmağla anlara mütâba'at bulunmasun deyu mektûbun sağ cânibini kesmeğe bâ'is bu ola.

Ve mektûbun ibtidâsında evâ'ilde mazmûnuna münâsib ismullah yazarlar imiş. Meselâ vakt-i in'âmda Hüve'l-Muhsin, Hüve'l-Mu'tî, kefâletde Hüve'l-Kefîl, vekâletde Hüve'l-Vekîl, sefer ve gazâda Hüve'l-Mu'în, Hüve'l-Müste'ân gibi ve sâ'ir mefhûmına göre ismullah yazarlar imiş. Sonra mektûblar ayaklar altında ve mezbelelerde sürünüp, bâ'is-i günâh olmağla terk olunup, ancak yerine halka işâretiyle [69-a] iktifâ olunmuşdur. Ol dahi besmele yerine kâ'im olmak üzeredir. Lâkin temessükâtta Nu'mân bin Sâbit yazıldığı derûn-ı temessükde olan akçenin edâsında bâ'is ve kezâlik mektûbların üzerine dahi Şeyh Ma'rûf-ı Kerhî *rahmetullahi aleyh* yazmak vusulüne sebep olduğu kerrât-ile tecrübe olunmuşdur. Bunları yazmak dahi edebdendir. Ve itmâm-ı mektûbda üzerine rig yâhud toprak saçmak sünnettir. Ve hakkında hadîs-i şerîf vârid olmuşdur. Kitâb-ı inşâda hadîs

yazmak münâsib değildir. Ana binâ'en yazılmamıştır.

Ol beş edebden edeb-i sâni ednâdan a'lâya mektûb yazıldıkda muhtasar yazıla. Meğer tavsîliyle (tafsîliyle) eşedd-i ihtiyâc ile iktizâ ide. Ol zamân mâni' değildir. Kezâlik vüzerâ ve ümerâya arz yâhud maksûd-ı hâl yazıldıkda az yaza. Sözü uzatmaya. Ve mektûb yazdıran kimesnenin her sözüne i'tibâr ve amel itmeyüp, dosttan dosta mahabbete hâle virecek söz yazmadan ve ba'zı halt kelâmından mazarratı zuhûr idecek sözleri tahrîrden ihtirâz ide. Mektûb yazdıran halt kelâmın ricâl ile def' ve bir hüsn-i ta'bîr ide. Hâsılı edebden hâric söz yazmaya.

Edeb-i sâlis; akrândan emsâle ve dostdan yârâna mektûb tahrîr olundukda derûnunda tatvîl-i kelâm itmek ve ebyât-ı eş'âr yazmak mâni' değildir. Ba'dehu ta'zîm ve tekrîm ile hatm-i kelâm eyleye.

Edeb-î râbi'; mektûb pâk kâğıd üzerine yazıla. Hattâ iyân u imlâsı [69-b] sahîh ola. Hüsn-i hat olmaz ise imlâda sehv ü sakat olmaya. Oğlum Hasan hatta da sa'y ile hüsn-i hatta nâ'il olanlar ser-firâz-ı âlem olurlar. Beyt:

Gerçi hattı kâtibin zibâ gerek, Bî-bedel, bî-misl, bî-hemtâ gerek

Hüsn-i hat ancak hurûfun nakşıdır. Kâtibe imlâ ile inşâ gerek

Edeb-i hâmis; çünkü mektûb tamâm ola, kâtibe lâzım olan başından âhirine dek okuya kim imlâsına sakat ve bir kalmış hurûf ve kelâm var ise tashih ve tahrîr eyleye ki kâtib câhil dimiyeler. Fasl-ı evvel çûn ki hep oldı tamâm, fasl-ı sâni'den virem sana peyâm.

Fasl-ı sâni: Lisân-ı kitâbetde isti'mâl olunan elfâz beyânındadır.

Her ne dürlü yazı ile olur ise olsun, mektûbun ma'nâsı mutlak yazılmış kâğıda derler. Mektûb vüzerâ ve avâm beyinde dîvânî hat ile ve ulemâ mâ-beyninde ta'lîk yazı ile makbûldür. Sâ'ir halk arasında her ne makûle yazı ile olur ise olsun mâni' değildir.

Menşûr: Pâdişâhların zîr-i hükûmetlerinde zabt u tasarruf için virdikleri kâğıda dirler. **Tevkî'**: Tuğrâ-yı pâdişâha dirler. Ve pâdişâhların nişânlarına dahi dirler. **Nişân:** Vüzerâ ve ümerâ ve mîr-i mîrân imzâlarına dirler. Ve pâdişâhlar tevkî'lerine dahi nişân itlâk olunur. Hâsıl mektûb sâhibinin ismi kande zikr olunur ise mektûb nişân olur.

Emir: Ulü'l-emr olanlar fasl-ı muhâsamât ve sâ'ir mühimmât için yazup virdikleri kâğıda dirler. **Risâle:** ulemâ ve sülehânın mekâtibine dirler. **Hüccet:** Taraf-ı şer'den alınan senede dirler. **Sakk:** Kādîların sicillerine dirler. **Vedî'a:** Kādîların sicillât sûretine dirler. [70-a] mühürlü ve imzâlu ola. Şöyle sûret kim, derûnunda bey' ü şirâ ve da'vâ mün'akid ola. **Kabâle:** Mümzâ kuzât defterlerine ve sicill ü hüccete dirler. **Cerîde:** Lugatda şol kîseye dirler ki deriden ola. Istilâhda kitâbda kādîlardan kādîlara nakl-i şehâde için gönderilen mektûblara ve der-kîse olunmuş defter ve nâmeye dahi dirler. **Harita:** Hesâb defterine derler. **Mürâsele:** Kuzât tarafından ihzâr-ı şer' için virilen kâğıda ve ahbâbın birbirlerine irsâl eyledikleri kâğıda dirler. **Ruk'a:** Şol kâğıda dirler ki bir mühimm umûr recâ ve acz ve tazallüm yazıla. Hâsılı ednâdan a'lâya arz u hâcet-nümâyâ dirler. **Ser-nâme:** Mektûbun

evvelinde olan hitâb ve elkâba dirler. Vezîde: Mektûbun içinde olan mahall-i recâya dirler. **Vesîka:** Şol mektûba dirler ki anda tahiyyât, du‘â ve şefâ‘at ve recâsın derc ola. **Temessük:** Şol vasat kâğıda dirler ki, derûnunda tahrîr olunan ahvâl mürûr-ı eyyâm ile ferâmûş olunmaya. İmdi bunları küttâba bilmek lâzımdır. Fasl-ı sâni oldu ise ger tamâm, fasl-ı sâlisde oğul ve gele kelâm.

Fasl-ı sâlis: Tevârih-i mekâtib beyânındadır.

Küttâba lâzım olan kaçan menşûr-ı sultânî ve evâmîr-i dîvânî ve arz-ı vüzerâ ve mîr-i mîrân ve tezkere ve temessükât yazıldıkda lâbüdd bir mahallinde târih yazılmak lâzımdır. Târih mektûbların rûkn-i a‘zamıdır. Dört ayda ta‘zîmen şehir yazılmak gerekdir. reb‘ü’l-evvel ve reb‘ü’l-âhir, şehir-i receb ve şehir-i ramazân. Ve her ayın evvel gününe üç güne dek gurre ve üç günden on güne dek evâil ve ondan yirmiye dek evâsıt [70-b] yirmiden otuza varınca evâhir dirler. Ve bir nev‘ dehr evvelinden onuna varınca aşr-i evvel, onundan yirmiye varınca aşr-i evsat, yirmisinden otuza varınca aşr-i âhir dirler. Ve ayın âhir gününe selh dinür. Bunları dahi bilmek lâzımdır. Fasl-ı sâlisden idüp nakl ü beyân, fasl-ı râbîden olur müşkil iyân.

Fasl-ı râbî: Merâtib-i mekâtib beyânındadır.

Merâtib-i mekâtib yedi mertebe üzerine binâ olunmuşdur. Mertebe-i evvel; hitâb ve elkâbdır. Mertebe-i evvel meselâ sultânım ağa-yı celîlü’l-kadr efendim, paşa-yı celîlü’ş-şân, ağa-yı kâm-bahş-ı kâm-kâra gibi. Mertebe-i sâni; mektûba münâsib du‘âdır. *Edâmallahü ömrühü* ve sâir bunun gibi du‘âlardır. Mertebe-i sâlis; teblîğ-i selâm ve tahiyyât ve izhâr-ı mahabbet senâver, meselâ tahiyyât-ı sâfiyât-ı mahabbet-âyât ve bunun emsâli kelimât gibi. Mertebe-i râbî; zikr-i eşvâk ve izhâr-ı mahabbet ve iştiyâkdır. Meselâ deryâ-yı mahabbetleri cûş u hurûş ve vüfûr-ı mürüvvetleri tefevvüc idüp, taraf-ı senâ-hânların su‘âle himmet buyurulur ise akrândan akrâna oldukda beyt: ()

Mertebe-i hâmis; temennâ-yı mülâkat ve müşâhede-i zâtdır. Meselâ ol hudâvend-i zü’l-celâl dergâhından temennâ olunur ki, alâ esîrî’l-hâl mülâkât-ı zât-ı melek-hısâl ve müşâhede-i cemâl-i bâ-kemâl birle bu muhibb-i muhlisü’l-bâl memnûn ve mesrûr buyurula. Mertebe-i sâdis; arz-ı mektûbdur. Meselâ mektûb-ı sadâkat-şümûl izz-i huzûrlarına vusûl buldukda mercûdur ki; filân husûsda vüfûr-ı mürüvvetleri masrûf ve mebzûl buyurula. Mertebe-i sâbi; mektûbı du‘â ile hatm idüp, ihtisâs yazmaktır. [71-a] Bâkî hemîşe vücûd-ı âli ve bunun emsâli ihtisâs gibi zikrolunan yedi mertebe[y]i kâtibe bilmek ehemm ve elzemdir. Fasl-ı râbî buldı şâhım çün hitâm, fasl-ı hâmisden al oğlum sen peyâm.

Fasl-ı hâmis: Usûl-i seb‘a-i levâzım-ı mekâtib beyânındadır.

Kâtibe yedi mertebe bildüğü gibi yedi usûl-i levâzım-ı mektûbı dahi bilmek lâzımdır. Usûl-i evvel; hitâbdır ve elkâbdır. Elkâb-ı ulemâ: Sadrî’ş-şerî‘at, fahrî’l-İslâm gibi ziyâde ikrâm kâsd olundukda ulemâ’l-millet ve‘d-devlet ve‘d-dünyâ ve‘d-dîn, şemsü’l-e‘immet, sultânü’l-ulemâ gibi. Elkâb-ı mukarrebîn: Mu‘temedü‘d-devlet, umdetü’l-havâss. Elkâb-ı selâtîn: Pâdişâh-ı Ferîdûn-fer, Cemşid-i hûr-tal‘at, hakân-ı keyvân-rif‘at, şehir-yâr-ı cihân-gîr gibi. Elkâb-ı şehzâde: Nihâl-i hadîka-i saltanat, nûr-ı çerâğ-ı memleket, şems-i felek-i sa‘âdet, bedr-i semâ-i ismet, dürr-i sade‘f-i pâdişâhî, şehzâde-i civân-baht gibi. Elkâb-ı

vüzerâ: Hâmî-i beyzâ-yı devlet, dâ'î-i melik-i memleket, düstûr-ı nişân-ı Ââfü'l-ahd ve'z-zamân, müşîr-i umûrüs-saltanat gibi. Ümerâya: Sâhibü'l-izz ve't-temkîn, zahîrû'l-mülûk. Elkâb-ı ulemâ: Hadîka-i hadâyik-i ulûm ve ma'ârif, hadeka-i bâsiretü'd-dekâyık ve'l-letâyif, allâmü'l-vera, alemü'l-Hudâ bunlar elkâb-ı eşrafıdır. Sâ'iri kâtibin iz'ânına müfevvezdir. Esnâf-ı beşerin elkâbında bu makûle iz'âz lâzım değildir.

Asl-ı sâni, mektûba münâsib du'â ve muktezâ-yı hâle ri'âyetdir. Du'â-yı mülûk: *Hulledallahü mülkühu ve saltanatühu ve ifâzehu ale'l-âlemîne adlühü ve ihsânühü*. Du'â-yı mukarrebîn: *Etâlallahü bekâhû*. Du'â-yı vüzerâ: *Ca'alallahü bâbehuş-şerîf ve maksade'l-encâh ve hâcetü'l-âlemîn* gibi. Du'â-yı ümerâ: *Î'lallahü şânühüş-şerîf bi-mekânihî*. Du'â-yı meşâyih: [71-b] *Hulledallahü zilâle irşadehu*. Erbâb-ı devlete: *Î'lallahü kadrühü, refa'ahullahü devletühî* gibi. Du'â-yı ebeveyn; *Hulledallahü zilâle devletühü ve refetühü ve şefkatühü*. Du'â-yı evlâd: *Ebkallahü ömrühü*. Du'â-yı benât: *Enbetehullahü te'âlâ hasenen*.

Asl-ı sâlis, teblîg-i selâm ve tahiyyâtdır. Maksud u merâm ne ise selâm ve tahiyyât oldur. Asl-ı râbî, şerh ve şevk ve arz-ı iştiyâkdır. Ol dahi derûnunda musammem ve cây-gîr olan ahvâldir. Asl-ı hâmis, temennâ-yı mülâkâtdır. Kendü hatununa mâni' değildir. Sâ'ir nîsâ tâ'ifesinden olmayup, mahremi olmayanlara şerh-i iştiyâk mutasavver değildir.

Asl-ı sâdis, arz-ı mektûbdur. İmdi kâtib-i fâ'ik olana lâzım olan budur ki: münâsib olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe ve durûb-ı emsâl ve ebyât ve eş'âr ile kelâmı tezyîn eyleye. Mahallinde olan elfâzı yazmakda ve yazılması nâ-münâsib olan kelâmı yazmkadan ihtirâz eyleye. Münâsib elfâz bunlardır: Zât-ı melek-sifât, cenâb-ı sa'âdet-me'âb, dergâh-ı gerdûn-iştibâh, eyvân-ı keyvân-ı rif'at ve himmet-i kimyâ, hâsiyet-i kalem gevher-i nisâra zihn-i müşkil-güşâ gibi bunun emsâli her ne vâki' olur ise du'âlarında münâsib vech üzere ri'âyet lâzımdır. Hızâne-i âmire ömrehullahu te'âlâ ilâ yevmi'l-ahsenede asâkir-i mansûre nasrahumullahu bi'l-fevz ve'n-nusre gibi. Bunlar birer misâldir. Sâ'iri kâtibin iz'ânına müfevvezdir.

Asl-ı sâbi mektûbda târîh yazup nişân itmekdir. Server-i kâ'inâ[t] kâtibin keremi hatmidir deyu buyurmuşlardır. Kâtibe lâzım olan herkesin mîkdârına göre imzâ ve nişân yaza. A'lâlara muhibb-i muhlis, [72-a] muhibb-i müştâk; mertebe-i müsâvîde dâ'î-i muhlis, dâ'î-i devlet, dâ'î-i devlet-hâh, dâ'î-i devlet-cûy; mertebe-i ednâda ekallü'l-abd, ahkerü'l-ibâd, el-abdü'z-za'îf, el-abdü'l-fakîr, bende-i muhlis-i sâdikü'l-ihlâs, çâker-i dîrîne, çâker-i za'îf, bende-i devlet-hâh. Bu minvâl³³ üzere mektûbda bende tahrîrine imzâlardır. Lâkin imzâ şol kimesnenin imzâsına derler ki, yazdığı mektûb ve tezkere ya hükmü nâfiz ola, ta'zîm için yâhud beyân-ı hâl ola. Ve mektûbların elkâbını ser-nâmeden yukarı yazalar. Ol satırın başına berâber ola. Ve imzâ satır-ı âhirin sol cânibinde tahrîr ola. Fî zamâninâ bu kâ'ideler cârîdir. Ammâ vüzerâ ve mîr-i mîrân ve ümerânın eyâletlerinde olanlara mekâtib tahrîr olundukda nişânı sağ cânibinde satır-ı evvelin berâberinde yazıla. Satırları seyrek yazıla. Hem-vâr ola. Re'âyâya yazıldıkda satırları sık yazıla ve i'râb konmaya. İ'râb şol makûlelerde olur ki meselâ tîşim tebessüm gibi. Ve mektûbı du'â ile tamâm ide. Du'â dahi müstahsen ola. Kâtib-i şirin-edâ bu edâları bildikden sonra lisân-ı asr üzere tertîb itmek küttâb-ı dekâyık-şinâs kemâlindedir. Fasl-ı hâmisden görün mihr ü atâ, fasl-ı sâdisden

33 Metinde "minvân" yazılmıştır.

dahi olur safâ.

Fasl-ı sâdis şikk-ı kavâ'id-i kalem beyânındadır.

Kalemde cılga dirler bir mahall vardır. O kalemin yortıdır. Anı nısfına dek şakk ide cılgadır. Az ve katî muharref kat' ide. Kâmiller böyle bulmuşlar ki kalemin yazan şikkına ânî yazmayan cânibine vahşî dirler. Sülüs ve nesih ve rik'a bu üç kalemde vahşî tarafı bir nokta ve kalem-i dîvânî ve kırmada ânî tarafı [72-b] iki nokta vahşî tarafı bir nokta ola. Kalem-i ta'likde berâber ola. Hüsn-i hatta kâtib olan tecrübeden hâlî olmaya.

Hikâyet-i münâsib: İbrahim bin Hâlid hazretleri yazı yazar iken asrının hattâtı Abdulmecid yazusun beğenüp zikrolunduğu üzere nasihat eylemiş. Ol dahi amel itmekle hattı terakkî bulmağla teberrüken bu mahalle tahrîr olundu. Fasl-ı sâlis buldı oğlum çün hitâm, fasl-ı sâbi'den işit özge kelâm.

Fasl-ı sâbi': Kat' ve katt-ı kalem beyânındadır.

Katt ile kat'ın farkı budur ki, katt didikde murâd makta' üzere kesen dimekdir. Kat' anı tırâş idüp yontmaktır. Bu edâ hüsn-i hat zuhûruna bâ'is olur. Fasl-ı sâbi' oldı ise ihtisâr fasl-ı sâminden ideyim âşikâr.

Fasl-ı sâmin: İbtidâ-yı zuhûr-ı hat beyânındadır.

İbtidâ kalem ve hat İdris nebî salavâtullahi alâ nebiyyinâ hazretlerinden zuhûr itmişdir. Andan sonra bu rüzgâra nice üstâd gelüp, hezâr kalemler peydâ eylemişlerdir. İbtidâ zuhûr iden hat, hatt-ı Yufesdir. İbn-i Mukle zuhûruna dek isti'mâl olunur. İbn-i Mukle hatt-ı Arabî'ye tahvîl eylemişdir. Ba'dehu Mukle'nin şâkirdi İbn-i Bevvâb Halîfe bir zamânda iltifâtıyla hattât olup mu'teber olmuşdur. Ba'dehu İbn-i Bevvâb'ın şâkirdi Yâkût zuhûr idüp, iltifât sebebiyle hatta mâlik olup, Cemâleddin Hattât nâmiyla meşhûr olmuşdur. İbtidâ hattâtlık nâmı Yâkût'dan zuhûr itmişdir.

Hikâyât-ı münâsib: Hulefâ-yı âl-i Abbâs'dan Muktedir Billah halîfe iken İbn-i Mukl'i on altı sene vezîr itmişdir. Halîfe vefât idüp, Kâhir Billah halîfe olup, ol dahi vezîr idüp, bir gün [73-a] gazab idüp, sağ elin kat' idüp, azl itmeyüp, maktû' eline kalem bağlayup, kemâ fî'l-evvel yazı yazar idi. Ba'dehu yine gazab idüp, lisânın kat' idüp, andan vefât itmişdir. Fasl-ı sâmin çün tamâm oldı dilâ(?) fasl-ı tâsi'den haber virdim sana.

Fasl-ı tâsi' ehl-i kalem beyânındadır.

Ne asl yazı yazar ise yazsun, ol âdeme kâtib dirler. Kâtib yazıcı ma'nâsındadır. Hüsn-i hatta mâlik olur ise ehl-i kalem dirler. Hüsn-i hat ve imlâ ve ma'rifet bir kâtibde bulunmak muhâldir. İkiisi dahi bulunmak müşkildir. Husûsan nesih ve sülüs kâtibleri ekseriyâ câhil olurlar. Ulemâ ve zurefâ beynlerinde ehl-i kalem didikleri envâ'-ı ma'ârifât ile mâlâmâl ola. Ashâb-ı devlet ve erkân-ı saltanatın umûrî tedbîr ve mesâlihlerin ahsen vech üzere tahrîr ide. Ol makûle âdeme ehl-i kalem dinür. Ebyât-ı eş'âr tarhına kâdir ise ziyâde münşî

olmak mukarrerdir. Bir mîkdâr Arabî ve bir mîkdâr Fârisî olmak lâzımdır. Yalnız Türkî ile olmaz. Kâtib sır saklamak gerekdir. Erbâb-ı devletin yazdırduğı sırrı saklaya. Zîrâ kalem ile iklim-i memleket zabt olunur. Kâtibe lâzım olan yedi mertebe ve yedi usûle ri'âyetden hâlî olmaya. Fasl-ı tâsî' hatm oldu ey per, fasl-ı âşirden dahi al gel haber.

Fasl-ı âşir: Ta'rîf-i kalem beyânındadır.

Kalem altı dürlü olur. Üç bölüğü eyü olur. Evvelki surh reng ola eyüdür. İkinci beyâz rengi müşâbih ola eyüdür. Üçüncü pek ola eyüdür. Üç dürlüsü dahi fenâdır. Ammâ ba'zı ukalâ dimişler ki siyâh reng kalemin başı ağır ola eyü olur dimişler. İmdi kâtibe lâzım olan [73-b] kalemin dahi her ahvâlini bile ki hüsn-i hatta mâlik ola. Kâtibler bu bâbda tecrübeden hâlî olmayalar. fasl-ı âşir buldı itmâm-ı kelam, on birinci fasla it intizâm.

Fasl-ı hâdî aşer: Kavâ'id-i defâtir beyânındadır.

Ahvâl-i defterde şürût ve kuyûd çokdur. Evvelâ kâğıdı bir eyüce râst eyledikten sonra ibtidâ sûret yâhud der-beyân-ı filân mâdde her ne ise çekilür yâhud îrâdî'l-ma'rûf yâhud ihrâcât çekilür. İrâdât mukâta'a muhâsebe asl yâhud tahvîl tahvîlât yâhud el-makbûz el-bâkî vaz' min zâlik el-bâkî yâhud be-cihet-i filân yâhud icârât ve mahsûlât deyu çekilür. Hâsılı muktezâ-yı deftere göre keşide çekmek kavâ'id-i defterdendir. Ammâ cevâhir kısmını habbe ve dâne ve mevzûnâtda kırât ve çekirdek, gümüş altında miskâl, mesâkîl, dînâr, denânîr, kerestede kat' pâre yazılır. Asel ve revganda kıyye ve kantar yazılır. Hubûbâtda pirinç ve buğday ve şa'îr ve bunun emsâli şeyde müd, emdâd ve keyl ve külçe yazılır. Davar yükünde haml ve hamlât yazılır. Araba yükünde acl ve aclât yazılır. Kumâş ve kâlice cinsinden zirâ' ve zerî' ve kere yazılır. Bütün kumâşdan tâk, tâkât yazılır. Giyecek kısmına esvâb ve câme yazılır. Üzüm ve incir ve keten ve penbe ve bunun emsâli eşyâda vukiyye ve kantâr ve lovut yazılır. Katır ve deve cinsi ki ahurda beslenür ola, dokuz re's ata bir tavla, altı re's deveye bir katâr ve matâr dahi dirler. Kanatlu cins olur ise tavuz ve kaz ve ördek ve göğercin gibi olan eşyâda cenâh yazılır. İmdi sekizde [74-a] gülle yazılır. Zikrolunan kavâ'id üzere defter yazmak dahi âdâb-ı küttâbdandır. On birinci faslı itmâm eyledin, on ikinci faslı dahi söyledin.

Fasl-ı isnâ-aşer: Müd ve keyl ve şinik beyânındadır.

Müd yirmi kiledir. Eslâf muhâsibler kileyi elli kadeh farz iderler, kadeh yerine kâse dahi dirler. Ma'nâ birdir. Kadehi yüz habbe tutarlar, kileyi dört rub' idüp şinik dirler. Bir kîle bu hesâb üzere elli kadehdır. Bir kadeh yüz habbedir. Bu takdîrce şinik olur iki şinik yirmi beş kadeh, üç şinik otuz yedi kadeh ve elli habbedir. Bütün kîle elli kadehdır. Bundan murâd dakîk hesâb vâkî' arandıkda anı temyîz içündür. Gelelim ahvâl-i şinike. Şinik on iki kadeh elli habbedir. Bunun hesâbı müd hesâbındandır. İmdi oğul müd ve keyl ve şinik ahvâlinde tahrîr olunan mâddelerde baban kâtib olmağla bir kâ'ide bulmuşdur. Meselâ ze'âmet, bir ze'âmet ve tîmâr bir âdeme tevcih olundukda berâtlarında elbette birkaç karye vardır. Ol karyelerden vakt olur ki ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî icmâl mûcebince on nefer müşterek olmak iktizâ eyledikde kânûn-ı pâdişâhî üzre berâtlarının yazularına göre almak için fermân-ı âlîler ihsân olunur. Bir karyenin farazâ yetmiş bin keyl mahsûlü olup, bin altı yüz akçe yazusu olsa ba'zısına elli ve ba'zısına yirmi beş ve yüz ve yüz elli ve dahi ziyâde ve noksân virilse zikrolunan yirmi beş keyl mahsûl mezbûrların berâtlarının yazularına göre

nice taksîm olunur. Hattâ kimesneye ziyâde ve noksân [74-b] virilmeye. Bundan hükkâm-ı vilâyet ve ze'âmet ve erbâb-ı tîmâr ve re'âyâ haberleridir. Tarîki budur ki: Mahsûlü müd hesâbı üzere hesâb ve müdü dahi kîle ve kileyi dahi kadeh ve kâseye ve şiniği dahi kezâlik kadeh idüp, bu vâdî üzere cümlesi berâtlarının yazularına göre hisselerine düşeni alurlar. Mes'ele taksîm-i uzmâdır. On ikinci fasla virdik bir nizâm, on üçüncü ile hatm oldu kelâm.

Fasl-ı sâlis aşer; zirâ' ve dakîka ve kırât ve mesâkîl ve derâhim kâ'idelerin ve ulûfe hakkında ale'l-kadr olan hesâbı ve birkaç dahi hesâblar ve rüsûmât ve bunlara müte'allik ahvâl beyânındadır.

Mes'ele-i tavuk bir hesâb-ı müşkildir. Bir tavuk kırk akçeye olup ve kırk günde bir yumurta yumurtlayup ve kırk yumurta dahi bir akçeye olsa ol tavuğun bahâsı kaç günde hâsıl olur diseler bu hesâbda üç kırk cem' olur. Mâ-beynleri dahi çok ilâcı birkaç kere darba muhtâc olur. İki kırkı birbirine darb idüp, yekûnu üçüncü kırka darb idüp, bu takdîrce yekûn () bin aded ider. Bu aded-i eyyâmıdır. Ba'dehu şeyi adedine taksîm ideriz. Dokuz ay olup, on aded kalur. Anı dahi bir haftaya viririz. Bu kere üç aded bâkî kalur. Bu hesâb üzere tavuğun bahâsı yüz yetmiş sene dokuz ay bir hafta üç günde tahsîl olunmak iktizâ ider. El-hâsıl altmış dört bin eyyâm ider. Eğer yıl ve aya taksîm itmeyüp bu kadar günde olur dersen bu dahi sahîhdır. Murâd bir dakîka fehm itmektir.

Hesâb-ı diğeri; Zeyd, Amr ve Bekir ortak olmuşlar. Meselâ Zeyd beş guruş koyup altı günden sonra Bekir dahi dokuz guruş koyup, bunlar cümle ortak olup, [75-a] Zeyd akçe koduğu günden bir ay kâmil bey' ü şirâ idüp, yirmi iki guruş koyup, dokuz günden sonra Bekir dahi dokuz guruş koyup, bunlar cümle ortak olup, Zeyd akçe koduğu günden bir ay kâmil bey' ü şirâ idüp, yirmi iki guruş kâ'ideleri olup, bu takdîrce her biri kâ'ide almak murâd iderler. Hâlbuki günleri ve mâlları muhâlif bunlara darb u taksîm ve tefrik ve zincîr ve muhtâcdır. Oğul ilm-i hesâb müstakil bir ilmdir. anı bunda zikr etsen tatvîl-i kelâma bâ'is olur. Anın içün dahi sana müstakil bir risâle tertîb iderim. Biz gelelim artık hesâba, Zeyd beş guruş ile otuz gün işledi. Misâli Amr dahi yedi guruş ile yirmi dört gün işledi. Misâli Bekir dahi dokuz guruş ile yirmi bir gün işledi. Misâli pes üç yekûnu bir yere getürdük. Anın dahi misâli bunların yekûnları beş yüz yedi eyledi. Bu maksûmun-aleyh olsa gerekdir. Taksîm ibtidâ Zeyd'in yekûnunu kâ'ideye darb eyledik misâli işbu kadar aded olup, taksîm eyledik. Zeyd'e elli guruş isâbet ider. Bu sû[r]etle iktifâ olundu. Sâ'iri buna kıyâs oluna.

Fî beyân-ı ahvâlî'z-zirâ': Arşun yüz parmakdır. Parmak âdemin yedindeki parmak değildir. Parmak itlâkımız tasvîr-i mes'eledir. Farazâ yüz tel ipliği bir yere cem' idüp, büksek cüssesi ne mîkdâr olur ise parmak dediğimiz budur. Ve bir parmak yüz riştedir. Ve bir rişte yüz târ-ı ankebûtdur. Örümcek telidir. Bir arşunun rub'u ol zamân itlak itdiğimiz parmak ile yirmi beş parmak olur. [75-b] nısf arşun elli parmak ve sülüs arşun yetmiş beş parmak olur. Bir rub' arşun dahi dört rub' idüp, her birine kere dirler. Bu kere bunun arşunu sekiz bölük olur. Ol zamân bir rub' arşun dört keredir. Nısfı sekiz kere olur. Üç rub' arşun on iki kere, bütün arşun on altı kere olur. Çarşu halkı galat idüp, anların bir arşunu sekiz rub' imiş. Lâkin yanlış fehm eylemişler. Ammâ hesâbları yine sahîhdır. Anlar iki kere yerine bir rub' dirler ve bir rub' arşuna ol dört kere olsa gerekdir. İki rub' dirler hesâbları yanlış değil ancak arşun sekiz rub' olmak lâzım gelür. Rub' ise nice sekiz olur. Bir guruş dört rub' olunca bir rub' nice iki rub' olur.

Fî beyân-ı ahvâlî'l-miskâl: Bir miskâl bir buçuk dirhemdir. Bir dirhem on altı çekirdektir. Bu kere bir miskâl yirmi yirmi dört çekirdek olur. Ve bir miskâl yirmi dört kırât olur. Ve bir kırât bazıları dört arpa farz iderler. Üstâdlar miskâl yüz elli şa'îr farz eylemişler. Bu dahi münâsibdir. Bir kırât altı şa'îr ve rub' şa'îr ider. İki kırât on iki buçuk ider. Dört kırât yirmi beş şa'îr ider. Âkil olana bu kadar kifâyet ider.

Geldik miskâle: Miskâl hâli başka bir hesâbdır. Meselâ sekiz aded lâzımdır ki sekiz katup on iki idesin. On iki yazup ve altına bahâsın yazup darb idesin ve mahsûl darb-ı sülüs ihrâc eyledikde bâkîsi miskâl hesâbı olur, bahâsı olur. Meselâ bahâsı yetmiş iki akçeye bahâsı olan şeyin sekiz miskâlinin bahâsı ne iderdi sûreti bu vech üzre [76-a] sekiz yüz altmış dört oldu. Sülüs ihrâc eyledin. Misâl yedi yüz altmış altı akçe eyledi. Kırât dahi darb olundukda mahsûl-i darbdan sülüs ihrâc eylemek gerektir. Bir hoşça fehm olundu. Lâkin yalnız kırât olsa, meselâ miskâli yetmiş iki akçeye farz eylesek dört kırât kaç akçe ider deyu su'âl olundukda kırât sûretleri bâlâda zikr olunmuşdur. Dört kırât yirmi beş şa'îr ider. Yirmi beş yazup ve altına miskâl bahâsı yetmiş ikiyi yazup darb idersen misâl bin sekiz yüz aded olup, imdi sülüs ihrâc eylemek lâzım geldi. Bir birin miskâl idelim bin iki yüz kaldı. İki hânesin tarh eyledik. Misâl on iki kaldı. Akçe bahâsı on iki olduğu ma'lûm oldu.

Fî beyân-ı kavâ'id-i derâhim: Meselâ bin beş yüz akçeye bir şey alınsa, Zeyd yüz otuz beş dirhem, Amr yüz altmış beş dirhem, Bekir yüz dirhem alsalar, bunlardan kaçar akçe alınsa ki hattâ bahâsı dürüst çıka iki darb ile bahâsı ma'lûm olur. Tarîki budur, kaçar dirhem aldılar ise ol dirhemleri yirmi beş adede darb ve dört hâne tarh idersek ne kalur ise ol kadar dirhem bahâsı her birin başka dirhemlerin darb idersek tarh eyledikde ne kalur ise onların bahâları cümle idersek bir iki akçe eksik gelür ise gözden geçirüp cem' ve tarh olunan tashih itdikde ma'lûm olur. [76-b] bu zikr olunan cümle yüklerden gelen eksik iki akçe ile hâsıl olur. Vesk kafîz sağ müd ve dal miskâl min kırât dirhem levâzımdandır. Bunları dahi bilmek kâtibe elzemdir.

Ulûfe hakkında ale'l-fevr olan hesâb beyânındadır. Üstâdlar böyle bulmuşlardır kim bir âdemin günde ne mîkdâr ulûfesi olur ise olsun her evin ale'l-fevr üç günlük ulûfesin hesâb idersek her ne iderse rakamını yazarsın. Sağ tarafına bir sıfır korsun, aylığı o kadar ider. Bir âdemin beş akçesi olsa, üç günlük ulûfesi on beş misâl bir sıfır korsun, aylığı yüz elli akçe ider. Sâ'îr buna kıyâs oluna.

Fî beyân-ı ahvâl-i rüsûmât: Rüsûm ahvâlî günâ-gündür. Ekser diyârda onda bir alınur; ana aşâr-ı şer'iyye dirler. Ba'zı yerde sekizde bir alınur; ana semen dirler. Yüzde on iki buçuk olur. Ba'zı yerde beşde bir alınur; ana hums dirler. Onda bir alındıkda yüz akçeden bu vech üzeredir on akçe ider. Bin akçeden yüz akçe alınur. Yüzde bir hâne binde iki hâne tarh idersen sâ'îrleri buna kıyâs olunur. Sekizde bir oldukda yüz on iki buçuk ider. Her ne kadar olur ise olsun on iki buçuğa darb idüp, üç hâne tarh olunur iken hânesi yüzden otuzu ve bir hâne buçukdan otuzu tarh olunur. Zîrâ buçuğu beş sûretinde yazılır. Misâli ba'zı yerde kırkda bir alınur. Bu takdîrce yüzde iki buçuk olur bu dahi âsândır.

Siyâkat dahi bir güzel rakamdır. Beyne'n-nâs isti'mâl olunur. [77-a] rakam altmış adede dek yazılır.

Ek 1: Hülâsa-i İnşâ isimli eserin ilk sayfası.

KAYNAKÇA

Râmi Mehmed Paşa, *Hülâsa-i İnşâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: T5492, vr. 68-77

Anonim Osmanlı Tarihi, haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 247-248

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 835

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317, s. 177

Abdurrahman Daş, "Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Târihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi" *AÜİFD*, sayı II, s. 205-218

Bekir Kütükoğlu, "Münşeât mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1998, s. 169-176

Ersin Kırca, *Sadaret Yazışmalarını Hâvî Bir Münşeât Mecmuası (1114-1116/1703-1704)*, *İnceleme-Metin*; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014

Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergîsî'nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995

_____, "Ahmed Dâînin Teressülü", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 (2011), s. 1231-1233

Hasan Gültekin, *Türk Edebiyatında İnşâ: Tarihi Gelişim-Kuram-sözlük ve Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

İsmail Durmuş, «İnşâ», *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, s. 334-337

Mustafa S. Küçükaşçı, "Kâtip", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, s. 49-52

Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeât Mecmuası: Risala al-Şahabiyya», *Bellekten LXIII*, Sayı: 238 (1999), s. 725-743

Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, TTK Yayınları, Ankara 1998,

Recep Ahışahı, "Râmi Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, s. 449-451

(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı

The Demographic Structure of Van Township's Non-Muslim Villages According to the 1252 (1836) Population Census

ÖZET

Başlangıçta arazi ve vergi tespitine yönelik yapılan tahrirler Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmeye başladığı 19. yüzyılda yerini daha sistemik nüfus sayımlarına bırakmıştır. Yenilikler temelinde merkezileşmeye çalışan devletin idari, mali ve askeri alanlarda düzene girmesini gerektiren modern nüfus sayımının ilki 1831 yılında yapılmıştır. Böylece imparatorluk sahip olduğu insan gücünün nicelik ve nitelikleri hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmaya çalışmıştır. Nüfusun heterojen olması ve siyasi ve askeri nedenlerden dolayı gerçek nüfusun tespiti ise oldukça zor olmuştur. İmparatorluğun geneline yayılmaya çalışılan bu nüfus sayımlarından biri de 1836 yılında Van eyaletinde yapılmıştır. Bu sayımda Van merkez köyleri ve mahalleleri dışında buraya bağlı kaza ve nahiyelerinin de kaydı tutulmuştur.

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde NFS.d kodu ve 2798 numarası ile kayıtlı olan "Van Eyaleti Dahilindeki Nefs-i Van Köylerinin Gayrimüslim Erkek Nüfus Defteri" ve bu defteri özellikle yerleşim yerleri itibariyle tamamlama özelliğine sahip olan yine NFS.d kodu ve 2799 numarası ile kayıtlı olan "Nefs-i Van'a Bağlı Gayrimüslim Köylerin Gurbette Olanlarının Defteri" incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Van Nüfus Defteri, Gayrimüslim, Köy

Şeyhmus BİNGÜL
Araştırma Görevlisi

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
s.bingul@alparslan.edu.tr

«Bu çalışmada ayrıca incelenen defterdeki köylerin ayrıntılı bir listesi ek olarak hazırlanmıştır. Burada köylerin eski ve yeni isimleri ve günümüzde Van'ın hangi ilçesine bağlı olduğu belirtilmiştir. Köy isimlerine bakıldığında bir kısmının hâlâ aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir.»

Eser Geçmişi

19/11/2016'da başvuru alındı, 14/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 19/11/2016, Accepted on 14/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281943>

ABSTRACT

Initially, the census which was for determinations of land and tax was substituted more systematic census when the Otoman Empire began to modernize in the 19th century. On the basis of innovations, the first modern population census, which requires the state to centralize in many fields especially about tax and military service, was done in 1831. Thus, the empire sought to have a detailed knowledge of the quantity and qualities of its human power. Due to the heterogeneous population structure and political and military reasons, it was so difficult to determine the actual population. One of the census, which was tried to spread throughout the empire, was made in the state of Van in 1836. In this census, except the center villages and neighborhoods, the records of sub-district and district of Van, was also provided.

In this study, "The Book of Non-muslim Male Population of the Centre Villages of Van within the State of Van" registered with the NFS.d code and with the number 2798 and "The Book of Non-muslim Villages that are Abroad under the Centre of Van" registered with the NFS.d code and with the number 2799 in the Prime Ministry Ottoman Archive, which follows the prior especially about the settlement places, were examined.

Keywords: Van Population Census, Non-Muslim, Village

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu'nun doğusundaki Van şehri siyasi, kültürel, ekonomik, askeri ve coğrafi unsurlarından dolayı önemli bir yer tutmuştur. Van'a ilk yerleşip devlet düzeni kuran Hurriler'den Osmanlı Devleti'ne kadar Van birçok devlet arasında el değiştirmiştir.¹ Van, XVI. yüzyılda Osmanlı ve Safevi devletleri arasında bir mücadele alanına dönmüş ve Çaldıran Savaşı ile gerçekleşen bölgenin fetih sürecinden sonra Kanuni Sultan Süleyman devrinde kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.²

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde başlayıp arazi ve vergi tespitine yönelik yapılan tahrirler sonraki dönemlerde çeşitli şekillerde uygulanmış ve XIX. yüzyıla gelindiğinde sayımlar kurumsallaşma evresine girerek ilk modern örneklerini vermiştir.³ Reform yüzyılı da olan bu dönemde Osmanlı yönetimi mali alanda bir takım düzenlemelere gitmiş ve vergilerin toplanması öncelikli unsurlar arasında yer aldığından ekonomik kaynakların

- 1 Cengiz Alper, Çeşitli Yönleriyle Van, Uğur kitabevi, Ankara, 1983, s. 13-29; Faruk Sümer, *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 1990, s. 47; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 2-11; Orhan Kılıç, "Van", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.42, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 505-508; Nejat Göyünç, "Van", İA, c. 13, MEB, İstanbul, 1986, s. 199-200.
- 2 İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, 2003, Ankara, s. 180-184; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 2000, Ankara, s. 189; Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, s.13; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, 1999, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 130-131.
- 3 Mübahat S. Kütükoğlu, "1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu", *The Journal of Ottoman Studies*, XXIII, 2003, s. 75.

tespitine ihtiyaç duyulmuştur.⁴ Nitekim devlet idaresindeki topraklarda yapılmaya çalışılan nüfus sayımları da bu politikanın unsurlarından biridir.⁵ Böylece devletin gücünün her alanda tesis edilmesi çabaları çerçevesinde nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı önem kazanmış ve 1830'da ülkede genel bir sayımın yapılması kararlaştırılmıştır. Sayım memurları halkta güven duygusunun oluşturulması açısından özellikle din âlimleri arasından seçilmiş ve aynı yıl Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan eyalet, sancak, kasaba ve köylerde sayıma başlanmıştır.⁶ Van eyaletinde nüfus sayımının yapılması ise 1836 yılını bulmuştur. Yapılan sayım yerleşik nüfusu kapsamaktadır. Van'ın sınır bölgesinde olması ve bu dönemde göçebe grupların Osmanlı-İran sınırını diledikleri gibi kullanmaları onların kontrol altına alınmasını zorlaştırmış ve bu grupların nüfus verilerine sağlıklı bir şekilde yansıtılmamalarına neden olmuştur.⁷ Bundan dolayı ekonomik ve askeri düzenlemelere kısa sürede ayak uyduramayan göçebelerin kayıt süreci uzun bir dönemi kapsamıştır.⁸ Bu durum ise Müslüman nüfusun tam tespitini zorlaştırmış ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması hususu sık sık gündeme gelmiştir.⁹ Dolayısıyla Van'ın sınır bölgesi olmasından kaynaklı göç hareketleri için uygun bir yer olması demografik yapıyı etkileyen hususlardan biridir. Bu durumun buradaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun karşılaştırılmasında dikkate alınması gereklidir.

1. Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Nüfus Defteri

NFS.d kodu ve 2798 numarası ile kayıtlı olan bu defterde sayım tarihi 1252 (1836) yılının muharrem ayı olarak belirtilmiştir. Köy isimleri tek tek sıralanmış ve her köy isminin üzerine kırmızı kalem ile "reaya" terimi yazılmıştır.¹⁰ Defter hane esasına dayalı numaralandırılmış erkek nüfusundan oluşmaktadır. Her hanede kaç kişi var ise bunlar numaralandırılmış ve köyün nüfusunun bittiği yerde hem hane hem de erkek nüfusun toplamı verilmiştir. Hanelere mensup kişilerin yaşları isimlerinin sol alt tarafına "sin" terimi yazılmak suretiyle belirtilmiş ve şayet bu kişinin herhangi bir görevi veya engeli var ise yine isminin sağ veya sol üst tarafına bu durum not edilmiştir. Henüz bir yaşını doldurmamış çocuklar için de "şühûr" terimi kullanılarak kaç aylık olduğu belirtilmiştir. Kişiler fiziksel özelliklerine göre sıralanmış, uzun boylu, kısa boylu, orta boylu, aksakallı, kır sakallı, kara sakallı, kumral bıyıklı, sarı bıyıklı, kara bıyıklı, köse sakallı, ter bıyıklı, şabb-ı emred (bıyığı ve sakalı çıkmamış delikanlı) ve çar ebru (bıyığı yeni terlemiş) gibi nitelendirmelere tabi tutulmuştur. Bazı isimlerin kenarına kişilerin buldukları başka

4 Nuri Adıyeko, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *DTCF Dergisi*, Sayı: 11, 2000, s. 769.

5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviri: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2010, İstanbul, s. 35; Cabir Doğan, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezleşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması" *Turkish Studies*, Volume 6/4, 2011, s. 509.

6 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, TTK Yayınları, Ankara, 1943, s. 17; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 45-46.

7 Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çeviren: Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 38- 40.

8 Karpat, *a.g.e.* s. 87.

9 McCarty, *a.g.e.*, s. 40.

10 Osmanlı yönetimi Bulgar, Ermeni, Rum gibi milletleri reaya şeklinde tabir etmiştir. Fakat bu şekilde tabir edilen Gayrimüslimler bir takım büyük şehirlerde istisna olmak üzere ırk, din veya dil bakımından tefrik edilmemiştir. Dolayısıyla etnisite detayı belirtilmemiş nüfus defterlerini Müslüman ve Gayrimüslim nüfusu çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Ayrıntılı bilgi için: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, TTK Yayınları, Ankara, 1943, s. 20-22.

mahalle veya geldikleri yer isimleri ve tarihleri not düşülmüştür. Vefat edenlerin vefat tarihi verilerek “mürd” terimi ile bu durumları belirtilmiştir.

Hanelere mensup erkek nüfus hane reisinden başlamak kaydıyla akrabalık derecelerine göre sıralanmıştır. Örneğın haneler, hane reisinin fiziksel özellikleri, yaşı ve varsa herhangi bir mesleğı veya engeli belirtildikten sonra takip eden kişiler “oğlu, diğerk oğlu, kardeşi, yeğeni, babası, emmisi, emmioğlu, dayısı, damadı, kayını, kayınbabası” gibi akrabalık derecelerinden biri veya birkaçı olarak devam etmiştir. Bazen aileyi temsil eden kişi çok küçük yaşta olabilmıştir. Bu durum bu kişilerin evdeki en büyük erkek kişi olmalarından kaynaklanmıştır. Bazen de hanede bir baba olmasına rağmen oğlunun hane reisi olarak geçtiğı görülmüştür. Bunun sebebi ise babanın “iş görmez” bir nitelikte kaydedilmiş olmasıdır.

Nüfus defterinin bir diğerk özelliğı ise kişilerin vergilendirme durumunu yansıtmasıdır. Nüfusun tabi olduğı cizye vergisi miktarı âlâ, evsat ve edna şeklinde sınıflandırılmıştır. Vergiye tabi tutulmayan çocuklar, iş göremez derecedeki engelli ve yaşlılar ise “sibyân ve amelmande” şeklinde belirtilmişlerdir. Köylere ait nüfusun bittiğı yerde hane toplamı verilmiş ve hemen altına âlâ, evsat ve edna olarak kaç kişi hangi vergiye tabi ise ayrı ayrı belirtilmiş, bunun yanında sibyan ve amelmande sayısı da ayrıca eklenerek erkek nüfusun genel toplamı verilmişdir.

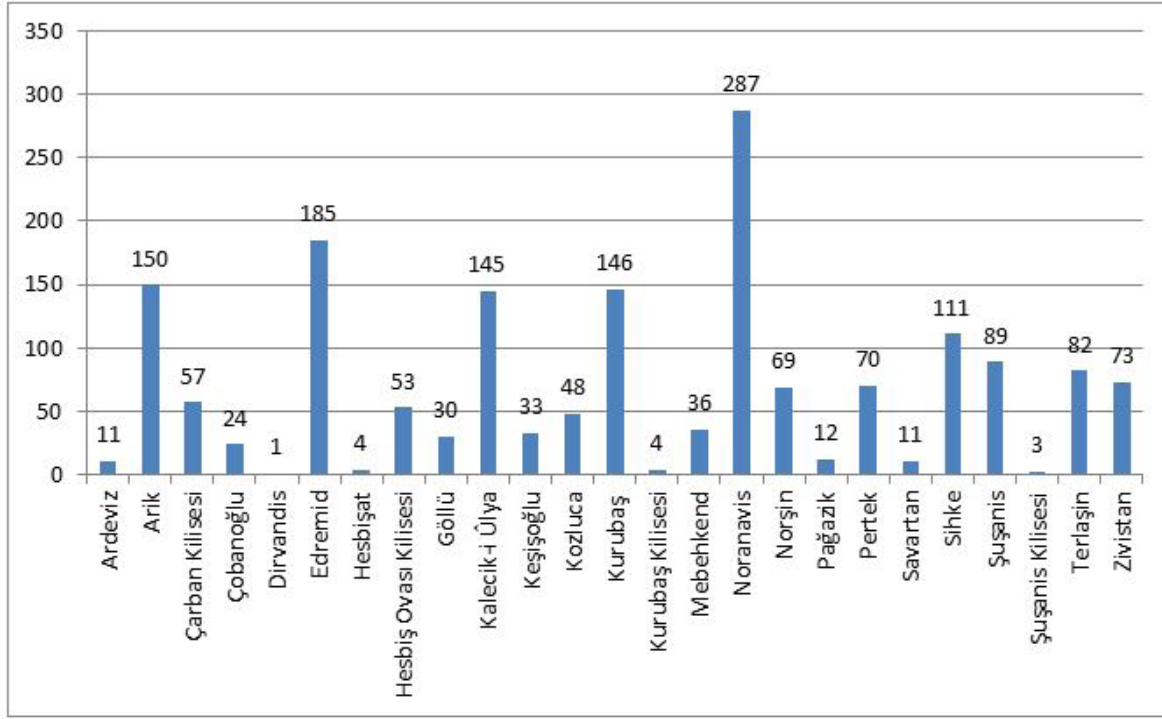
Defter 48 sayfa olup nüfus verileri yarıda kalmış bir köy ile bitmektedir. Zira bu defter NFS.d kodu ve 2799 numaralı gurbette olan Gayrimüslim erkek nüfus defteri ile karşılaştırıldığında birçok köyün eksik kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen verilerde ve oluşturulan istatistiklerde bu eksikliğin göz önünde bulundurulması gerekir.

Bu çalışmada ayrıca incelenen defterdeki köylerin ayrıntılı bir listesi ek olarak hazırlanmıştır. Burada köylerin eski ve yeni isimleri ve günümüzde Van'ın hangi ilçesine bağı olduğı belirtilmiştir. Köy isimlerine bakıldığında bir kısmının hâlâ aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla köy isimlerinin değışim ve kullanımı ile ilgili fikir edinilmesi de amaçlanmıştır.

2. Van Köylerinin Gayrimüslim Nüfusu ve Hane Sayısı

Van'ın Gayrimüslim köyleri ve bu köylere bağı kiliselerdeki nüfusun toplamı 1735 kişidir. Burada 21 köy ve 4 tane de kilise mevcuttur. Bu köylere ait hane sayısı ise 652'dir. Defterde Noranavis köyüne ait bir sayfanın eksik olduğı görülmüştür. Ayrıca defter nüfus verileri yarıda kalmış Pağazık köyü ile bitmektedir. Buna göre nüfusun köylere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

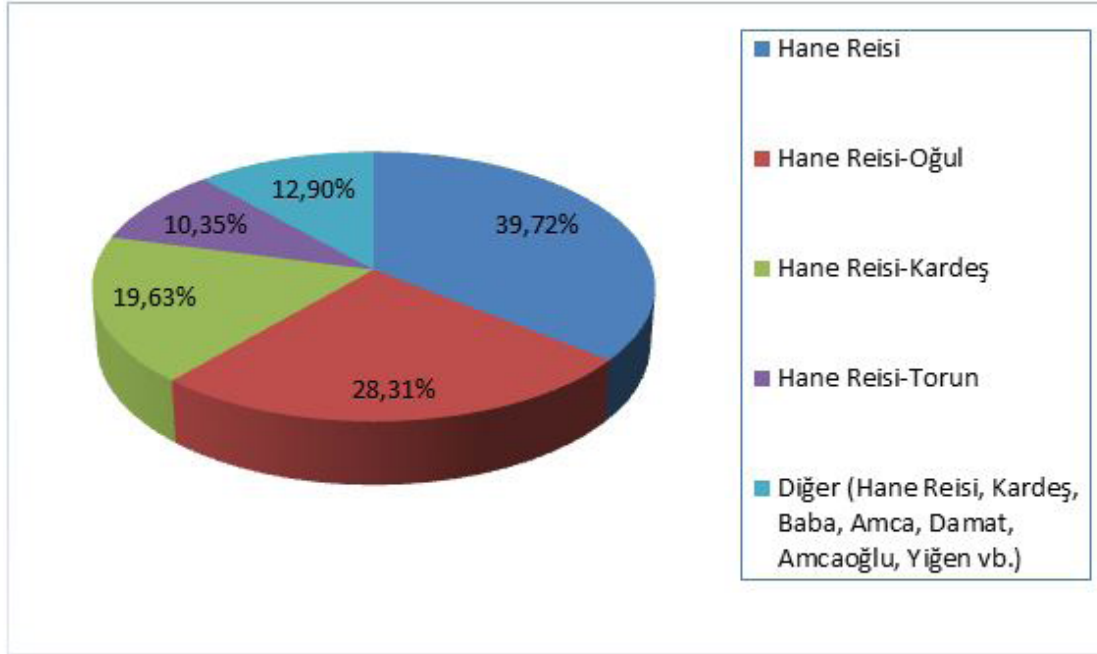
Tablo-1. Gayrimüslim Köylerin Erkek Nüfusu

Tablodan da anlaşıldığı üzere en kalabalık köy Noranavis en az nüfusa sahip köy ise Dirvandis'tir. Fakat her iki köyün nüfusunda da eksiklik vardır. Noranavis köyüne ait bir sayfa eksik olup genel toplamdaki nüfus 359'dur. Aynı durum hane sayısı için de geçerlidir. Dirvandis köyü ise genel toplamı verilmeden kaydedilmiştir. Bu durum defterdeki tek istisna olup nüfus sayım işinin bu köyde tamamlanamadığı şeklinde yorumlanabilir. Hane sayısının en çok olduğu gayrimüslim köyü aynı zamanda en çok nüfusa sahip olan Noranavis'tir. En az haneye sahip köy ise defterdeki sayım eksikliği de dikkate alındığı takdirde Dirvandis'tir. Gayrimüslim köylerdeki en kalabalık hane ise 17 mensubu ile Norşin köyüne aittir.

3. Gayrimüslimlerin Kullandığı İsimler ve Hane Mensuplarının Akrabalık İlişkileri

Gayrimüslim nüfusunda başlıca kullanılan isimler şu şekildedir: Kirkor, Karabet, Mıkırdıç, Avanis, Evyet, Sarkis, Artin, Bogos, Margreh, Barih, Ohan, Ohannes, Abraham, Agop, Vartan, Manik, Tavit, Bedros, Markos, Marto, Babek, Sahak, Kazar ve Melkon. Ayrıca Emir, Emirhan, Şahsenem, Şahbaz, Sarıhan, Azad gibi isimler de kullandıkları görülmüştür. Gayrimüslim isimlerinin kısaltılmış halleriyle kullanıldıkları da görülmektedir. Bunlar da Haco, Azo, Aro, Kaho, Sano, Seko ve Halo şeklinde örneklendirilebilir. Gayrimüslim hanelerin akrabalık ilişkilerine bakıldığında ise hanelerin büyük kısmının hane reisi, hane reisi/oğlu ve hane reisi/kardeşi gibi kişilerden oluştuğu görülmektedir. Hanelerin akrabalık ilişkilerinin detayı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-2. Gayrimüslim Hanelerdeki Erkek Nüfusun Akrabalık İlişkileri

4. Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Engelli Bireyleri

Gayrimüslim erkek nüfusun içerisinde en çok bulunan görevliler kilise hademeleridir. Hademelerin hepsi Hesbiş Ovası¹¹ ve Çarban Kiliselerine kayıtlıdır. Bunları sayı olarak karabaşlar takip etmektedir. Karabaşlar Gayrimüslim cemaatlerin yönetim işlerinden sorumlu kişilerdir. Bu kişiler Orta ve Batı Anadolu'da *kocabaşı* Doğu Anadolu'da ise *karabaş* olarak adlandırılmışlardır.¹² Hademe ve karabaşlardan sonra başlıca görevliler arasında *muhbirler* yer almaktadır. Muhbirler karabaşların yardımcısı konumundadır.¹³ Din görevlileri olarak da başta papazlar olmak üzere keşişlerin varlığından söz edilebilir. Gayrimüslim erkek nüfusunun detaylı görev dağılımları aşağıdaki tablolardaki gibidir.

11 Bu kilisenin ismi her ne kadar Hesbiş olarak kaydedilmişse de Hesbişat olması muhtemeldir. Zira aynı defterde Hesbişat isimli bir köy mevcuttur.

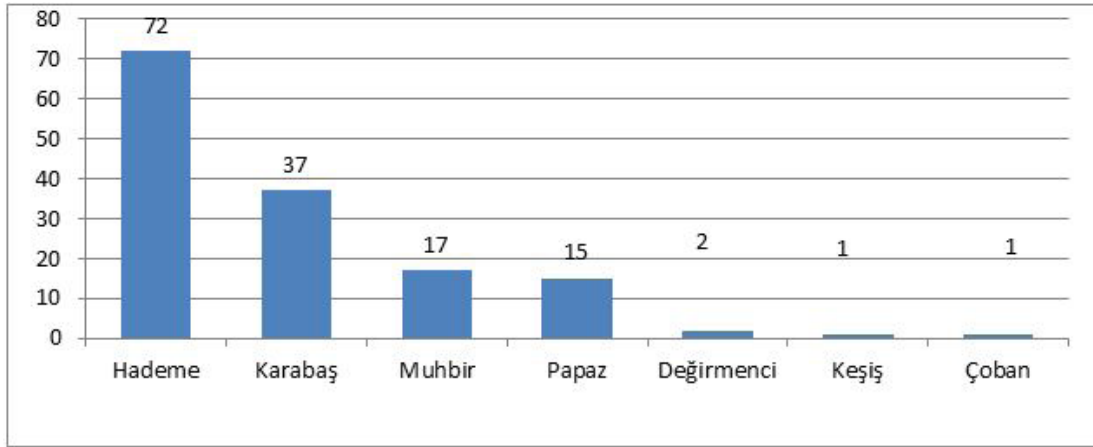
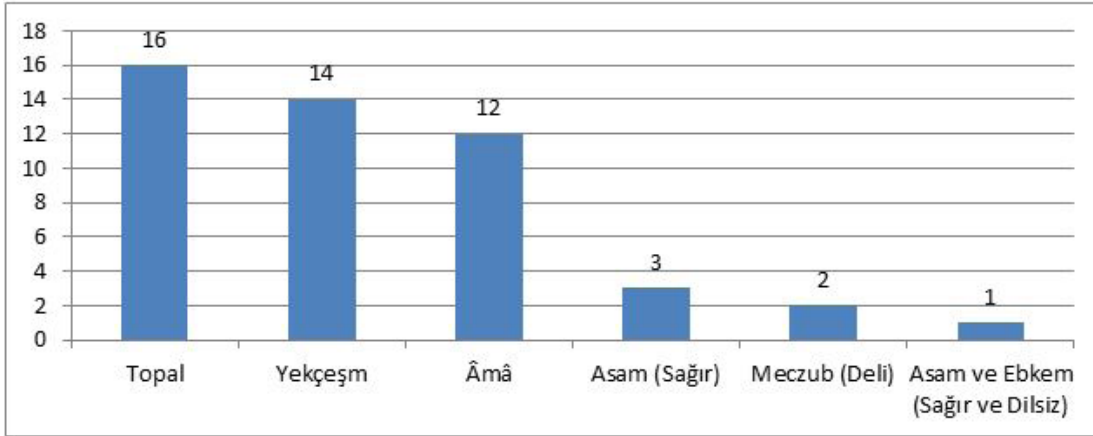
12 Haydar Çoruh, "Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusunu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, 2002, s. 110.

13 Özcan Mert, "Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)", *DCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, s. 149; Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış*, 8/15, 2014, s. 237; İlber Ortaylı, *Osmanlıya Bakmak: Osmanlı Çağdaşlaşması*, İnkılap Yayınları, 2016, İstanbul, s. 178.

Tablo-3. Gayrimüslim Köylerdeki Din Görevlileri

Köy	Fiziksel Özellikleri	Yaş
Arik	-	-
Ardeviz	-	-
Bertek	Orta Boylu Kara Sakallı Avanis veled-i Karabet	45
Çobanoğlu	-	-
Dirvandis	-	-
Edremid	Orta Boylu Kır Sakallı Avanis veled-i Karaz	50
Hesbişat	-	-
Hesbişat Ovası Kilisesi	Orta Boylu Ak Sakallı M (?) ¹ veled-i Manik	70
Göllü	-	-
Kalecik-i Ülya	Orta Boylu Kır Sakallı Mardiros veled-i Markos	48
Keşişoğlu	-	-
Kurubaş	Kısa Boylu Kara Bıyıklı Artin veled-i Sarkis	40
K. Kilisesi	Orta Boylu Kara Bıyıklı Mikirdiç veled-i Avanis	35
Kozluca	-	-
Mebehkend	Orta Boylu Kır Sakallı Haco veled-i Emirhan	45
Noravanis	Orta Boylu Kır Sakallı Zeko veled-i Sarkis	45
	Kısa Boylu Köse Sakallı Mikirdiç veled-i Vartan	40
	Orta Boylu Kır Bıyıklı Markos veled-i Agop	50
Norşin	Orta Boylu Kır Sakallı Barih veled-i Eylo	47
Pağazik	-	-
Savartan	-	-
Sihke	Orta Boylu Kumral Sakallı Abraham veled-i Karabet	45
	Orta Boylu Kumral Sakallı Sahak veled-i Kirkor	40
Şuşanis	Orta Boylu Kumral Sakallı Abraham veled-i Tavit	40
Şuşanis Kilisesi	Orta Boylu Ak Sakallı Avirik veled-i Oseb ²	60
Terlaşin	-	-
Zivistan	Orta Boylu Kır Sakallı Kirkor veled-i Kirkor	45

Görüldüğü üzere bazı köylerde papaz yoktur. Nüfusu kalabalık olan köylerde ise birden fazla papaz mevcuttur. Bu papazlar 40-70 yaş grubu aralığındadır. Aynı şekilde bütün köylerde muhbirler de mevcut olmayıp köyün büyüklüğüne göre birden fazla muhbirin olduğu da görülmüştür.

Tablo-4. Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Görev Dağılımı (Genel)**Tablo-5. Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Engelli Sayısı**

5. Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Tabii Olduğu Vergi Türü

Kuruluşundan yıkılışa kadar Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde farklı şekillerde vergiler alınmış ve dönem dönem alınan vergilerle ilgili düzenlemelere gidilmiştir. Gayrimüslim ahali gelirlerine göre a'la, evsat ve edna türlerinden vergiye tabi tutulmuştur.¹⁴ Gayrimüslimlerin tabii oldukları bu kategori 1831 itibariyle sırasıyla 48, 24 ve 12 kuruşa denk gelmekteydi. Bu oran 19. yüzyılın sonlarına doğru ise artarak değişmiştir.¹⁵ İncelediğimiz nüfus defterinde 1836 itibariyle 28 a'la, 649 evsat, 261 edna olmak üzere 938 kişi vergiye tabidir. Bunların dışında 757 kişi sibyan ve amelmande ve 40 kişi de karabaş olarak kaydedilmiştir. Aşağıda tabii olunan vergilerin detaylı tablosu verilmiştir.

14 Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCF Dergisi*, C. 5, Sayı: 5, 1947, s. 497.

15 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 20-25; Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 68.

Tablo-6. Gayrimüslim Köylerin Tabi Olduğu Vergi Türleri

Köy İsmi	Ala	Evsat	Edna	Sibyân ve	Karabaş	TOPLAM
Ardeviz	-	6	-	5	-	11
Arik	3	50	26	71	-	150
Çarban Kil.	-	22	13	3	19	57
Çobanoğlu	-	10	1	13	-	24
Dirvandis	-	-	1	-	-	1
Edremid	7	57	25	96	-	185
Hesbişat	-	3	1	-	-	4
H. Ovası Kil.	-	18	9	7	19	53
Göllü	-	7	6	17	-	30
K. Ülya	1	60	12	72	-	145
Keşişoğlu	-	10	6	17	-	33
Kurubaş	2	54	23	67	-	146
K. Kilisesi	-	1	2	-	1	4
Kozluca	-	33	3	12	-	48
Mebekend	-	21	4	12	-	37
Noravanis	2	87	48	150	-	287
Norşin	1	24	7	37	-	69
Pağazık	-	6	1	5	-	12
Pertek	4	27	6	33	-	70
Savartan	1	5	3	2	-	11
Sihke	1	50	16	44	-	111
Şuşanis	1	39	9	40	-	89
Ş. Kilisesi	-	1	1	-	1	3
Terlaşin	-	29	25	28	-	82
Zivistan	5	29	13	26	-	73
TOPLAM	28	649	261	757	40	1735

6. Gayrimüslim Erkek Nüfusun Köylere Göre Yaş Aralığı

Gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu 40 yaş ve altındaki gruplardan oluşturmaktadır. Nüfusun en küçük bireyleri 1 aylık bebekler olup bunlar birçok köyde mevcuttur. Gayrimüslimlerin en büyük bireyi ise Arik köyüne mensup 125 yaşındaki orta boylu ak sakallı Miko veled-i Karabet'tir. Gayrimüslim erkek nüfusun yaş aralığı aşağıdaki tabloda detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo-7. Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Yaş Aralığı

KÖY ADI	0-10	11-	21-	31-	41-	51-	61-	71-80	81-90	91-	100+	Toplam
Ardeviz	4	1	3	2	-	-	-	1	-	-	-	11
Arik	58	25	17	25	10	6	5	2	1	-	1	150
Çarban Kilise.	-	7	5	10	21	3	9	2	-	-	-	57
Çobanoğlu	12	2	7	1	1	-	-	-	-	1	-	24
Dirvandis	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Edremid	88	33	32	12	9	4	5	2	-	-	-	185
Hesbişat	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	4
H. Ovası Kilisesi	2	2	5	8	19	5	10	2	-	-	-	53
Göllü	14	6	2	2	3	1	1	-	-	1	-	30
K. Ülya	68	15	29	18	12	1	1	1	-	-	-	145
Keşişoğlu	13	6	7	4	1	-	1	1	-	-	-	33
Kurubaş	60	25	25	22	3	-	6	4	1	-	-	146
K. Kilisesi	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	4
Kozluca	12	11	14	7	4	-	-	-	-	-	-	48
Mebehkend	10	3	15	5	3	-	-	-	-	1	-	37
Noravanis	136	36	46	36	20	7	3	3	-	-	-	287
Norşin	33	6	10	7	5	3	3	-	1	-	1	69
Pağazık	5	-	6	1	-	-	-	-	-	-	-	12
Pertek	32	11	18	4	3	-	-	2	-	-	-	70
Savartan	2	4	3	1	-	1	-	-	-	-	-	11
Sihke	37	20	17	16	7	6	4	3	-	1	-	111
Şuşanis	37	9	22	14	2	1	-	1	2	-	1	89
Ş. Kilisesi	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	3
Terlaşın	23	16	20	16	1	3	1	-	-	2	-	82
Zivistan	23	15	18	6	5	3	2	1	-	-	-	73
TOPLAM	669	254	324	218	133	47	51	25	5	6	3	1735

7. Gurbette (Van Dışında) Olan Erkek Gayrimüslim Nüfusu

NFS.d kodu ve 02799 numarası ile kayıtlı olup Van'a bağlı köylere ait gayrimüslim erkek nüfusun gurbette olanlarını içeren defter bir önceki defterin niceliği itibariyle bir nevi tamamlayıcısıdır. Defterdeki tarih 1253 (1837-1838) olarak belirtilmiştir. Defterde köyler sıralanmış ve her köyün altına kaç kişi gurbette ise fiziksel özellikleri, ismi ve yaşı

belirtilerek kaydedilmiştir. Önceki nüfus defterlerinin aksine kaydedilen kişilerde herhangi bir numaralandırmaya yer verilmemiştir. Kişilerin isimlerinin üzerine buldukları yerin ismi yazılmıştır. Her köye ait erkek nüfusun bittiği noktada “nüfus kaydından önce gurbette olan zükur reaya ve nüfus kaydından sonra gitmiş olan reaya” şeklinde iki grup oluşturulmuş ve ardından nüfusun genel toplamı verilmiştir. Nüfus kaydından önce gurbette olanların yaş ve fiziksel özellikleri detaylı bir şekilde verilmiştir. Kayıttan sonra kaydedilenler ise sadece sayı olarak belirtilmiştir. Kayıtlara göre gurbette olanlardan üç kişi Tiflis’te, bir kişi Adana’da ve geriye kalanlar ise “Asitane”de yani İstanbul’da bulunmaktadır. Buna göre gurbette olan nüfusun toplamı 1376’dır. Bu nüfusun içerisinde üç kişi yekçeşmdir. Gurbette olanların büyük çoğunluğu tek başlarına olmak üzere kardeşleri, babaları, yeğenleri veya amcaoğulları ile birlikte olanlar da vardır.¹⁶

SONUÇ

Gayrimüslim erkek nüfus defteri 21 köy, 4 kilise ve bunlara ait 652 hane ile 1735 kişiden oluşmaktadır. Bu defterin eksik kalan tarafları ifade edilmiş olup bu eksikliğin en somut hali ise 1253 (1837-1838) tarihli Gayrimüslimlere ait gurbette olan erkek nüfus defteri ile karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Zira gurbetteki reaya defterine göre 56 köy bulunmakta ve bu köylere mensup 1375 kişi Van Eyaleti dışındaki yerlerde yaşamaktadır.

Gayrimüslim erkek nüfus 0-10 yaş grubu itibariyle yoğunlaşmakla birlikte 40 yaş altı grupları nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Kayıtlara göre en yaşlı Gayrimüslim erkek 125 yaşındadır. Yine kayıtlara göre en kalabalık hane 17 kişiden oluşmaktadır. Gayrimüslim Van köylerindeki meslek grupları imam, papaz gibi resmi görevliler dışında çoban, muhbir, kilise hademeleri ve karabaşlardan meydana gelmektedir.

Gayrimüslim nüfus defterinin eksik oluşu bu çalışmanın başlıca sınırlılığını oluşturmuştur. Bir diğer sınırlılık ise özellikle şahıs ve yer isimlerinin okunmasında meydana gelebilen hatalardır. Bu amaçla tespiti zor olan şahıs isimleri için benzer çalışmalara bakılmış ve böylece en doğru sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Yer isimlerinin doğrulanabilirliği için de yardımcı kaynaklardan istifade edilmiştir. Günümüzde hala isimlerinin çoğunu aynı şekilde koruyan köyler olduğu gibi ufak telaffuz farklılıklarıyla isimleri dönüşen köyler de mevcuttur. Bu sınırlılıkların göz önünde bulundurulmasıyla birlikte araştırmanın Osmanlı İmparatorluğu dönemi Van Eyaleti tarihine ve benzer çalışmalara katkı yapması umulmaktadır.

¹⁶ BOA, NFS.d, nr.2799, s. 2-18.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Nüfus Defteri (NFS.d): nr. 2798

Nüfus Defteri (NFS.d): nr. 2799

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

ADIYEKE, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *DTCF Dergisi*, Sayı: 11, 2000, ss. 769-823.

ALPER, Cengiz, *Çeşitli Yönleriyle Van*, Uğur kitabevi, Ankara, 1983.

ÇADIRCI, Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCF Dergisi*, C. 5, Sayı: 5, 1947, s. 483-511.

ÇORUH, Haydar, “Erzurum’daki Türk ve Ermeni Nüfusunu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, 2002, ss.95-115.

DOĞAN, Cabir, “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması” *Turkish Studies*, Volume 6/4, 2011, ss. 505-521.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Van”, *İA*, c. 13, MEB, İstanbul, 1986.

GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, 8/15, 2014, s. 221-240.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviri: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2010, İstanbul.

KILIÇ, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997.

KILIÇ, Orhan, “Van”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, ss. 505-510.

KODAMAN, Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.

Köylerimiz, Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1968.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “1830 Nüfus Sayımına Göre Mentеше Sancağında Hane Nüfusu”, *The Journal of Ottoman Studies*, XXIII, 2003, ss. 75-92.

MERT, Özcan, “Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)”, *DCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, ss. 139-153.

McCARTY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çeviren: Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, Ankara, 1998.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlıya Bakmak: Osmanlı Çağdaşlaşması*, İnkılap Yayınları, 2016, İstanbul.

PABOUDJIAN, Paul B. ; KEVORKIAN, Raymond H., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, 2012.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.1999, Ankara.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 2000, Ankara.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 1990.

UZUNÇARŞILI, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, 2003, Ankara.

Van İl Özel İdaresi İl Genel Meclisi Önergesi, Karar Sayısı: 145, Van, 2010.

EKLER

EK1: Gayrimüslim Van Merkez Köyleri ve Günümüzdeki İsimleri¹⁷

Köyün Adı	Hane	Nüfus	Gurbetteki Nüfus	Köyün Yeni Adı	Bağlı Olduğu Yer
Abunkanis	-	-	2	-	-
Adıgüzel	-	-	10	Adıgüzel	Van Merkez
Adır	-	-	21	Yaylıkaya	Van Merkez
Akçeviran	-	-	9	Akçaören	Tuşba
Aktaş	-	-	4	Aktaş	Van Merkez
Alud	-	-	115	-	-
Amuk ³	-	-	32	-	-
Anavank	-	-	11	Dibekdüzü	Van Merkez
Ardeviz	3	11	-	Değirmenözü	Van Merkez
Arik	35	150	-	Bozyiğit	Gürpınar
Arirsan	-	-	54	-	-
Averek	-	-	47	Alabayır	Van Merkez
Bardakçı	-	-	25	Bardakçı	Van Merkez
Bayrek	-	-	8	Özkaynak	Van Merkez
Canik	-	-	77	Gedikbulak	Van Merkez
Çobanoğlu	7	24	4	Çobanoğlu	Tuşba
Dağuyran ⁴	-	-	2	-	-
Derebeyi	-	-	11	Derebey	Tuşba
Dermanköy ⁵	-	-	7	-	-
Dirvandis	1	1	-	-	-
Edremid	88	185	85	Sarmansuyu	Edremit
Erçek	-	-	25	Erçek	İpekyolu
Eskipak	-	-	12	Beşçatak	Van Merkez
Faruk	-	-	6	Köşebaşı	Van Merkez
Göçeni/Köçeni	-	-	30	Güveçli	Tuşba
Göllü	6	30	4	Göllü	Tuşba
Harabe	-	-	1	Ekecek	Başkale
Havanis ⁶	-	-	33	-	-
Hesbiş ⁷	-	-	55	-	-
Hesbişat	3	4	-	Aşağıgölalan	Van Merkez

17 BOA, NFS.d, nr. 2798; BOA, NFS.d, nr.2799; *Köylerimiz*, Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1968; *Van İl Özel İdaresi İl Genel Meclisi Önergesi*, Karar Sayısı: 145, Van, 2010; Paul B. Paboudjian ; Raymond H. Kevorkian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, 2012.

İskele ⁸	-	-	88	-	-
Kalecik-i Ülya	57	145	6	Kalecik	Tuşba
Kalecik-i Sûfla	-	-	40	Kalecik	Van Merkez
Karagündüz	-	-	28	Karagündüz	İpekyolu
Kasımoğlu	-	-	10	Kasımoğlu	Van Merkez
Kebabek	-	-	5	-	-
Keşişoğlu	14	33	10	Bakacık	Edremit
Kopanis	-	-	15	Sarmaç	Van Merkez
Kozluca	16	48	-	Kozluca	Tuşba
Köm	-	-	9	Ocaklı	Van Merkez
Körzüt	-	-	15	Uluşar	Muradiye
Kurubaş	64	146	69	Kurubaş	Van Merkez
Lamizgirt	-	-	9	Kıratlı	Van Merkez
Mahkiz	-	-	2	-	-
Mebehkend	17	37	-	-	-
Mermid	-	-	42	Topaktaş	Van Merkez
Mirek	-	-	13	Ermişler	Tuşba
Noravanis	134	287	15	Esenpınar	Van Merkez
Norşin	24	69	29	Kumluca	Tuşba
Pağazik ⁹	4	12	11	-	-
Pertek	22	70	18	Akın	Van Merkez
Pirgaib	-	-	15	-	-
Pağanis	-	-	15	Aşit	Van Merkez
Satıbey	-	-	1	Satıbey	Van Merkez
Savartan	4	11	-	-	-
Sihke ¹⁰	49	111	38	-	-
Sorsurat	-	-	16	Tabanlı	Van Merkez
Süvekerke	-	-	1	-	-
Şahbağı	-	-	66	Beyüzümü	Van Merkez
Şivan	-	-	7	-	-
Şuşanis	39	89	30	Kevenli	Merkez
Terlaşin ¹¹	39	82	15	-	-
Zekter	-	-	15	Tevekli	Tuşba
Zivistan	26	73	33	Elmalık	Van Merkez

Sonnotlar

1 İsim M harfi ile başlayıp okunamamıştır.

2 Bu kişi keşiş olup diğer tüm din görevlileri papazdır.

3 Günümüzde Van merkeze bağlı Küçük ve Büyük Amik isminde iki köy mevcuttur.

4 Günümüzde Muradiye'ye bağlı Dağören adlı bir köy mevcuttur.

5 Günümüzde Van merkezde Değirmenköy ismiyle bir köy mevcuttur.

6 Günümüzde Van merkezde Havis isimli bir köy mevcuttur.

7 Hesbiş ve Hesbişat köylerinin aynı köy olmaları muhtemeldir. Fakat veriler defterde geçtiği şekliyle düzenlenmiştir.

8 Günümüzde Van merkezinde aynı isimli bir mahalle mevcuttur.

9 Günümüzde Aşağı Pağazık ve Yukarı Pağazık şeklinde telaffuz edilip Van merkeze bağlı Aşağı ve Yukarı Çitli köyleri mevcuttur.

10 Günümüzde Van merkezde aynı isimli bir mahalle bulunmaktadır.

11 Günümüzde Dırleşin diye telaffuz edilen ve Van merkezine bağlı Yumrutepe Köyü olması muhtemeldir.

Görelleli Rüstemezâde Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik Ve Sosyal Hayat (1918- 1921)

The Military and Social Life In Rustemzâde Abdulha-
mid's Letters Which Was From Gorele (1918-1921)

ÖZET

Osmanlı'nın son dönemlerinde gerek sosyal yaşamda gerekse askeri alanda kargaşalar hüküm sürmekteydi. Birinci Dünya Savaşı ile zirveye ulaşan askeri ve politik çıkmazların Osmanlı'ya getirisi oldukça ağır olmuş, ekonomik gidişat tümüyle bozulmuştu. Askeri alanda yapılan düzenlemeler bir yana, mevcut merkezîyetçi sistemin işlevinin zayıflaması birçok cephede başarısızlığa neden olmuştu. Bu da neticede askeri gücün psikolojik ve fiziki yönden zayıflamasına yol açmış, dolayısıyla yeni zaafiyetleri beraberinde getiren bir kısır döngü halini almıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele döneminde Osmanlı ordusunun askeri ihtiyacı giderek artarken, öte yandan kayıp ve esir asker sayısı da artış göstermişti. Anadolu'nun doğusunda Rus işgali sürerken, yabancı güçlerin sivil halk üzerinde uyguladığı işkence, katliam ve tecavüz hadiseleri ayrıca bir kaosa neden olmuştu. Doğu Karadeniz halkı gençlerini askerlik görevi için Osmanlı'nın en uç sınırlarına dek göndermiş olmakla, öz meskenlerinde Rus işgalcilere karşı ciddi bir sivil savunma sergilemekteydi. Bu çalışmada, savaş ve kargaşa sürecinde 1918'de Irak'ta askerlik görevini yaparken İngilizlere esir düşen Görelleli Rüstemezade Abdülhamid'e ait mektuplar üzerinden dönemin tarihsel ve sosyolojik panoraması ortaya konmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Bağdat, Basra, Görelle ve Görelleli Rüstemezade Abdülhamid'in Mektuplaşmaları.

Mevlüt KAYA
Okutman (Tarih)

Giresun Üniversitesi Eynesil Kamil Nalbant
Meslek Yüksekokulu
tarihmavisi@gmail.com

«Çanakkale savaşlarında ordunun içinde bulunduğu psikolojik durumu ve elde ettiği başarıların nasıl bir atmosferde gerçekleştiği hakkında asker mektupları öncelikle başvurulması gereken kaynaklardır. Bu bakımdan, ilk kez bu çalışma ile gün yüzüne çıkacak olan Rüstemezade Abdülhamid Efendi'nin 1921-1918 sürecinde yazdığı ve aldığı özel mektupların yazıldığı dönemin koşullarını taşıdığı açıktır.»

Eser Geçmişi

24/10/2016'da başvuru alındı, 19/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 24/10/2016, Accepted on 19/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281935>

ABSTRACT

The riots were reigning over at either social life or than in the last periods of Ottoman. The yields of military and political dilemmas were pretty serious for Ottoman which were crested with The First World War and the course of economy had entirely broken down. Except for the fact that regulations committed in the thana, the fade out of the available centrist system's function had caused to failure at a lot of the front lines. It had caused to failure at the psychological and physical power of the military population too and in turn, it had become a vicious circle which leading to the new defeats. While the military need of Ottoman Army was increasing in The First World War and the national struggle period, the number of casualties and the prisoner soldiers had increased too on the other hand. Also, while Russian occupation was carrying on at the east of Anatolia, the tortures, massacres and the raping incidents which foreign forces were imposing on the civilians had caused to another chaos. The East Black Sea's folk were executing a serious civil defense against to Russian occupants in their own quarters although they had sent their youths to Ottoman's far east districts for the military duty. The current study aims to present historical and sociological panorama of the era on the basis of the letters belonging to Rustemzade Abdulhamid who was from Gorele and Rustemzade Abdulhamid's sent and received letters which was from Gorele and taken prisoner by British in 1918, in the period of the war and chaos while he was in military duty in Iraq.

Key Words: First World War, Baghdad, Basra, Gorele, Goreleli Rustemzade Abdulhamid's Correspondences.

GİRİŞ

İnsanların sevdiklerine, yakınlarına ve akrabalarına karşı uzak bir mekândan duygu ve düşüncelerini aktararak yazdığı mektuplara 16. yüzyılda rastlanmaya başlanmış olup, bundan önceki mektupların gazete niteliğinde olduğu bildirilmektedir¹. Mektup türlerinin tanımlanmasında farklı görüşler bildirilmiştir. Mektuplar genellikle özel, edebi, resmi, iş ve açık mektuplar olarak sınıflandırılabilir. Özel mektuplar aralarında yakınlık bulunan kişiler arasında her konuda yazılabilmektedir². Rüstemzade Abdülhamid Efendi'nin askerlik sürecinde yazdığı ve aldığı mektuplar da özel mektup kategorisindedir.

Mektuplar, tarihi aydınlatmada önemli veriler içermektedir. Eski çağlardan beri var olagelen mektup sistemi³, milattan sonraki yerleşik unsurlar için de bir haberleşme gereği olmuştur. Mektuplarda geçen sosyo-ekonomik öğelerin geçmişin çözümlenmesinde

1 Bedrettin Tuncel, "Mektup Türüne Giriş", Türk Dili Dergisi (Mektup Özel Sayısı), 274 (1974), s.9.

2 Salih Okumuş-M. Nuri Parmaksız-Sabit Bayram, Güzide Gülpınar Taranoglu'nun Yayınlanmamış Mektupları, Serüven Kitabevi, İstanbul 2012, s. 11.

3 Asurlulara ait mektuplar bulunmuştur: Altan Çilingiroğlu, "Tanrı Asur'a Bir Mektup", Tarih İncelemeleri Dergisi, 2/1 (1984), s. 1-26.

ve anlaşılabilmesinde rolleri büyüktür. Safeviler'i,⁴Osmanlı tarihini aydınlatmada faydalanılan birçok mektup bulunmaktadır. Bunlardan Kanuni'nin yazdıkları oldukça meşhurdur. Namık Kemal'in dostlarına, devlet yetkililerine ve yakınlarına yazdığı mektuplar⁵, hem edebi hem de tarihsel önem ve değere sahiptir⁶.Abdülhak Hamid'in, Atatürk'ün⁷ ve Kazım Karabekir'in⁸ mektupları dayakın tarihin aydınlatılması açısından oldukça önemli verilerdir.

Çanakkale savaşlarında ordunun içinde bulunduğu psikolojik durumu ve elde ettiği başarıların nasıl bir atmosferde gerçekleştiği hakkında asker mektupları öncelikle başvurulması gereken kaynaklardır⁹. Bu bakımdan, ilk kez bu çalışma ile gün yüzüne çıkacak olan Rüstemzade Abdülhamid Efendi'nin 1918-1921 sürecinde yazdığı ve aldığı özel mektupların yazıldığı dönemin koşullarını taşıdığı açıktır. Bu mektuplar aynı zamanda yazıldığı dönemin ruhunu yansıtan, dönemi toplumsal açıdan aydınlatan verilerdir.

Ancak tarihi aydınlatan mektupların 21. yüzyılda gitgide "tarih" olduğu, son yıllardaki mektup gönderim sayısındaki düşüşten anlaşılmaktadır. Posta idaresi 2000 yılında 966.604 mektubu alıcısına ulaştırırken birkaç yıl sonra bu sayı 403.042'ye düşmüştür¹⁰.

Abdülhamid Efendi'nin üç buçuk yıllık esaret hayatı ve dört yıllık askerlik sürecinde aldığı ve yazdığı mektuplar "özel mektup" kategorisindedir. Ancak bu mektuplarda şeklen, bugünkü manada "özel mektup" kavramının kalıplarına uyulmamıştır. Bu sıra dışılığınedeniailenin o günkü eğitim durumuyla Abdülhamid Efendi'nin askerî yaşamına endekslidir. Daha yakın zamanlara doğru gelindiğinde ise mektupların yazımında hissi vurgulardan ve tekrarlardan çok nesnel dayanaklar önplana çıkmaya başlamıştır. Ancak nesnel dayanaklarla yazılan ve teorik bilgi, istatistik veriler içeren mektupların "özel mektup"tan ziyade henüz bir tür olarak tanımlanmamış ideolojik mektuplar olduğu açıktır¹¹.

4 Cihad Aydoğmuşoğlu, "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53/2 (2013), s. 411-420.

5 Aynı durum, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Türkiye'nin önemli şair ve yazarlarına, siyaset ve sanat adamlarına yazdığı mektuplar içinde geçerlidir. Eyüboğlu, Nâzım Hikmet, Ahmet Hamdi Tanpınar, Fikret Muallâ, Âşık Veysel, Adalet Cimcoz, Orhan Veli Kanık, Necip Fazıl Kısakürek, İbrahim Çallı, Andre Lhoté, Fahrünisa Zeid, Abidin Dino, Reşat Nuri Güntekin, Cemal Tollu, Nurullah Berk ve Arif Kaptan ile mektuplaşmıştır. Bu mektuplarda Anadolu'nun sosyo-kültürel yaşamına dair veriler elde etmek mümkündür; "Bu Mektuplar Çok Şey Anlatıyor", <http://kitap.radikal.com.tr/makale/haber/bu-mektuplar-cok-sey-anlatiyor-420529> (2015), Erişim: 19.10.2016.

6 Leyla Karahan, "Namık Kemal'in Mektuplarından Dönemin, Türün ve Yazarın Diline Dair Mektuplar", Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013, s. 101-107.

7 Sabah (Cumartesi-Pazar Eki), 10 Ocak 2007.

8 Erol Evcin, "Kâzım Karabekir Paşa'nın Basında Neşredilen Tarihî Mektupları Ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XXIX/87 (2013), s. 1-66.

9 Bkz. Mustafa Arıkan, "Bir Çanakkale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler", Gazi Akademik Bakış, 5/9 (2011), s. 213-243.

10 "Mektup Tarih mi Oluyor?", Meclis Bülteni 2005, s. 28, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZE-TELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2005_0000_0120_0000/0028.pdf(2005), Erişim: 19.10.2016.

11 Bkz. Louis Althusser, "1968 Mayıs Olayları Üzerine Bir Mektup", Çev. Taciser Belge, Birikim Dergisi,

1. Rüstemezâde Abdülhamid Efendi'nin Yaşamı

Rüstemezade Abdülhamid Efendi 1895 (R. 311) yılında Trabzon'a bağlı (bugün Giresun'a bağlı) Görele kazasının Bozcaali Köyü'nde, Kafkas göçmeni bir sülalenin torunu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Rüstemezade Hüsnü Efendi, annesi Görele'nin Kuşçulu Köyü'nden Emanetoğlu Halil Ağa'nın kızı Name Hanım'dır. Abdülhamid Efendi, beşkardeşin ortancasıdır. Ağabeyi Tefvik askerlik sürecinde dizanteriye yakalanmış, Sarıkamış harekâtında şehit düşmüştür. Ağabeyi Kasım ise deniz askeri olup Çanakkale savaşlarında gazi olmuştur. Safiye tek kız kardeşleridir. Ömer ise en küçük kardeşleridir.

Abdülhamid Efendi askere giderken Dicle üzerinden sal vasıtası ile naklolunduğunu, bu süreçte yanında Eynesilli asker arkadaşı İncekaraoğulları'ndan Ahmet Efendi'nin olduğunu bildirmiştir. Ahmet Efendi, sivil yaşamında kırıkçı-çıkıkçı halk hekimidir. Bu yılların yokluk yılı olduğunu, Dicle üzerinden sal ile geçerken acıktıklarında kenarlara yaklaşarak buğday yediklerini, zor bir yolculuk geçirdiklerini askerlikten döndükten sonra yakınlarına anlatmıştır. Yol güvenliği yoktur. Osmanlı'da son dönemde artan eşkıyalık hareketleri neticesinde sıklaşan yolcu soygunları mal güvenliğini bitik hale getirmiş, yanı sıra yer yer can kaybı da yaşanmıştır. Abdülhamid ve Ahmet efendiler, askeri birliklerine teslim oluncaya dek yolda karşılaşılabilecekleri soygunlardan korumak için mecediyeleri yutmuşlar, sonra tekrar dışarı çıkararak kullanmışlardır.

Abdülhamid Efendi, askere gidinceye dek diğer kardeşleri gibi babasıyla birlikte bağ bahçe işlerinde çalışmıştır. Askere gitmeden önce Tavacızade Hafız İbrahim'in kızı Gülizar Hanım ile nişanlanmıştır. Askerlikte Irak cephesinde görev almış, üç buçuk yılı İngiliz esaretinde olmak üzere yedi yıldan fazla süre askerlik yapmıştır. Askerde iken önce 24.06.1331 (7 Temmuz 1915) tarihinde babasını, 1334 (1919) yılında da annesini kaybetmiştir.

Askerden döndüğünde ana-babasız bir memleket hayatı sürdürmek zorunda kalan Abdülhamid Efendi, askerden önce nişanlandığı ve kendisini büyük bir sadakatle yıllarca beklemiş olan Gülizar hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten ikisi erkek, beşi kız yedi çocuğu olmuştur. Bir süre Görele orman işletmesinde hizmetli ve aşçı olarak çalışmıştır. Tarım kendisi için önemli bir geçim kaynağı olmakla birlikte keyif aldığı bir meşgaledir. Yetiştirdiği meyvelerin çeşitliliğiyle çevresinde ün yapmıştır. Şair Ahmet Kaçar bir söyleşisinde Abdülhamid Efendi için şöyle demiştir: "O yıllarda turfanda sebze meyve olmadığından aş eren hamile bayanlar *aradıkları meyve yada sebzeyi HamitAmca'nın bahçesinden temin ederlerdi...*"

1934'te Soyadı Kanunu'na göre "Yazgan" soyadını alan Rüstemezade Abdülhamid Efendi, 29 Ağustos 1966'da gece vakti evine yıldırım düşmesi sonucu 71 yaşında vefat etmiştir. Büyük oğlu Celalettin Yazgan, tıp dalında Görele'nin yetiştirdiği ilk profesör olmakla birlikte Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin radyoloji dalındaki ilk tuğgeneral rütbesini almış olan askeridir. Celalettin Yazgan 12 Eylül 2016'da vefat etmiştir¹².

1/1 (1975), 39-49.

12 Bilgiler Yazgan ailesi arşivinden ve Abdülhamid Efendi'nin ailesinden sözel olarak elde edilmiştir: Mustafa Yazgan, 1958 Görele doğumlu, Emekli, Lise mezunu, 01.09.2016; Şekip Yazgan, 1932 Görele doğumlu, Emekli, İlkokul mezunu, 10.09.2016.

Abdülhamid Efendi, zor bir askerlik ve esaret yaşamının ardından memleketine dönüp evlenmiş, maddi olanaksızlıklara rağmen çocuklarını daima eğitime ve askerliğe teşvik etmiştir. Askerlik süresince yazdığı ve aldığı mektuplar ailesine, memleketine ve askerliğe olan sadakatini anlamada önemli verilerdir.

2.1918 Yılına Ait Mektuplar¹³

2.1.Mektup-1

Abdülhamid Efendi, babasına askerden yazdığı aşağıdaki mektupta, aile hasretini dile getirirken, vatan sevgisini ön plana çıkarmıştır. Tüm zorluklara rağmen halinden memnun olduğunu ifade ettiği yazısında, herhangi bir “yakınma” ifadesine yer vermemiştir. Mektup, bu yanı sıra söz konusu dönemde bir Osmanlı askerinin ailesine ve vatani görevine olan sadakatini ve sabrını anlayabilmek açısından önemli göstergeler içermektedir.

“Hu

Huzur-u pederaneye

15 Eylül 334

Velinimetim sevgili pederim efendim!

Dört seneden beri siz pederimden sıhhat ve afiyetinize dair bir mektup alamadığım gibi, hiçbir taraftan da malumat alamamakta ve gece gündüz kendi gâilemi bertaraf ederek daima sizleri düşünür ve her ne keder içinde hayat-ı askeriyemle işgal etmekteyim [?]. Memleketimizin Rus istilasına maruz kaldığı ve sizlerin de esaret müblâ olduğunuz malum, bize harbdır. İşte bu sual üzere öksüz yetim çocuk gibi üzerime sizlerin hayat memmat meselesi tahmil edilmişti.

Artık tabi siz de benim haklı olduğumu nasıl inkâr edebilirsiniz? [eksik] Çünkü cenabı hakka [?] 16 Haziran 34 tarihli sevgili ve hamiyetdar mektubunuzu okuyunca sonra gark ettiniz! Bendenize adeta yeniden hayat bahşetti. Ve aynı zamanda sizlerin sıhhat ve afiyetinizden haberdar oldum. Ve şimdiye kadar geçirdiğim her nevi kederlerim şad-u huzzâna tahvil oldu.

Benim için katiyen merak etmeyiniz. Devlet ve millet duanız sayesinde dinime ve vatanıma hizmet eder ve sizlerin daima edhiye-i tecrübelerinize muhtaç bulunduğumu arz eylerim. Ey pederim, artık müsterih olunuz! Çünkü büyük biraderim Tefvik vatanımızı onlardan arıdarak düşmanın hayat ve memmatını meçhul bir halde kaldığı! Diğer biraderim Kasım daha Çanakale’de vazife-i askeriyesini ifa etmekte olduğu, küçük biraderim

13 Mektuplar, orijinal halindeki satır sıralamasına göre nakledilmiştir. Mektup içinde [?] ile gösterilen yerler tahrirattan kaynaklanan şüpheli tercümeleleri, [eksik] şeklinde belirtilen yerler ise okunamaz hale gelmiş olan kısımları belirtmektedir.

Ömer ise anke, yarın öbür gün dinine vatanına hizmet etmek için harekete dâhil olduğu göndermiş mektubdan anlaşıldığı ve bendeniz ise vatanın en uzak bucağında kalmakla ve İran dağlarında dolaşarak Irak'ın sıhatsız ateşleri altında din vatan uğrunda ve yüz binlerce müşkülât karşısında birçok peder ve validelerin evladlarıyla beraber her bir mahrumiyetlere göğüs gerip üzerine tevdi' edilen vazife namustan daha makbul bilerek vatanın selamet ve saadeti için uğraşmaktan geri durmaz dört efendi evlada maliksiniz! Ve bir ihtimal ediniz ki; elbet bir gün gelir bu çekilen müşkülâtın mükâfatını bilâ şek ve şüphe, göreceğiz. Emin olunuz pederim, şu mektubu gözü yaşlı [?] kanlı yarayla yazıyorum. Bir dahaki mektubumu mufassal olarak göndereceğimi vaad eylerim. Lehü'l-hamd duanıza muhtacım. Kıymetli [?] valideciğim hanıma bilhassa arz-u ihtiramlar eder, dest-i şeriflerini beklerim [?]. sevgili kardeşim Ömer Efendi'ye de ayrı olarak selamlar eder gözlerinden öperim. Hemşirem hanımlara ve yengelerim hanımlara selam ederim [?]. [eksik] gözlerinden öperim. Ve yengem hanıma da hususi selam ederim.

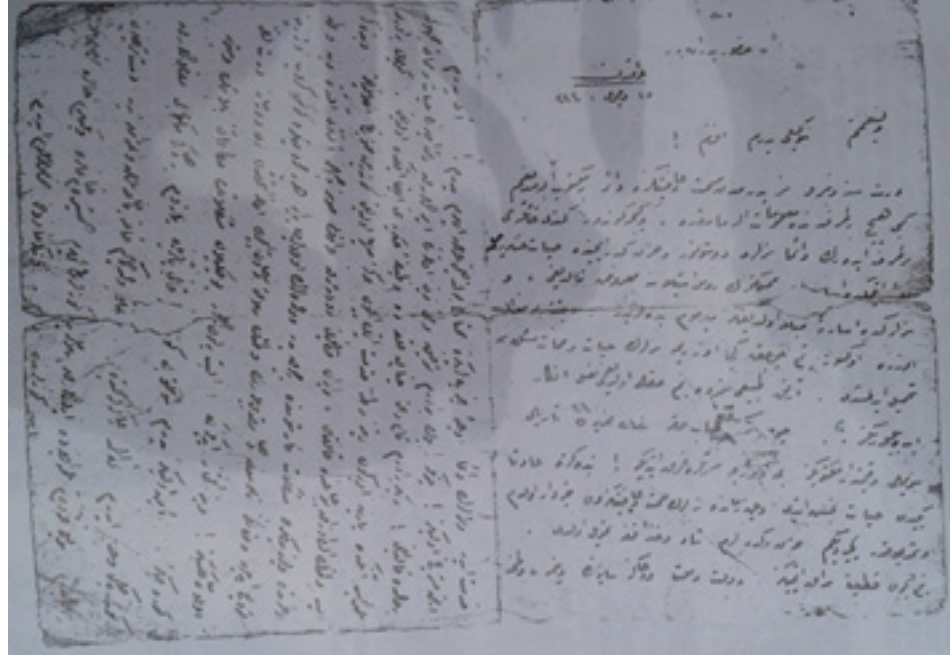
Tavacızade Hacı İbrahim Efendi'ye bilhassa selam eder ellerinden öperim. Mahdumları Hafız, Ali ve Hasan ve Sami efendilere arz-u ihtiramlar eder, samimi olarak ellerinden sıkırım. Haneleri derununda bulunanlara ayrı ayrı selamlar ederim. Şaban Kapudanzade Rifat Efendi'ye ve daha vesair bilcümle komşumuza ve kuraba-i taallukata, büyüklerin ellerinden küçüklerin gözlerinden, ayrıca ve siz pederimin de el ve ayaklarını öper, din-i devlete ve vücudlarımızın sağlığına, silahımızın kuvvetine dua etmenizi diler sizleri Allah bir hakkına emanet ederek hatm-u kelim ederim pederim. 1 Cemaziyelevvel 334Mahdumunuz Abdülhamid.

Mührüm yoktur şüphe etmeyiniz.

Adresim şu vechdedir:

Irak'ta Dicle garbında 18. Kolordu 14. Fırka ve 9. Alay 1. Tabur 21. Sırada Göreleli Abdülhamid diyerek yazınız.

Başçavuş Ahmet Efendi size ayrıca selam eder. Ellerinizden bûs eder. Ahmet Efendi'yi belki tanırırsınız! Biraderim Kasım'a mektup gönderdiğinizde ayrıca selam yazınız. Eğer müzayakanız yok ise biraz harçlık [tütünün içinde olsun, para gönderiniz. Tütün ve sigara kâğıdı numune] [?] sararak posta ile beklerim.”

2.2.Mektup-2

Abdülhamid Efendi'nin askerlik görevi esnasında aldığı aşağıdaki mektup ise memleketi Görele'den gönderilmiştir. Görele bu dönemde henüz Rus askerlerinin işgali altındadır. Göreleli vatandaşlar bir yandan savunma durumunda, öte yandan yağmalara, işkence ve katliamlara maruz kalmaktadırlar. Aşağıdaki mektuptan da anlaşılacağı üzere yörede Rus saldırılarından ötürü savaş olmayan bölgelere doğru göçler başlamıştır. Bazı kimseler, can güvenliğini sağlamak üzere Rus kuvvetlerine karşı mücadele vermek

yerine ailesiyle Görele'yi terk etmeyi tercih etmiştir. Rusların yörede yaptığı vahşetin Müslümanların hayvanlarına saldırmaya dek ulaştığı, yine bu mektuptan anlaşılmaktadır.

“Hu

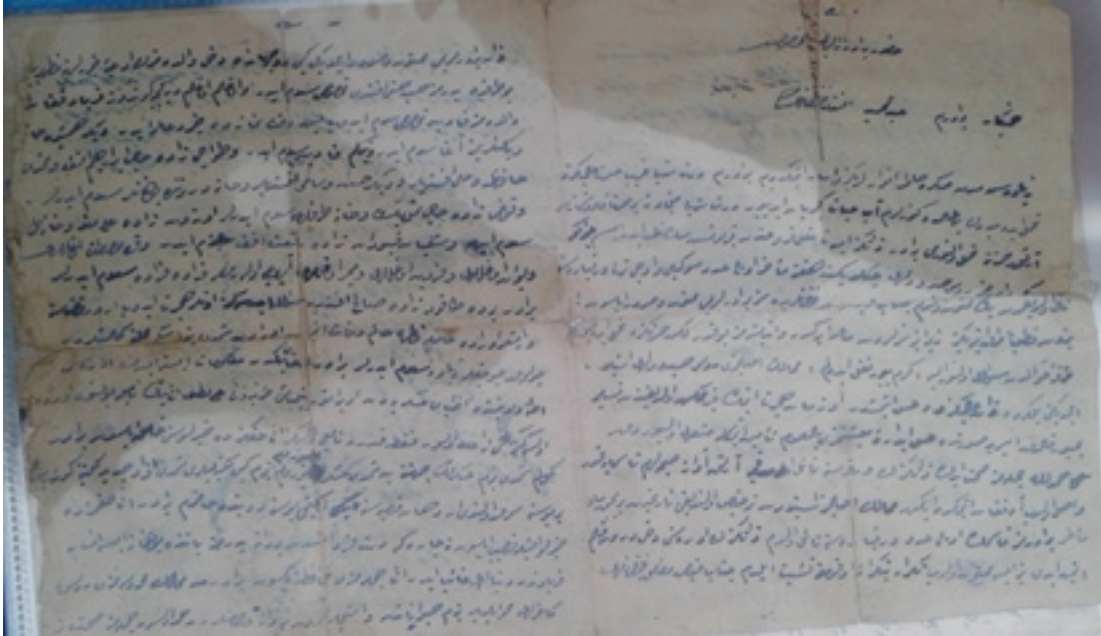
Huzur-u biraderaneleri mahsusuna

Hamiyetkâr biraderim Abdülhamid Efendi mahsusuna

Ziyade selamdan sonra hatr-ı envarlarınızı is'ar etmekteyim. Dört seneye karib hasret halinize tahammül edemeyerek bir halde gözlerim ab-ı hayat giryan ediyor. Dört seneyi müteceviz bir hasret kavuşmazsa artık hasretine tahammül olunur mu? Birader zatınız ise na-akıl furuûndan fırlatmışsın zanneder isem. Çünkü ben [?] ordumuz Rus haydukların çekildiğinde hakkında muahhar üç adetsevgili ve üçü türlüvarak-paresinenail olduğumdan pek memnun oldum. Cenab-ı hak hazretleri de siz biraderlerimi memnun ve mesrur eylesin! Benden katiyen merak etmeyiniz. Zira biz sizlerden maade bir keder ve endişemiz yoktur. Lakin hasretinize tahammül edemiyorum. Kâfir ahvalden sual olunur ise ikram buyur nakl edelim! Memalik-i ashablarımızı Rus haydukları istila eylediğini belki de zat-ı âlileriniz de hissetmiştir. O zaman hicret gayri mümkün olduğundan teslim mecbur kaldık. Esir bir suretde hak irade-i mübaşeretle bilumum te'min etmekle meşgul oluyorduk. Hakk-ı Hamdullah cümlemize himmet ederek zatınızın varakasına nail oldukça avaz sayhalarım ta semaya kadar vasıl olup ahfigan etmekte iken memalik-i ashabımız istiladan terhis olunduğu tarihten bir buçuk mah haiz biraderimiz Kasım'ın üç adet varakparesine nail oldum. Zatınızın adresini dahi derûn Kasım etmiş idi. Biz ise memnun olub tekrar tekrar okumağa tes'it eyledim. Cenab-ı feyz-i mutlak hazretleri [Sayfa 2]zat-ı biraderlerimi memnun ve sürur eylediği gibi dü-cihanda dahi validemizin adiyeye-i hayırlarına mazhar [ız?; eksik]. Bu tarafta pederimiz Hüseyin Hüsnü Efendi hususi selam eder. Ve oğlum oğlum diye gece gündüz feryat figan eder! Validemiz kadın hususi selam edip beş vakit namazda hayır dualar eder. Diğer hemşire hanım ve yeğenlerimiz ağa selam eder. Ve yengem kadın selam eder. Tavacızade Hacı İbrahim Efendi ve mahdumu Hafız ve Ali Efendiler ve diğer Hasan ve Sami Efendiler ve hane derununda bulunanlar selam ederler. Ve Kuğuzade Hacı İsmail Bey ve hane tarafları selam ederler. Uzunzade Ali aile ve hane tarafı selam eder. Ve Şaban Kapudanzade Rifat Efendi selam eder. Ve Karamustafaoğulları ve Yavanoğulları ve Firidin oğulları ve Sahir oğulları ayrıca olarak ferade ferade selam ederler. Birader bir de Takutzade Salih efendileri sual ederseniz onlar hicret edip ordu kazasına varmışlardır. Orada Halime Fatma Hanım vefat etmiş. Oradan şimdi yine eski mahalline gelmişlerdir. Çoluk çocuklar ziyade selam ederler birader. Birader Lütfullah Bey'den malumat ister isen adresi Adana vilayetinde itbay-ı askeriyeden operatör Binbaşı Trabzonlu Ali Lütfullah Bey namıyla bulunur. Orada olsanız keşke ne ala olur. Fakat kadere tabi olunuz. Allah hakkınızda hayırlısını halk eylesin birader. Gelelim şimdi bizim askerlik cihetine. Ben şimdi askere gidiyorum. Biliyorum bizim gibi mekteplileri şimdi efrad-ı cedid mektebine gönderiyorlar. Bir posta sevk olundu Ardahan kapısına. İkinci posta da bende hazırım. Birader Allah hakkımızda hayırlı işler nasib eylesin. Ne çare ki dest-i ferdasından bir dane pederimiz yanında bulunmaz ise insan feryadından dünyalığı gaib eder. Allah cümlemizi muhafaza eylesin. Birader memalik-i mahrusamızı Rus kâfirleri mahveylemiştir. Bizim hayvanatdan ve eşarlardan bir dane kalmamıştır. Hamdolsun cümlemiz sıhhattedir. [Arkası]Biraderimiz Tevfik Efendi'den malumat yoktur. Egerce

malumat alır isem zatınıza bildireceğim. Diğer biraderimiz Kasım Çavuş ile tahrirat alur imişsiniz biz çok memnun olduk. Bağ-kenarınızda bulunan bütün efendilere selam eyle ve sizlere de tül-i ömürler ile muammer eylesin. Bu kadarcık ile mektuba nihayet vererek baki teveccühat-ı âliyenizin bekasını istirham ile hatm-ü kelim eyleyim birader.Bedbaht biraderiniz.24 Haziran 334

Kaldı ki birader acele oldu. Kusurumuzu muaf tutunuz. Ve ruhsatın hususunda seri'an cevab müsta'cildir.Bu tarafta bir havadis yoktur. Oraca daha malumat olur ise bildiresiniz. Sevk olunmazdan mektubunuzun cevabını beklerim efendim.Bayram-ı şerifinizi mübarek eyleyim birader.Biraderiniz tarafından. Ali Rıza.”

3.1919 Tarihli Mektuplar

3.1.Mektup-3

Abdülhamid Efendi, babasına askerden yazdığı aşağıdaki mektupta memleketindeki yakınlarından haber alamadığına yönelik kaygılarını dile getirmiştir. Haberleşme imkânlarının kısıtlı olduğu bu dönemde, bir asker için mektup oldukça önemlidir. Kendi zor koşullarını mektupta zikretmeyen asker Abdülhamid, mektuplarında hep ailesine dua ederek, kendisi için endişelenmemelerini, onlardan tek beklentisinin ise mektup olduğunu belirtmektedir.

“Hu

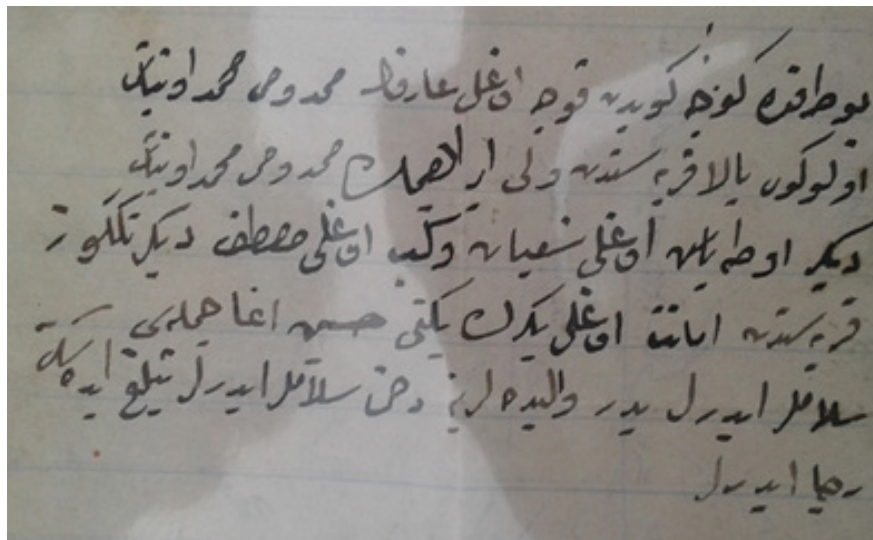
Hususî pederaneme

Kıymetli pederim efendi hazretlerine

Bilhassa selam ederim. Hatırlarınızı isti'kar eylerim. Eğerce mahdumunuz Abdülhamid sual olunur ise hamd olsun tarih-i mektuba değin vücudu sıhhattedir. Siz pederimin de vücudunun sıhhatte olmasını cenabı haktan niyaz eylerim. Pederciğim beş seneden beri bir mektubunuzu aldım. Biraderim Ömer Efendi'den peder valide namından bir mektup alamadım. Bu mektubu da gönderiyorum. Cevabını alamam. Daha mektup göndermeyeceğimi ahd ediyorum. Daylı karyesinden Odabaş oğlu Mustafa bin Hacı Mehmet'in 10 Teşrinievvel 335 tarihli mektubunu 15 Kânunuevvel 335 tarihinde ahz eyledim. Biraderi Şaban'a mektubu takdim eyledim. Ve sizin de sıhhatinize dair hiçbir şey yazmadığı için ben öyle hissettim ki bizim memlekette hiçbir kimsemiz kalmadığını hissettim. Eğerce bizim de öyle bir kimselerimiz olmuş olsa belki bizim de mektubumuz gelirdi diye düşünceye vardım. O tarafta şefkatli valideciğim hanıma selam ederim. Evkat-ı hamsede hayır dualarını talep ederim. Biraderlerim efendilere ayrıca selamlar ederim. Yeğenlerim ağalara selamlar ederim. O tarafta bizleri bilip sual eden komşuların akrabaların yedi yaşından yetmiş yaşına kadar ferade ferade selamlar ederim. Elbaki duanıza intizar eylerim pederciğim. 17 Kânunuevvel 335 El-ma'lum mahdumunuz Abdülhamid tarafından.

Asaletimden olan biraderim Kasım'dan mektup alıyordum. Şimdi ise alamıyorum. Çok mektup gönderdim cevap alamadım. Biraderim Tefvik'ten cevap beklerim. Allah aşkına.

Adresim: Irak'ta Osmanlı Esrar-ı 19'uncu Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün birinci takımı 46291 numaralı Trabzonlu Abdülhamid diye tahrir edesiniz.[Arkası]Bu tarafta Kuzca köyden Koç oğlu Arif'in mahdumu Hamdi onbaşının, Uluköy bâlâ karyesinden Veli İbrahim'in mahdumu Mehmet onbaşının, diğer Odabaş oğlu Şaban ve Geboglu Mustafa, diğer Tekgöz karyesinden emanet oğlu Bekir'in yeğeni Hasan Ağa cümleye selam ederler. Peder validelerine dahi selamlar ederler. Tebliğ edesiniz, rica ederler.”

3.2.Mektup-4

AskerAbdülhamid, aşağıdaki mektubunda da babası Hüsnü Efendi'nin sağlığından kaygılanmakla birlikte, emin olmak için mektubunun cevabını babasının el yazısıyla istemektedir. Eski bir gelenek olarak sürdürülen "askerdeki kişiye memleketten kötü

haber vermeme” kuralı asker Abdülhamid’e gönderilen 1918-1919 tarihli mektuplarda da yer yer uygulanmıştır. AbdülhamidEfendi askerdeyken, babasının ve annesinin vefatı kendisine söylenmemiştir. Uzun zaman sonra durumdan şüphelenen asker Abdülhamid giderek kaygılanmaya başlamıştır. Ancak memlekette olanları haber alamayan ve Rus işgali sürecinde ailesinden kaygılanan Abdülhamid Efendi, bu yıllardaki mektuplarında “bedbaht biraderiniz” rumuzunu kullanmıştır.

“Hu

Huzuru biraderaneme

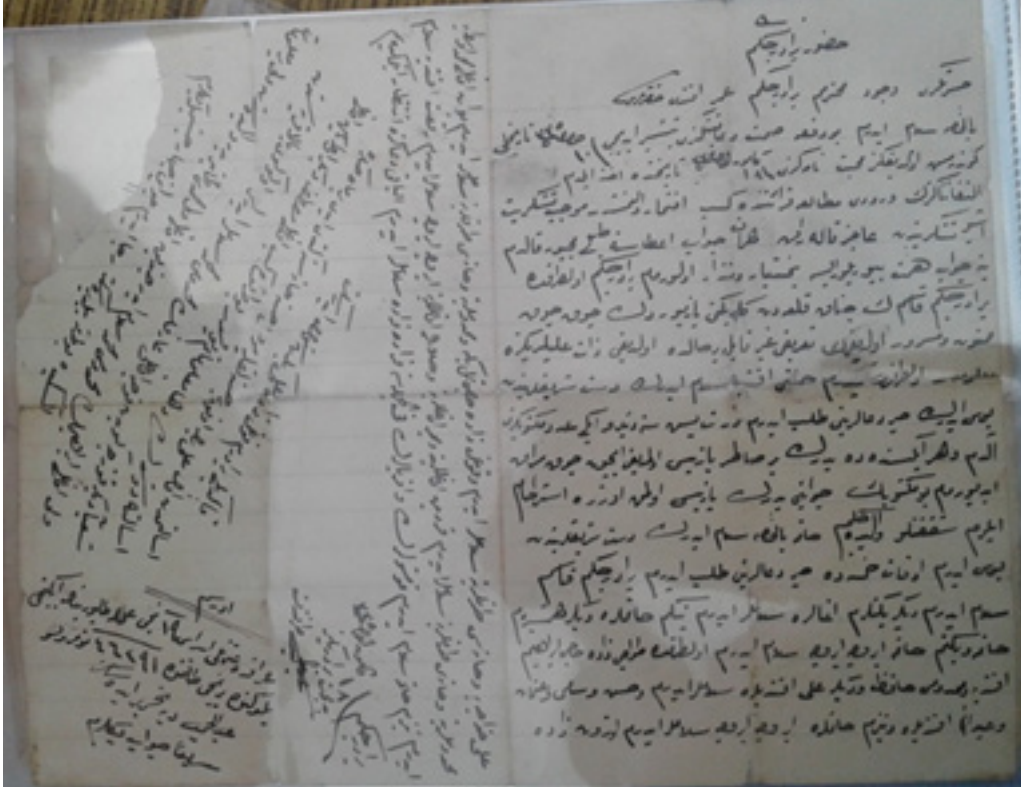
Hasretgerî vücud-u muhterem biraderciğim Ömer Efendi hususuna.

Bilhassa selam ederim. Bu defa sıhhat ve afiyetinizi tebşir edici 10 Safer 335 tarihli göndermiş olduğunuz muhabbetnamenizi 18 Kânunuevvel 335 tarihinde ihaz eyledim. İltifatınızın vürudu mütalaa kıraatinde kesb iftihar olunmuştur. Mucibi teşkirat işbu teşkiratın aciz kalarak hemen cevap itasına tabi mecbur kaldım. Yine cevap himmet buyrulur ise bahtiyar ve minnettar olurum biraderciğim. O tarafta biraderciğim Kasım’ın Çanakkale’den geleceğini yazıyordun. Çok çok memnun ve mürur olacağımın tarifi gayri kabil bir halde olacağı zatı âlilerinize malumdur. O tarafta bizim Hüsnü Efendi’ye selam ederek dest-i şeriflerinden bûs ederek hayır dualarını talep ederim. Dört beş sene diğer ve iki adet mektubunuzu aldım ve her ikisinde de pederin bir satır yazısı olmadığı için çok merak ediyorum. Bu mektubun cevabını pederin yazısı olmak üzere istirahat eylerim. Şefkatli valideciğim hanıma bilhassa selam ederek dest-i şeriflerinden bûs ederek evkat-ı hamsede hayır dualarını talep ederim. Biraderciğim Kasım’a da selam ederim. Diğer yeğenlerim ağalara selam ederim. Yengem hanımlara diğer hemşirem hanıma diğer yeğenim hanıma ayrıca ayrıca selam ederim. O tarafta Tavacızade İbrahim Efendi’ye ve mahdumu Hafız ve diğer Ali efendilere selamlar ederim. Ve Hasan ve Sami ve Osman ve Abdullah Efendi’lere ve teyzem hanımlara ayrıca ayrıca selamlar ederim. Uzunzade Ali Hoca’ya ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Ve Kuğuzade Hacı Temel Bey’e ve mahdumlarına ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Yavanoğlu Mehmet Usta’ya mahdumlarına ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Kardiş oğullarına ve Hamitoğullarına ve Halaçoğullarına ayrıca ayrıca selam ederim. Rıfat Efendi’ye selam ederim. Teyzem hanıma selam ederim. Komşuların ve akrabaların fi-cümlesine ferade ferade selamlar ederim. Elbaki duanıza intizar etmekteyim.

Kaldığı biraderim Kuğuzade Ali Bey’den sual ederseniz; asaletimden evvel Ali Bey’in ufak bir hastalıkla mevziastahanesine gitti idi. Bir mâh sonra asalete düştük. Daha malumatım yoktur. Bu tarafta Geboğlu Mustafa diğer Odabaş oğlu Şahan diğer Kuzca köyden Kocaoğlu Arif’in mahdumu Mehmet selam eder. Uluköy Yala karyesinden Velioglu İbrahim’in mahdumu Mehmet selam eder. Cındık oğlu Veli mahdumu Gani peder validesinden bir malumat alınıp da bu tarafa bildirseniz rica ederim. Cevabını çehar-ı çeşmile beklerim biraderciğim.18 Kânunuevvel 335

Bedbaht biraderiniz Abdülhamid tarafından.

Adresim: Irak'ta Osmanlı asrarı 19'uncu Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün on yedinci takımında 46291 numaralı Abdülhamid diye tahrir edesiniz. Serian mektup beklerim.”

3.3.Mektup-5

Asker Abdülhamid, kardeşi Ömer'e yazdığı aşağıdaki mektupta ise memleketteki akrabalarının ve arkadaşlarının kendisine mektup yazmamalarına sitem etmektedir. Ulaşım zordur. Okuryazar oranı oldukça düşüktür ve bir askere düzenli olarak mektup gönderebilecek aile sayısı çok azdır. Asker bunu bilmesine rağmen memleket özlemi ve ailesine olan bağlılığından kaynaklanan endişe ile mektubunda siteme yer vermektedir.

“Hu

Huzur-u biraderaneme

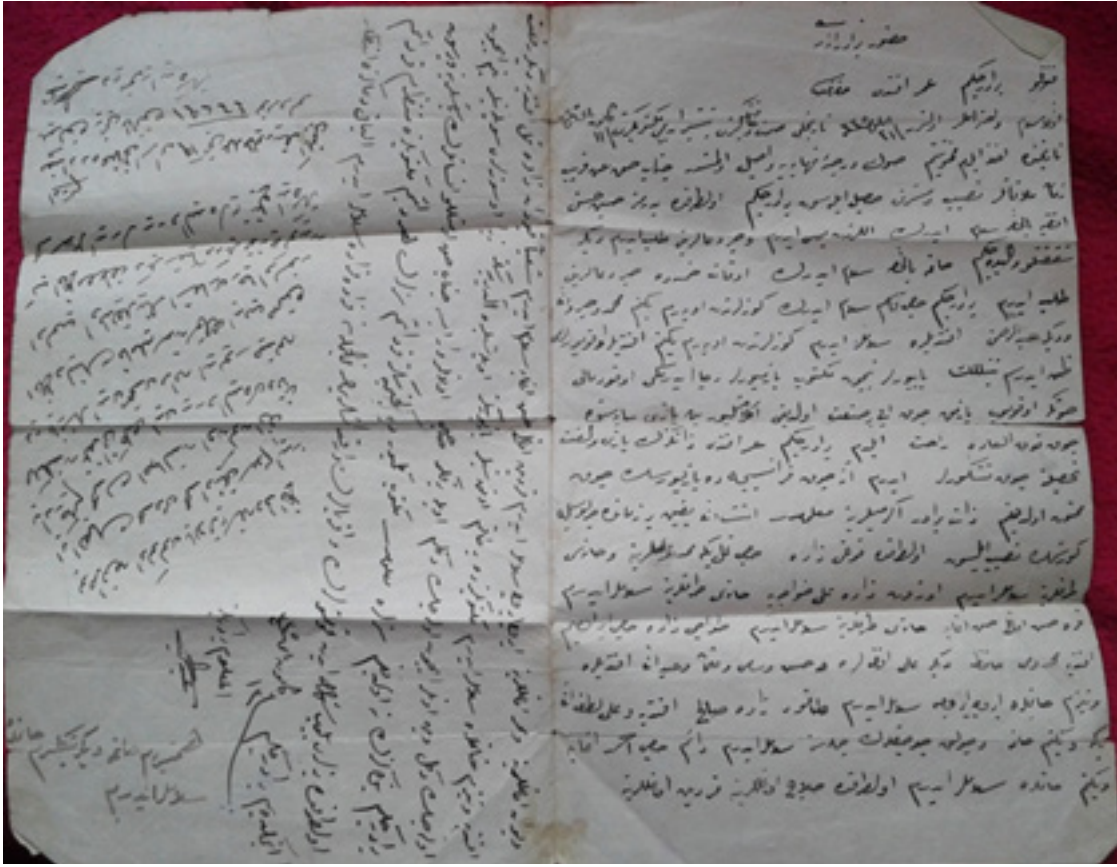
Fütüvvetli biraderciğim Ömer Efendi hususuna.

Evvela selam ve ihtiramlar olunur. 21 Eylül 335 tarihli sıhhat ve afiyetlerinizi tebşir edici mektubunuzu 11 Kânunusani 335 tarihinde ahz eyledim. Memnuniyetim son derece-i nihaiye vasıl olmuştur. Cenabı hak an karib-i zaman melâkâtlar nasip ve müşerref hâsil eylesin biraderciğim. O tarafta pederimiz Hüseyin Hüsnü Efendi'yebilhassa selam ederek ellerinden bûs ederim ve hayır dualarını talep ederim. Diğer şefkatli valideciğim hanıma bilhassa selam ederek evkât-ı hamsede hayır dualarını talep ederim. Biraderciğim Hacı Kasım'a selam ederek gözlerinden öperim. Yeğenim Mehmet ve Hayrullah'a ve

diğer Abdurrahman efendilere selamlar ederim, gözlerinden öperim. Yeğenim efendiler okuyorlar mı? Zannederim tenbellik yapıyorlar. Niçin mektup yazmıyorlar? Rica ederim ki okutmalı. Çünkü okuyup yazmak çok iyi bir zanaat olduğu anlaşılıyor. Ben yazı sayesinde çok fevkalade rahat eyledim. Biraderciğim Ömer Efendi zatınızın yazı ve lügat tahsiline çok teşekkürler ederim. Az çok Fransızca da yazıyorsun. Çok memnun olduğum zat-ı birader ekremîlerine malumdur. İnşallah yakın bir zamanda hayırlısıyla görüşmek nasip olsun. O tarafta Kuğuzade Hacı Temel Bey'e mahdumları ve hanesi tarafına selamlar ederim. Uzunzade Ali Hoc'aya hanesi taraflarına selamlar ederim. Kara Hasan Ağa'ya, hanesi taraflarına selamlar ederim. Tavacızade Hacı İbrahim Efendi'ye mahdumu Hafız'a, diğer Ali efendilere ve Hasan, Sami ve Osman ve Abdullahefendilere ve teyzem hanımlara ayrı ayrı selamlar ederim. Tagutzade Salih efendiye ve Ali Lütfullah Bey'e ve yeğenim hanıma ve çoluk çocukların cümlesine selam ederim. Dayım Hacı Ahmet Ağa'ya ve yengem hanımlara selam ederim. O tarafta Salih oğullarına, Kardiş oğullarına ve Yavanoğullarına ve Seheroğullarına ayrıca ayrıca selamlar ederim. Kardiş oğlu Hasan Ağa'ya selam ederim. Şaban Kapudanzade Temel Efendi'ye diğer Rıfat Efendi'ye ve teyzem hanımlara selamlar ederim. Mektubunuzda bir takım ufak şeyler yazıyorsunuz. Öyle şeylere aldırmaayasınız. Zira desturları söyleyenler benim için ölecek değil ve ben onlar için ölecek değilim. Öyle bir fikir sahibi olanlar var ise cenabı hak o mesellü insanların başlarına versin. Biraderciğim bendenizin ne olduğum sizlere malumdur. Mektup gelmiyor diye gücenmeyesiniz. Kardeşim sizlerin her daim mektubunuza muntazırım. Kardeşim o tarafta bizleri bilip sualeden komşuların ve akrabaların ve arkadaşların cemicümlesine ferade ferade selamlar ederim. Elbaki duanıza intizar etmekteyim biraderciğim. El-malum biraderiniz Abdülhamid. 13 Kânunusani 1335

Bu taraftan Uluköy bâlâ karyesinden Veli oğlu İbrahim'in mahdumu Mehmet onbaşı selam eder. Biraderciğim Mehmet'in asaletten on gün ufak. Memleketten telgraf geldi idi. Peder validesi vefat diye yazmışlar idi. Şimdi merak ediyor. Cındıkoğlu Veli'nin familyasından sualedip sıhhatte olup olmadıklarının ışıarı rica olunur. Geboğlu Mustafa diğer Şaban ve diğer Kuzca köyden Mehmet selamlar ederler. Peder validelerine tebliğ edesiniz. Hemşirem hanıma ve diğer yengelerim hanımlara selam ederim.

Adresim: Bağdat'ta Osmanlı asrar-ı 19'uncu Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün birinci takımında 46291 numaralı Abdülhamid diye tahrir edesiniz."

3.4.Mektup-6

Eğitim oranının oldukça düşük seyrettiği dönemde yazılan bu mektuplarda, mektuplaşmalar okuryazar olmayanlar arasında da oluyordu. Genellikle süslü bir dil, samimi bir üslupla başkasına yazdırılan mektuplarda önemli bir role sahipti. Aynı kâğıt üzerinde arkalı-önlü, ayrı kişiler tarafından aynı kişiye yazılan mektuplara da bu yıllarda sıkça rastlanmaktadır. Bu yıllarda kaleme alınan özel mektupların en belirgin özelliği metin içerisinde şahısların isimlerinin tek tek yazılarak selam gönderilmesidir. Genellikle ferdî selam kısmı, mektup metninin yarısına yakınına kapsamaktadır. Böylelikle her mektuptan alınabilecek tarihsel veri çoğu kez beklentinin çok çok altında kalmaktadır.

“Hu

Huzur-u biraderanelerine

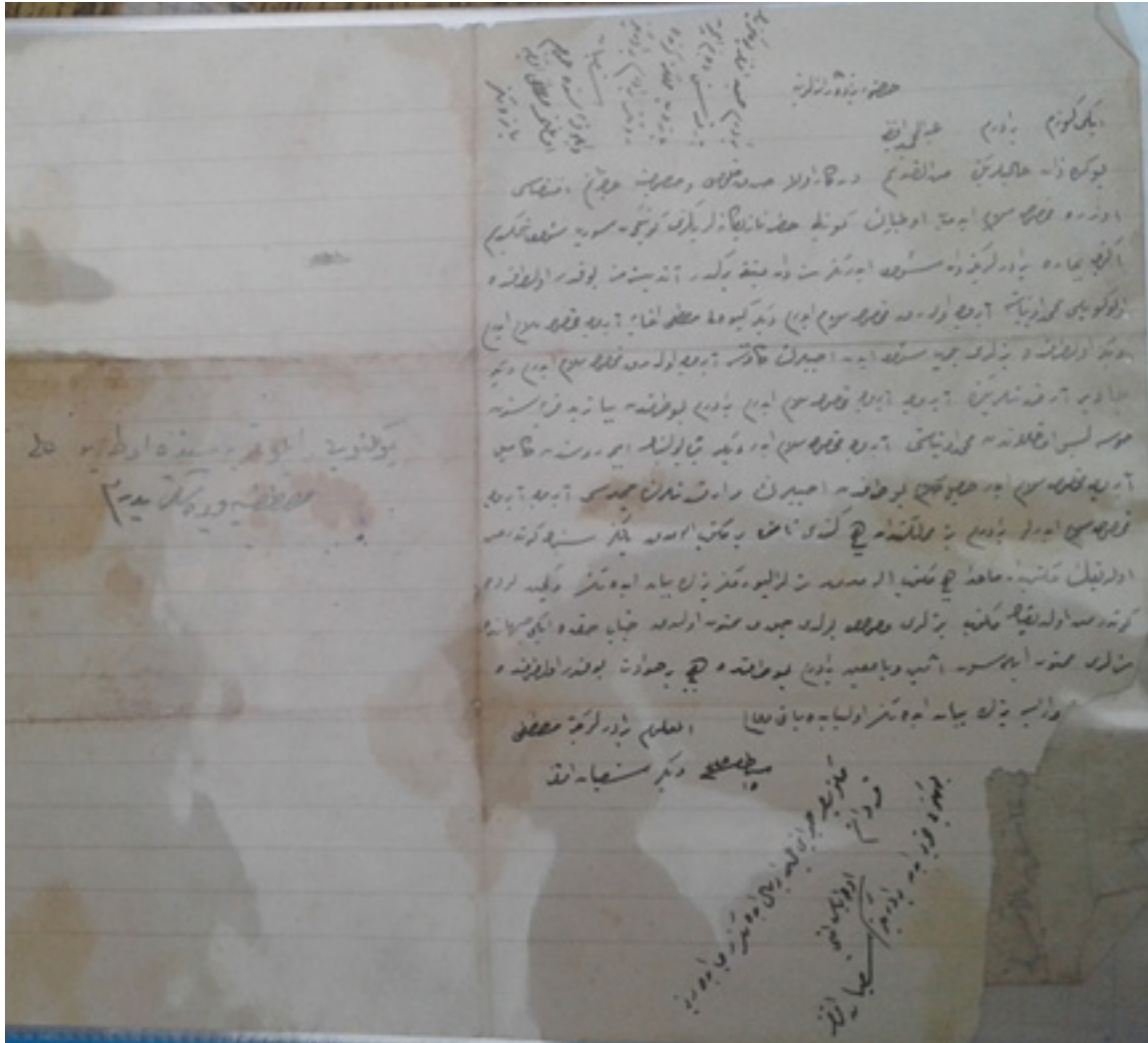
İki gözüm biraderim Abdülhamid Efendi'ye

Bu kere zat-ı âlilerinize minel-kadim derkâr olan sıdk-ı hulusu vehususiyet-i acizanem iktizasıüzere mahsus hususi selam eyleyip ol mübarek güzelce hatr-ı nazikanelerinizi gün be gün sorup sual etmekteyim. Egerce biçare biraderlerinizi de sual ederseniz sizden başka bir keder endişemiz yoktur. Ol tarafta Uluköylü Mehmet Onbaşı'ya ayrıca olarak mahsus selam ederim. Diğer Geyveli Mustafa Ağa'ya ayrıca mahsus selam ederim. Diğer

ol tarafta bizleri bilip sual eden ahbabların kamununa ayrıca olarak hususi selam ederim. Diğer sair arkadaşlarınıza ayrıca ayrıca olarak mahsus selam ederim. Biraderim bu taraftan Beyazıt karyesinden Hopaloğullarından Mehmet Onbaşı ayrıca hususi selam eder. Diğer Tirebolu'nun içerisinde Kamil ayrıca mahsus selam eder. Hâsıl kelim bu taraftan ahbabların ve arkadaşların cümlesi ayrıca ayrıca mahsus selam ederler. Biraderim biz memlekette hiç kendi namımıza bir mektup alamadık. Yalnız senin göndermiş olduğun mektuptan maade hiç mektup alamadık. Sizler alıyorsanız bize beyan edesiniz ve geçenlerde göndermiş olduğun mektup bizleri hususi buldu. Çok memnun olduk. Cenabı hak da iki cihanda sizleri memnun eylesin. Âmin ve ya maun. Biraderim bu tarafta hiç bir hadisyoktur. O tarafta var ise bize beyan edesiniz. Ol babda baki dua.15Şubat335 El-malum biraderleriniz Mustafa diğer Şaban Efendi.

Mektubun cevabını acil irsal edesiniz. Rica ederiz kardeşim. Bu mektubu tahrir eden biraderiniz Odabaşoğlu Şaban Efendi.

Biraderim Hamit Efendi. Bu mektubun arkasını da benim için yazıp memlekete gönderesiniz biraderim. Biraderiniz Şaban. Daylı karyesinde Abdürrahim oğlu Mustafa Efendi yazasınız.”

4.1920 Tarihli Mektuplar

4.1.Mektup-7

8 Mart 1920'de Abdülhamid Efendi'nin askerden, "kardeşim" dediği arkadaşı Ali Rıza'ya yazdığı aşağıdaki mektup memlekette kendisine gelen mektuba cevaptır. Bu cevaptan anlaşıldığı üzere uzun zaman memlekette haber alamayan asker Abdülhamid, gelen mektuba çok sevinmiştir. Mektupta akrabalarının iyi olduğunu yazması onu daha da memnun etmiştir. Memlekette gelecek bir fotoğraf onu heyecanlandırmaya yetmiştir. Mektubunda İstanbul'a sevk edilen asker grubu içinde yer almak istediğini belirtmekte olan Abdülhamid, sevk olunan askerlerin meslekleri hakkında bilgi vermiştir: İmam, hoca, sağlıkçı ve baytarlarla birlikte çeşitli rütbelerdeki askerlerin sevk edildiklerini, bir sonraki sevke kendisinin de katılabileceğini bildirmiştir.

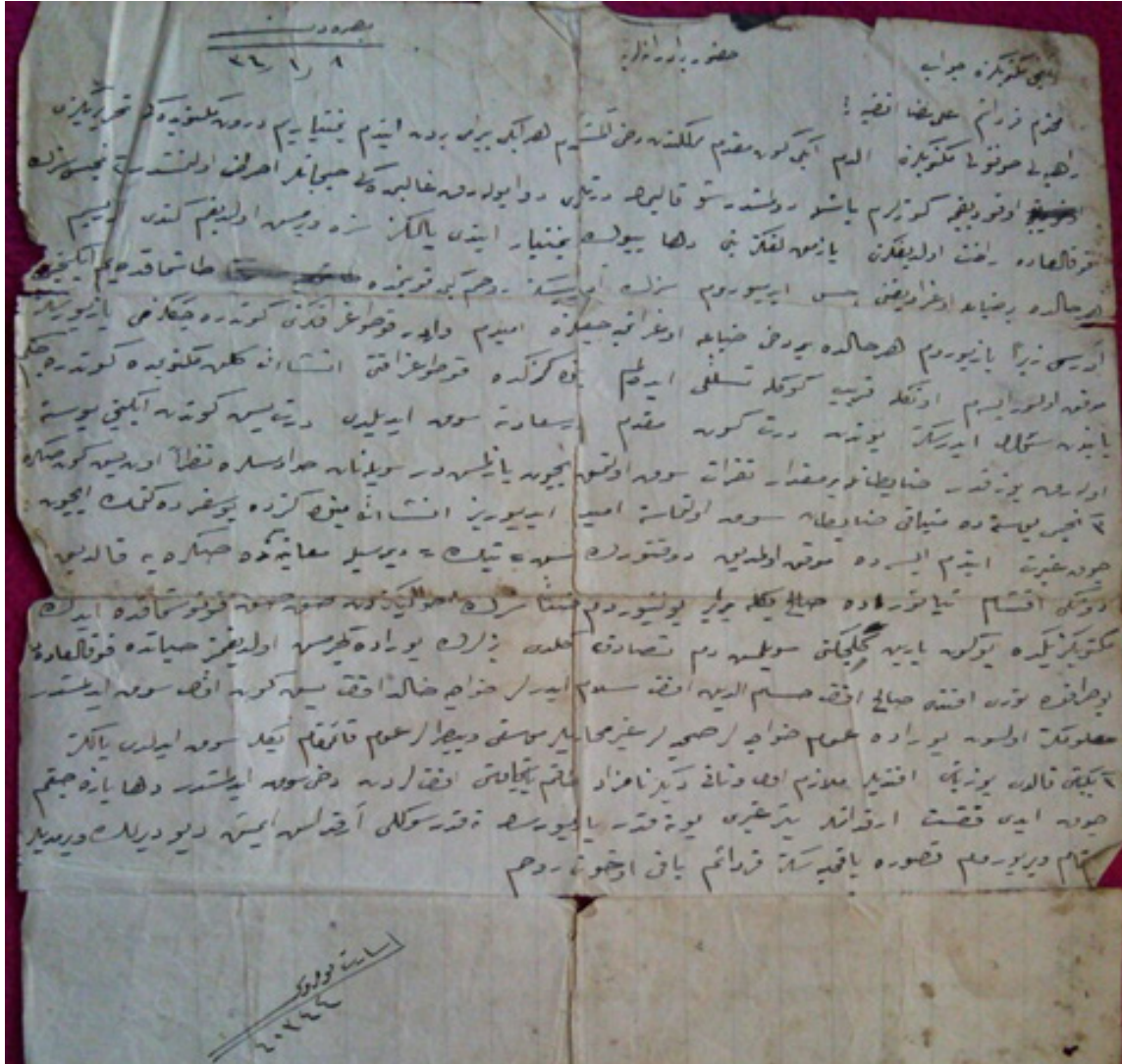
"Basra'dan-Sene:8, 1, 36

Huzur-u biraderanelerine

Birinci mektubunuza cevap

Muhterem kardaşım Ali Rıza Efendiye!

Rehbeli, hüznü mektubunuzu aldım. İki gün mukaddem memlekette dahi almıştım. Her iki bayramı birden ettim, bahtiyarım. Derun-u mektubdaki tahririnizi okudukça gözlerim yaşla dolmuştu. Şu kalımda dertlerimin deva bularak kalbimdeki heyecanlar ihraz olunmuştu. Ancak sizin fevkalade rahat olduğunuzu yazmaklığınız beni daha büyük bahtiyar etti. Size vermiş olduğum kendi adresim her halde bir ziya'a uğradığını hissediyorum. Sizin adresinizi ruhum gibi koynumda saklamaktayım. Adresimi zîran yazıyorum. Her halde bir dahi ziya'a uğratmayacağınıza ümidim vardır. Fotoğraf göndereceğinizi mi yazıyorsunuz? Muvaffak olur isem, onunla karib gönülle tesellimi ederim. Bendeniz de fotoğrafımı inşallah gelen mektubumda göndereceğim. Ya benden sualler ederseniz, bundan dört gün mukaddem Dersaadet'e sevk edildi. Dört beş günden ikinci posta olarak, yüz kadar zabitanla bir miktar neferat sevk olunmak için yazılmıştır. Söylenen havadislere nazaran on beş gün sonra 2'nci postada zabitan sevk olunmasını ümit ediyoruz inşallah. Bendeniz de bu seferde gitmek için çok gayret ettim ise de muvaffak olamadık. Doktorun sen "nik" demesiyle muayenede sonraya kaldık. Çünkü akşam tiyatorada Salih Bey'le beraber bulunuyordum. Zaten sizin ahvalinizden sık sık konuşmakta idik. Mektubunuzun da bugün yarın geleceğini söylemişim, tesadüf geldi. Bizlerin burada geçirmiş olduğumuz hayat da fevkaladedir. Bu taraftan Nuri Efendi, Salih Efendi, Hamittin Efendi selam ederler. Hoca Halit Efendi beş gün evvel sevk edilmiştir, malumunuz olsun. Burada imam hocalar, sıhhiyeler, gayri muharipler ve baytarlar imam, kaymakam beyler sevk edildi. Yalnız 2 binbaşı kaldı. Yüzbaşı efendiler, mülazım-ı evvel ve sani, diğer tamirat takım başçavuşu efendilerden dahi sevk edilmiştir. Daha yazacağım çok idi, fakat arkadaşlar, "yeter gayri yav, ne kadar yazıyorsun, ne kadar sevgili arkadaş imiş" deyu dirlik vermediler. Hitam ediyorum, kusura bakmayınız kardaşım, baki uhuvvet-i ruhum. İşaret Numarası: 40344"

4.2.Mektup-8

Babası Hüsnü Efendi'nin ve annesi Name Hanım'ın vefatından habersiz olan asker Abdülhamid, 1920'de babasına mektup yazmaya devam etmiştir. Mektubun cevabını kardeşleri yazıp göndermektedir. Askerdeki kardeşi Tefik'ten de haber alamadığını mektuplarında sık sık dile getirmiştir. Ancak babası ve annesinin vefatını uzun yıllar haber alamadığı gibi, kardeşi Tefik'in de Sarıkamış harekâtı sürecinde Erzurum Horasan'da şehit olduğunu yıllar sonra öğrenebilmiştir. Annesinden beş vakit namazında dualar beklediğini söyleyen asker Abdülhamid, kız ve erkek kardeşlerine, arkadaşlarına ve komşularına düzenli olarak hatır sorup selam göndermektedir. Ailesinin geçim durumunu da merak eden Abdülhamid Efendi, "mahsulât fiyatları" hakkında da malumat beklediğini bildirmektedir. Dikkat çekici olan bir husus da hiçbir şekilde bulunduğu zor koşullar hakkında bilgi vermeyerek ailesini endişelenmekten kaçınmasıdır.

“Hu

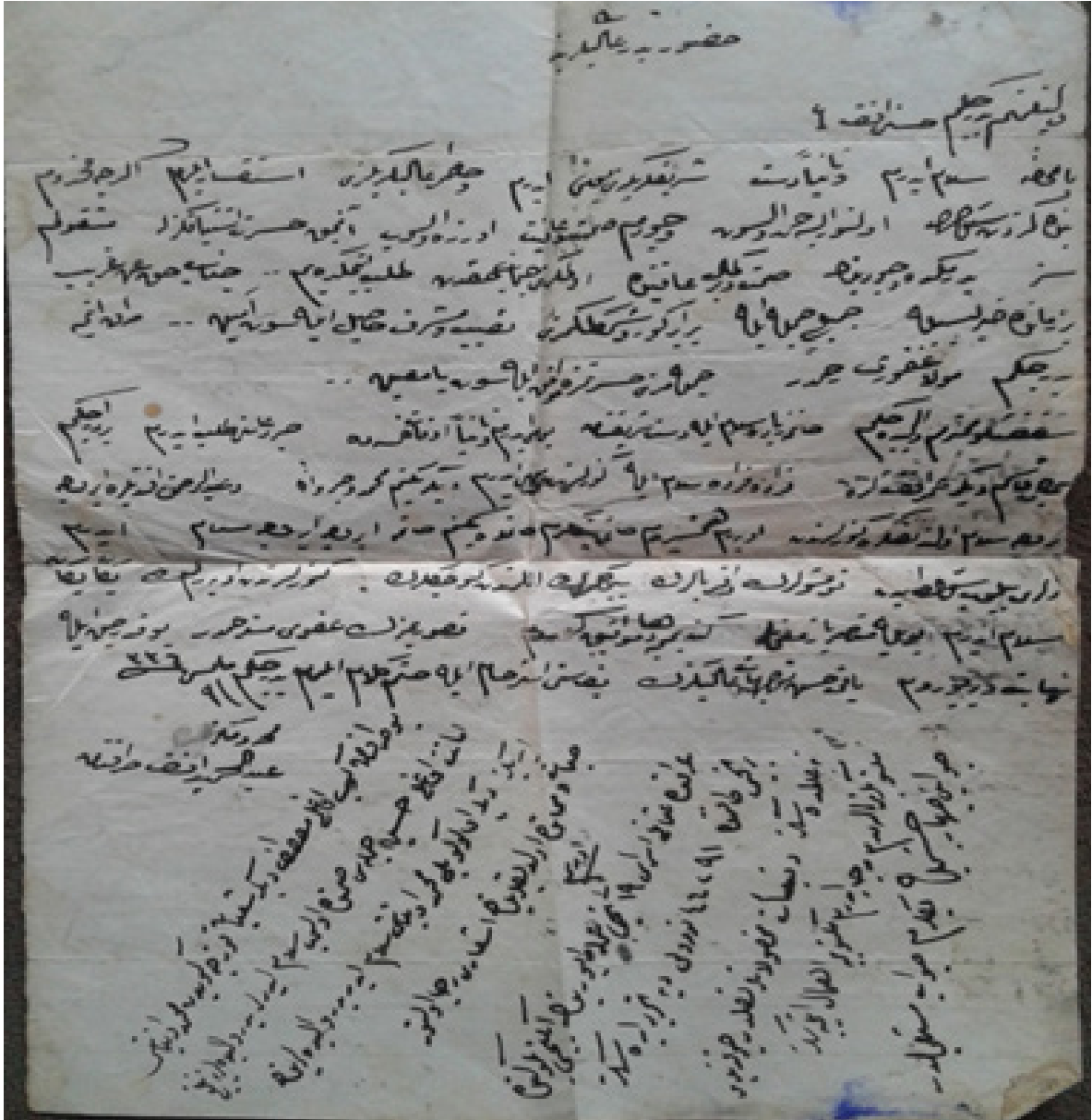
Huzur-u pederi âlilerine

Velinimetim pederciğim Hüsnü Efendi'ye

Bilhassa selam ederim ve saniyen dest şeriflerinizi sual ederim ve hatr-ı âlilerinizi istikar eylerim. Egerce mahdum bendenizden sual olunur ise vücudum sıhhat ve afiyet üzere olup ancak hasret iştiyakınızla meşgulüm. Siz pederimin de vücudunun sıhhatte ve kemali afiyette olmasını cenabı haktan talep etmekteyim. Cenab-ı hak en karib bir zamanda hayırlısıyla cemi cümleyle beraber görüşmeklerimizi nasib-ü müşerref hâsıl eylesin. Âmin. Merak etmeyin pederciğim mevla gafur-ur-rahimdir. Cümlemizi hasretimize muvafık eylesin. Ya âmin. Şefkatli muhterem valideciğim hanımı ziyade selam ile dest-i şerifini sual ederim ve tanıyan evkat-ı hamsedehayır dualarını talep ederim. Biraderciğim Hacı Kasım diğer Ömer efendilere ferade ferade selam ile gözlerinden öperim. Diğer yeğenim Mehmet ve Hayrullah ve Abdurrahman efendilere ayrıca ayrıca selam olunur, sonra gözlerinden öperim. Hemşirem hanıma, yengelerim hanımlara ve yeğenim hanıma ayrıca ayrıca selam ederim. Bizleri bilip sual eden komşuların ve akrabaların, büyüklerin ellerinden küçüklerin gözlerinden öperek yegâne yegâne selam ederim. Böyle mükerrer yazmayı kendimce daha muvafık gördüm. Kusurumuzun afv-ı müsterhimdir. Bu kadarcık ile nihayet veriyorum. Baki hüsn-ü tevasilat-ı âlilerinizin rızasını istirham ile hatm-u kelim eylerim pederciğim. 336/Mayıs/9Mahdumunuz Abdülhamid tarafından.

Bu tarafta Geboğlu Mustafa diğer Şaban, Kuzca köyden Mehmet onbaşı, Emanetoğlu Hüseyin cümlesi sıhhatte olup selam ederler. Peder validelerine tebliğ ediniz. Diğer Uluköylü Mehmet onbaşı selam eder, peder validelerine sıhhat ve muhabbette olduklarının işarı rica olunur.

Adresim: Irak'ta Osmanlı Asrar-ı 19 uncu Amele Taburunun ikinci bölüğünün birinci takımında 44291 numaralı diye tahrir edesiniz. Ne âlemdesiniz ve fiyat-ı mahsulâtlar nasıldır? Çoktan beri mektubunuzu alamadım. Rica ederim mektubumu ihmal etmeyesiniz. Cevabını çehar-ı çeşm ile beklerim. Cevap müsta'cildir.

4.3.Mektup-9

Asker Abdülhamid'in aradan geçen uzun zamanda artık giderek babasının sağlığı hususundaki şüpheleri artmaktadır. Babasına yazdığı bu mektubun cevabını babasının yazmasını özellikle onun el yazısıyla yazmasını talep etmektedir. Mektubun cevabını ise sürekli kardeşleri yazmakla birlikte babasının vefatı yıllarca asker Abdülhamid'e söylenmemiştir. Askeri görevi sürecinde Abdülhamid Efendi'nin her şeyin yolunda olduğunu ve rahat olduğunu yazması da babasını ve ailesini kaygılandırmamak üzere, bizzat belirtilmektedir. Mektubun arkasında Abdülhamid Efendi'nin gelişigüzel mektup denemeleri ve bazı karalamaları bulunmaktadır.

“Hu

Huzur-u pederaneme

Bağdat'tan

Velinimetim, sebab-i hayatım, pederim Hüsnü Efendi hazretlerine

Evvela arz-ı halas üzere mahsusen selam ederim. Hatr-ı âlilerinizi istikar eylerim ve saniyen ruz-ı şeb duanızı beklerim. Eğerçi bende-i mahdumdan sual olunur ise hamd olsun sani mektuba değin vücudum berkemal afiyette olup ancak hasret-i istiyakınızdan başka bir kederim yoktur. Sizlerin de vücudunuzun berkemal afiyette olmanızı cenab-ı vacib'ül-vücut hazretlerinden niyaz eylerim pederim bana cenabı hak en karib bir zamanda cümleyi cümleyle görüştürmek ve gülüştürmek nasib-i müyesser eylesin. Âmin. Şimdiki halde rahatımız fevkaladedir yalnız mektubunuz gelmedikçe merak ediyorum. Size ricam şudur ki mektubunuzu eksik etmeyesiniz pederim. Şefkatli muhterem validem hanıma selam ederim, dest-i şeriflerinden bûs ederim. Evkat-ı hamsede hayır dualarını talep ederim. Biraderim Hacı [eksik] selam ederim [eksik] gözlerinden bûs ederim. Diğer yeğenlerim Mehmet ve Hayrullah ve diğer Abdurrahman efendilere ayrıca ayrıca selam ederek gözlerinden öperim. Hemşirem hanıma ve yengelerim hanımlara ve yeğenim hanıma ferade ferade selam ederim. Kuğuzade Hacı Ali Bey mahdumlarına ve hane-yi taraflarına selamlar ederim. Rifat Efendi'ye, teyzem hanıma selam ederim. Karahasan oğlu Hasan Ağa'ya, yeğenleri ağalara, hane-yi taraflarına selamlar ederim. Tavacızade Hacı İbrahim Efendi'ye, mahdumu Hafız Efendi'ye, diğer Ali Efendi'ye ve teyzem hanımlara ayrıca ayrıca selamlar ederim. Diğer Hasan ve Sami ve Osman ve diğer Abdullah efendilere selam ederim. Aşar memuru Hüsameddin Efendi mahdumlarına ve teyzem hanıma selam ederim. Mehmed Rüşdü mahdumlarına selamlar ederim. Kara Mustafa Ağa'ya selam ederim. Oğlu Hasan Ağa'ya selam ederim. Yavanoğullarına ve Mihroğullarına ve Hellacoğullarına ayrıca ayrıca selam ederim. Ol-tarafta bizleri bilip sual eden komşuların ve akrabaların ve ahvan arkadaşların fi'l-cümlesine ayrıca ayrıca selamı tebliğ edesiniz. Bu kadarlık ile mektubuma nihayet veriyorum. Baki tevcihat-ı âlinizin bekasını istirham ile hatm-u kalam eylerim pederciğim. 5 Mart 336. Mahdumun Abdülhamid tarafından.

Pederciğim bu mektubun cevabını kendi yazın olmak üzere çeharîçeşm ile intizarındayım.

Bu tarafta Geboğlu Mustafa diğer Şaban ve diğer Kuzcaköy'den Kocaoğlu Arif'in mahdumu Mehmed onbaşı diğer Tekgöz karyesinden Emanet oğlu Bekir Ağa'nın yeğeni Hüseyin selam ediyorlar, peder ve validelerine tebliğ edesiniz.

Bu tarafta Uluköy Bâlâ karyesinden Veli oğlu İbrahim Bey mahdumu Mehmed onbaşı selam ediyor. Peder ve validesinin hayat ve mematta olup olmadıklarının iş'arını rica ediyor.

Adresim:

Irakta Osmanlı üserası 19. Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün birinci takımında

46291 numaralı diye tahrir edesiniz.

Biraderim Tevfik'ten malumat alıyor musunuz? Beyanı rica olunur. Kuğuzade Ali Bey'den malumat aldığınızda beyan edesiniz. Esaretten bir mah evvel Musul Hastahanesi'ne hafif hastalık ile gitti idi. Sonra biz esir düştük, ne olduğunu bilemiyorum.

Tekgöz müderrisi İbrahim Efendi'ye selam ederim. Pederine ve biraderi Emin'e selam ederim. Salih Efendi'ye ve yengem hanıma ve çocuklara ayrıca ayrıca selam ederim. Dayım Hacı Ahmed Ağa'ya ve yengelerim hanımlara selam ederim. Bu tarafta Geyveli Tevfik Pehlivan diğer Mustafa ve diğer Ahmed ricadır arkadaşlarım ayrıca ayrıca selam ediyorlar.

[arkası]Görelle tüccarlarından Hacı Mustafa vasıtasıyla... [?]

Üçyüz otuz altı senesi şehri Eylül ibtidasında

Trabzon vilayetinin Görelle kazasının Bozcaali karyesinden Rüstemezade pederim Hüsnü Efendi'nin canib-i alisine takdim.

Trabzon vilayetinin Görelle kazasının Bozcaali karyesinden Rüstemezade pederim Hüsnü Efendi'nin canib-i alisine takdim.

Görelle kazasının Bozcaali karyesinden

Bozcaali karyesinden Rüstemezade Hüsnü Efendi'nin hanesine

Görelle'de mukim Nebi'lerden Said Efendi

Çarşı mahallesinden Raşidzade Sadık Efendi

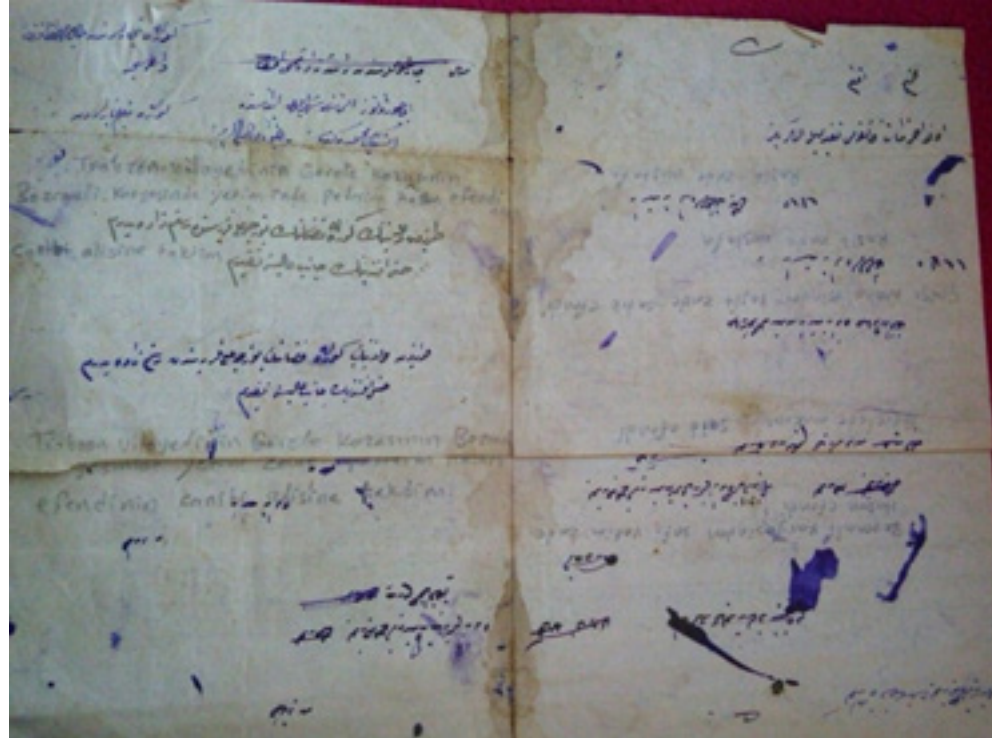
Raşidzade Mustafa

Raşidzade Mustafa bin Ali

Huzur-u pederaneye

Irak'tan 15 Eylül 334

Velinimetim sevgili pederim efendim!"

5.1921 Tarihli Mektuplar

5.1.Mektup-10

1921 tarihli iki mektup, asker Abdülhamid tarafından aynı kağıt üzerine, iki ayrı kişiye yazılmıştır. Mektubun bir bölümünü arkadaşı Odabaşoğlu Mustafa'ya, diğer

bölümünü ise babası Hüsnü Efendi'ye yazan Abdülhamid ilk bölümde askerlik durumundan bahsetmiştir. Mektuplarında ailesini endişelendirmemek için askerliğin zor koşullarından söz etmeyen ve "rahat olduklarını" yazan asker Abdülhamid, aynı tutumunu arkadaşlarına yazdığı mektuplarda da korumuştur. Ancak babası Hüsnü Efendi'nin vefatını, üzerinden altı yıl geçmesine rağmen hâlâ öğrenemeyen asker Abdülhamid, babasına selamlar gönderip kendisine hayır dualar etmesini talep etmektedir.

"Hu

Ber-huzura

Hamiyetli biraderim Odabaşoğlu Mustafa Efendi'ye

Bilhassa selam ederek hatr-ı âlilerinizi istika eylerim. Hamdolsun sıhhatteyim. Sizin de sıhhatinizi cenabı haktan niyaz eylerim. Kardeşim bu mektubun arkasını Şaban yazıyor ve ben de zatınıza gönderiyorum. Mektup göndermediğinize çok merak ediyor. Bundan evvel benim vasıtam ile göndermiş olduğunuz mektubu Şaban Efendi'ye takdim eyledim ve memnuniyetini bana yazmış idi. Şimdiki bu mektubu da göndermiş. Zatlarının namına yazıyorum. Rahatsızlığı. İşimiz şimdiki halde fevkaladedir. Mukib oğlu Mustafa ile ikisi bir taburdadırlar. Komşularına ve akrabalarına selam yazıyor, ben de zatınıza tebliğ ediyorum kardeşim. Mustafa Efendi ara sıra Şaban'a mektup yazınız. Merak ediyor. Elbaki dua. 8 Mart 336Rüstemzade Hüsnü Efendinin mahdumu Abdülhamid tarafından.

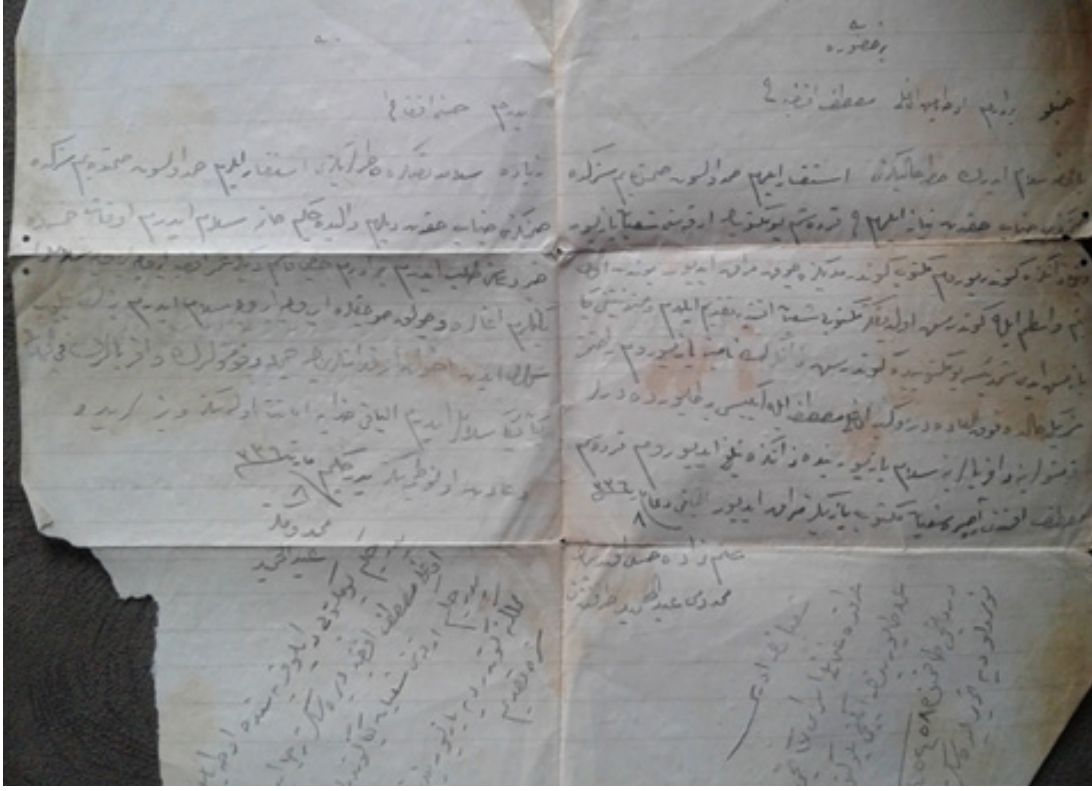
Şubemin adresi:Irakta Osmanlı Asrarı 17. Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün 4'üncü takımında 45458 numaralı diye tahrir edesiniz.

[Karşı sayfa, ayrı bir mektup]

Pederim Hüsnü Efendi'ye

Ziyade selamdan sonra hatırlarınızı istikar eylerim. Hamdolsun sıhhatteyim. Sizin de sıhhatinizi cenab-ı haktan dilerim. Valideciğim hanıma selam ederim. Evkat-ı hamsede hayır duasını talep ederim. Biraderim Hakkı, Kasım ve diğer Ömer Efendi'ye ayrıca ayrıca selamlar ederim. Yeğenlerim ağalara ve çoluk çocuklara ayrıca ayrıca selam ederim. Bizleri bilip sual eden ihvan arkadaşların da cümle ve komşuların ve akrabaların ficümlesine yegâne yegâne selamlar ederim. El-baki hüdaya emanet olunuz. Ve bizleri de duadan unutmayınız pederciğim. 8 Mart 336 Mahdumunuz Abülhamid.

Pederciğim bu mektubu Daylı karyesinde Odabaş oğlu Mustafa Efendi'ye veresiniz. Rica ederim pederciğim. Arkasını Şaban bana gönderdi. Memlekete gönder diye yazıyor benden size takdim."

Sonuç

Görelili Rüstenzade Abdülhamid Efendi, 1915-1924 yılları arasında hem askerlik yapmış hem de İngilizlere esir düşmüştür. Askerliğinin ilk yılında babası vefat etmiş, Abdülhamid Efendi ise bu kötü haberi askerlik dönüşünde almıştır. Babasının vefatından üç yıl sonra annesini kaybetmiş, ancak askerde olduğundan ötürü yine bu haber kendisine verilmemiştir. Kars'ta askerlik yapmakta olan kardeşi Tefvik de aynı süreçte Horasan'da şehit olmuş, uzun yıllar kendisinden haber alamayan Abdülhamid Efendi sürekli ondan haber sormuş ancak bilgi alamamıştır. Abdülhamid Efendi'nin esaret hayatınının 23 Ekim 1921 tarihinde İngiltere ile TBMM arasında imzalanan Esir Mübadelesi Antlaşması'yla bittiği muhtemeldir.

Osmanlı'nın son döneminde, bilhassa 1914-1922 yılları arasında, genel savaş durumunun yurt içinde yarattığı kargaşa atmosferinde ve ülkeler arasındaki siyasi krizlerin had safhada olduğu süreçte Abdülhamid Efendi askerlik görevini ifa etmiştir. Bu zorlu süreçte, Osmanlı askerinin azim ve kararlılığı bir bütünlük içerisinde incelendiğinde; her koşulda ailesine dahi sorunlarını yansıtmadan emperyalizmin saldırılarına karşı bir set oluşturan, "vatan" mefhumunu her şeyin üstünde tutan bir gönüllü asker profili ortaya çıkmaktadır. Esasen, Abdülhamid Efendi'nin askerlik sürecinde askerlikle ve memleketindeki akraba ve yakınlarıyla ilgili olumsuz olayların kendisine yansıtılmamasının altında da yakınlarının fedakârlığı ve vatanseverliği yatmaktadır. Rus işgali sürecinde memleketinde birçok zulüm ve katliamların gerçekleşmesi onu tedirgin ve kaygılı bir

askerlik sürecine mecbur bırakmıştır. Ancak ailesine ve Rus mezalimine endeksli kaygıları, onun “vatan” idealinin önüne geçememiştir. Bunu, yazdığı mektuplar kadar, askerlik sonrasındaki yaşamında çocuklarını askerliğe ve eğitime yönlendirmesinden ve esaretten kurtulduktan sonra devlet kurumlarından şahsi menfaatlerine dayalı herhangi bir talepte bulunmayarak fukara hayatını sürdürmesinden anlayabilmek mümkündür.

KAYNAKÇA

a.Kitap ve Makaleler

“Bu Mektuplar Çok Şey Anlatıyor”,<http://kitap.radikal.com.tr/makale/haber/bu-mektuplar-cok-sey-anlatiyor-420529> (2015), Erişim: 19.10.2016.

“MektupTarihmiOluyor?”, MeclisBülteni2005,s.28,https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2005_0000_0120_0000/0028.pdf (2005), Erişim: 19.10.2016.

ALTHUSSER, Louis, “1968 Mayıs Olayları Üzerine Bir Mektup”, Çev. Taciser Belge, Birikim Dergisi, 1/1 (1975), s. 39-49.

ARIKAN, Mustafa, “Bir Çanakkale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler”, Gazi Akademik Bakış, 5/9 (2011), s. 213-243.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihad, “Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53/2 (2013), s. 411-420.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2/1 (1984), s. 1-26.

EVCİN, Erol, “Kâzım Karabekir Paşa’nın BasındaNeşredilen Tarihî Mektupları ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XXIX /87 (2013), s. 1-66.

KARAHAN, Leyla, “Namık Kemal’in Mektuplarından Dönemin, Türün ve Yazarın Diline Dair Mektuplar”, Ahmet Bican Erçilasun Armağanı, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013, s. 101-107.

OKUMUŞ, Salih-PARMAKSIZ, M. Nuri-BAYRAM Sabit, Güzide Gülpınar Taranoğlu’nun Yayınlanmamış Mektupları, Serüven Kitabevi, İstanbul 2012.

Sabah (Cumartesi-Pazar Eki), 10 Ocak 2007.

TUNCEL, Bedrettin, “Mektup Türüne Giriş”, Türk Dili Dergisi (Mektup Özel Sayısı), 274 (1974), s. 9-13.

b. Kişisel Kaynaklar

YAZGAN, Mustafa, 1958 Görele doğumlu, Emekli, Lise mezunu, 01.09.2016.

YAZGAN, Şekip, 1932 Görele doğumlu, Emekli, İlkokul mezunu, 10.09.2016.

EKLER

a. Abdülhamid Efendi'nin Fotoğrafi

b. Abdülhamid Efendi'nin Cumhuriyet Dönemi Kimliği

Orta Çağ Türk-İslâm Dünyasında “Kılavuz”lar

“Guides” in Turkish-Islamic World in the Middle Ages

ÖZET

Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında seyyahlar, tâcirler, elçiler hatta hükümdarlar çok iyi bilmedikleri coğrafyalarda kılavuzlara ihtiyaç duymuşlardır. Seyyahlar yol iz bilmedikleri ülkelerde onların rehberliği ile dolaşmışlar, hükümdarlar, ordularını iz tutmaz çöl topraklarından, bataklık alanlarından, geçit vermez dağlardan ya da hiç bilmedikleri bir bölgeden çıkarabilmek için kılavuz kullanmışlardır. Elçi heyetlerinin kaybolmamaları için yine kılavuzlara başvurulmuştur. Bunun yanında kılavuzlar bazen bir hükümdarın savaş alanından uzaklaşmasına katkıda bulunmuş bazen de seyyahları ya da hükümdarları kandırmaya ve oyalamaya çalışmışlardır. Türk tarihinde “kılavuz” kelimesi, “kulavuz”, “kulabuz”, “çufga”, “yırçi/yerçi/yorçı” ve askerî alanda “yезek/yizek” gibi değişik adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Kılavuzların Türk-İslâm dünyasında işlevsellik açısından önemli bir yeri olduğu ve çoğu kez tarihsel anlatımda dikkat çekmeseler de tarihî ve kültürel geçmişte bazen iyi bazen kötü, çeşitli izler bıraktığı görülmektedir.

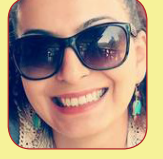
Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Türk, kılavuz, rehber, kültür.

ABSTRACT

Travellers, merchants, envoys, and even rulers in Turkish-Islamic world in the Middle Ages needed guides in the territories they did not know well. Travellers used their assistance where they knew not the path, and rulers benefitted from guides to direct their armies out of unmarked desert land, swamps, unpassable mountain ranges, or any unfamiliar territory. Guides were assigned again to help envoys reach their destinations. While guides often helped rulers leave the battlefield as safe as possible, they sometimes tried to deceive travellers or delay rulers. The equivalents for “guide” in Turkish history are “kulavuz”, “kulabuz”, “çufga”, “yırçi/yerci/yorçı” or “yезek/yizek” in military terms. It is seen that guides have a significant place in Turkish-Islamic world in terms of their functions and that, although they do not attract attention in historical narratives, they left various marks on historical or cultural past whether be good or evil.

Keywords: Middle Ages, Turkish, guide, pathfinder, culture.

Züriye ORUÇ
Okutman Dr. (Tarih)

Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Ahmet
Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi
Ana Bilim Dalı
zuriyeoruc@gmail.com

«Kılavuzların Orta
Çağ askerî hayatının
vazgeçilmez
unsurlarından biri
olduğu görülmektedir.
Hükümdara ve orduya
yol gösteren kılavuzların
bir kısmı askerî ve idarî
teşkilatın bir parçasıdır ve
bunlar aynı zamanda
ordu mensubu ve idareci
olduklarından, yani askerî
ve idarî bilgilere de vakıf
olduklarından oldukça
kıymetli idiler.»

Eser Geçmişi

07/12/2016'da başvuru alındı, 20/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 07/12/2016, Accepted on 20/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281945>

Kılavuzluk, tarihin ilk dönemlerinden itibaren bir meslek¹, askerî alanda bir görev ve teşkilata dair bir terim olarak karşımıza çıkar². Bu kelime Dîvânü Lugâti't Türk'de *kulavuz*, *kulabuz*, *çufga* şeklinde geçmektedir. “Çufga”nın “çabuk gitmek isteyen bir postacının, yoldan alıp başkasını buluncaya değin binip gittiği at” anlamı olduğu gibi Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde “kılavuz, başbuğ” anlamı bulunmaktaydı³. Bundan başka yırçı/yerçi/yorçı “usta kılavuz” anlamına gelmekteydi⁴. Bahaeddin Ögel, Yusuf Has Hacib'in *kılavuz* ile *yezek* kelimesini, şiirinde yan yana kullandığından bahisle bunlardan sadece *yezekin* askerî bir mana taşıdığını söyler⁵. *Yezek/yizek*, “askerin önde giden bölüğü, öncüsü”dür. Bunlar “düşmandan kimse var mı diye her tarafı” dolaşan ordunun öncü askerî birliğidir⁶. Daha doğrusu kılavuzluk görevi de bulunan, orduya kılavuzluk eden, ordunun öncü birlikleridir⁷. Kılavuz ve yezek kelimeleri saray ve orduda kullanılan teşkilat terimlerinden idiler⁸. Osmanlı Devleti teşkilatı içinde de kılavuz olarak adlandırılmış görevliler bulunmaktaydı. Bunlardan biri, çavuşbaşının emri altında bulunan kılavuz çavuş idi. Kılavuz çavuşlar, padişah ve sadrazam alaylarına yol açan kişilerdir⁹.

Çin yıllıklarına göre Göktürklerde 28 çeşit unvan ve memuriyet vardı ve bunlardan biri kılavuz idi¹⁰. Orhun abidelerinde de *kılavuz* kelimesi geçmektedir. Buna göre ünlü

- 1 Erdoğan Merçil, Türkiye Selçukluları'nda Meslekler adlı eserinde, meslekleri 11 grup halinde vermiş ve kılavuzluğu “müteferrik meslekler” içine dahil etmiştir. Bkz.: Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 183.
- 2 Kılavuz, halk anlatmalarında kurt, hızır gibi olağanüstü varlıklara bürünerek kendine mitolojik bir zeminde yer bulmuş, inançsal boyutta ulaşılması istenen yere götüren bir araç veya kişi olarak görülmüştür. Türk mitolojisinde kılavuzların çok önemli olduklarını ve Anadolu'ya giren Türklere kurda benzeyen bir hayvanın kılavuzluk yaptığına dair bir inancın olduğunu anlatan Bahaeddin Ögel, 11. yüzyıldan sonra “yolçı yerçi” peygamber manasında da kullanılmıştır der. Türk destanlarında yine çok sayıda kılavuz hikayesi bulunmaktadır. Bunlardan birisi Oğuz Han'a kılavuzluk eden Tanrı tarafından gönderilmiş “gök tüylü, gök yeleli” kutsal kurttur. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, Ankara 1993, s.256; I, s. 134, 529; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, Ankara 1991, s. 13. Halk anlatmalarındaki kurt, bozkurt şeklindeki kılavuzlar İslam'dan sonra hızıra dönüşmüştür. Bu konuda bkz. Mustafa Duman, “Bokurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 96, 2012, s. 190-201.
- 3 Mahmûd el-Kâşgarî, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, Tercüme: Besim Atalay, Ankara 1985, s. 424.
- 4 Mahmûd el-Kâşgarî: 1985, III, s. 30.
- 5 “Bu kökteki yıldız, bir ança bezek, Bir ança kılavuz, bir ança yezek!” Bkz.: Ögel: 1991, VI, s.103-104.
- 6 Mahmûd el-Kâşgarî: 1985, III, s. 18, 88-89; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s. 79. Bunlardan başka bir de düşmanın durumunu öğrenmek üzere gönderilen süvarî keşif birlikleri vardır ve bunlara yelme adı verilir. Bkz.: Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig'e göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/VI, 2009, s. 275.
- 7 Ögel: 1991, VI, s. 107.
- 8 Nuri Yüce, “Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 41, 2009, s. 97.
- 9 Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 14, 2010, s. 88.
- 10 Bu memuriyetler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Bkz.: Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*

Göktürk Veziri Tonyukuk, abidesinde Kırgızlar üzerine yapılacak bir sefer için kılavuz aradığından ve Az'lardan bir kılavuz bulduğundan bahseder¹¹. Kılavuzların askerî alanda önemli yer işgal ettikleri, hükümdara ve orduya yardımcı unsurlardan oldukları görülmektedir. Yine sosyal yaşamda bir yerden bir yere güven içinde ulaşmayı sağlayan bir araç ve rehber olarak sık sık onlara müracaat edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de pek çok defa kılavuz kullanmıştır. Medine'ye hicrette Hz. Ebûbekir tarafından kiralanmış olan Abdullah bin Uraykit ve Hayber Seferi'nde kılavuzluk yapan Huseyl b. Nüveyre bunlardan sadece ikisidir¹². Kılavuzluk yapmış bazı kimseler tarihte birtakım suikast teşebbüslerinde de rol oynamışlardır. Buna dair bir ilk örneklerden biri Medine'ye hicret eden Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürmek üzere yola düşen bir kılavuz ile ilgilidir. Buna göre Ebû Sufyan Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürecek birini aramaktaydı ve Ebû Sufyan'ın evine gelen bir Arap bu işi iyi bir ücret karşılığında yapabileceğini, yolları iyi bildiğini, kılavuzluğu olduğunu söylemişti. Vakıdî'den alınan bu rivayete göre bu Arap Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına gitmiş olmasına rağmen yanında taşıdığı hançeri kullanamamıştır¹³.

Kılavuz kelimesi, kaynaklarda rehber ve delil (delîl-i râh=yol kılavuzu)¹⁴ şeklinde de yer alır. Kılavuzlar hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bu kişilerden bazılarının önemli sayılabilecek güçlerinin olduğu görülmektedir. Cüveynî'nin kaydına göre Harezmsâh Hükümdarı Alaeddîn Muhammed'in (1200-1220) kılavuzu Türkmenlerden Buka adlı bir kimse idi ve bu kişi Merv'in Cebe ve Subetay Noyanlar tarafından ele geçirilmesinden önce, etrafına topladığı kişiler ile birlikte halkı teslim olmamaya davet etmiş ve kısa zamanda teslimden yana olmayan herkes onun yanında toplanmıştı¹⁵. Kılavuzların çocukları Türkiye Selçuklularında bazı önemli mevkilere de gelmişlerdir. Nitekim III. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında (1266-1284) Selçuklu emirlerinden olan ve Emîr-i Şikârlık görevinde bulunan kişi Kılavuzoğlu Seyfeddîn adında bir kimse idi. Hatiroğlu İsyânı'nda (675/1276) yer alanlardan olan Kılavuzoğlu Seyfeddîn, Câmedâr Sancar ve Hâdim-i Has Şücaaddîn Kayıaba ile birlikte yargılama sonrası idam edilmiştir¹⁶. Bundan başka Eflâkî'nin aktardığına göre Gazan Han'ın Emir-i Şikârı, Kılavuzoğlu Tuman Bey adında "son derecede itikad sahibi, doğru, arif" bir kişiydi ve Ulu Arif Çelebi'nin bazı kerametlerine tanık olunca ona mürit olmuştu¹⁷.

Kılavuzların Orta Çağ askerî hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olduğu görülmektedir. Hükümdara ve orduya yol gösteren kılavuzların bir kısmı askerî ve idarî teşkilatın bir parçasıdır ve bunlar aynı zamanda ordu mensubu ve idareci olduklarından, yani askerî ve idarî bilgilere de vakıf olduklarından oldukça kıymetli idiler.

İdarî- Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.

11 Bu kılavuz daha sonra yolu şaşırınca öldürülmüştür. Bkz.: Tonyukuk Âbidesi, Birinci Taş (D6). Bkz.: Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2000, s. 71-73.

12 İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, II, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, s. 105, 211.

13 İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, IV, İstanbul 1994, s. 119-120.

14 Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsâhlar*, Tercüme: Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 2015, s. 33.

15 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 164.

16 İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 185.

17 Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, II, Tercüme: Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, s. 239.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi kılavuzluk görevi hükümdara bağlı bir emir idaresindeki birlikler ile (yezek/yizek) de yani öncü kuvvetler ile de gerçekleştirebilmekteydi. Örneğin Sultan Alp Arslan'a (1063-1072) Anadolu seferinde (1064), daha önce bölgede bulunan ve o coğrafyayı iyi öğrenmiş olan Emir Tuğtegin kılavuzluk yapmıştır. Emri altındakiler ile birlikte Alp Arslan'ın hizmetine giren Emîr Tuğtegin ordunun öncü birliğini (yezek/yizek) oluşturmuştur¹⁸. Yine Sultan Melikşah (1072-1092), amcası Melik Kavurd'un isyanı üzerine onunla savaşmak için harekete geçtiğinde (1074) ordusunun öncü birliğinin başında (yezek/yizek) Emir Savtegin vardı¹⁹. Emir Savtegin Sultan Alp Arslan döneminde de aynı şekilde hükümdarın hizmetinde yer almıştır²⁰.

Kılavuzların sefer ve savaşlarda oynadıkları rollerden başka, birtakım görevler de edindikleri görülmektedir. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu ülkesine gelen elçiler konusunda nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatırken;

“Dünyanın dört bir tarafından gelen elçilerden, saraya ulaşana kadar kimsenin haberi olmuyor. Bunların gelişi ve gidişlerinden kimse yükümlülük duyarak, haber ulaştırmıyor. Bunu işlerin gaflet ve olumsuzluk içinde bulunmasına hamlediyorlar. Sınırlarda bulunan memurlar, bir atlı göndererek kimin geldiğini maiyyetinde ne kadar atlı ne kadar yaya bulunduğunu ve kıyafetinin ne ölçüde olduğunu ne iş için geldiğini bildirerek, itimat edilebilir bir adamı, onları şehre ulaştırana kadar kılavuz olarak vermelidir. Bu arada, diğer bir memur onlara kılavuzluk etmeli ve böylece saraya kadar memurlar refakatinde getirilmelidir” demektedir²¹.

Dolayısıyla hükümdarların yanına güven içinde ulaşmaları ve istenmeyen bazı bilgilere sahip olmalarının önüne geçebilmek amacıyla elçilerin kılavuzlar eşliğinde yolculuk yapmalarının istendiğini görürüz. Türkiye Selçuklu Devleti'nde bunun örnekleri vardır. Celâleddîn Harezmsâh tarafından I. Alâeddîn Keykubad'a gönderilen Melik Cemalettîn Ferruh, Cemalettîn Saveci, Necmeddîn Ebu Bekir Cami gibi kişilerle iki Harezmlî emirinin olduğu elçi heyeti o sırada Alanya'da bulunan I. Alâeddîn Keykubad'ın yanına kılavuzlar tarafından getirilmiştir²². Türkiye Selçuklu Devleti'ne gönderilen bu ikinci elçi heyetinin Alanya'ya “sarp geçitlerden, uçsuz bucaksız ormanlardan, kartalların rüyalarında dahi üzerinden geçmeye korkacakları, rüzgârın rehbersiz ve kılavuzsuz aşamayacağı dağlardan ve tepelerden bin bir zahmetle”²³ getirildiklerini anlatan İbn Bîbî, kılavuzların bu maharetini övmektedir. Ancak onların esas itibarıyla sefer ve savaşlarda yardımcı unsurlardan oldukları görülmektedir. Kılavuzlar daha ziyade hükümdarlara, ordularını bir yerden bir yere güven içinde götürebilmelerinde, çöllerin, bataklık alanların veya aşılması zor arazilerin aşılabilmelerinde çeşitli yönlendirmelerde bulunuyorlardı. Bu sebeple onların, kılavuzluk yaptıkları araziye çok iyi bilmeleri, o araziden pek çok defa gidip gelmiş olmaları gerekmektedir. Sultan Sencer dönemine (1119-1157) ait bir kılavuz kaydına

18 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 60.

19 Ahmed b. Mahmud, “Melikşâh askerinin önünde, Emîr Savtegin kılavuz ve öncü idi. Onun idaresindeki öncü kuvvetler, Melik Kavurd'un karavulu ile buluşdular ve savaşa başladılar” demiştir. Bkz.: Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 117.

20 Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 78.

21 Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2006, s. 116.

22 İbn Bîbî: 1996, I, s. 379-380.

23 İbn Bîbî: 1996, I, s. 380.

baktığımızda, işinde usta bir kılavuzun zor zamanlarda hayat kurtarıcı olabildiğini görürüz. Sultan Sencer Karahitaylılara karşı yaptığı savaşımdan (Katvan Savaşı-535/1141) hemen sonra kılavuza başvurmuştur. Bilindiği gibi Semerkant yakınlarındaki Katvan denilen yerde yapılan bu savaşta Sultan Sencer ilk yenilgisini almıştır. Sultan Sencer'in ordusu savaş sırasında düşman tarafından çember içine alınmıştır. Ne önünde ne de arkasında bir çıkış yolu bulamayan ve duraksayan Sencer'e sol cenah komutanı Sicistan Hâkimi Tacüddîn Ebû'l-Fazl "Ey Hüdâvend! Sebât ve durma zamanı değildir" demiş ve harekete geçmek gerektiği konusunda onu uyarmıştır. Bunun üzerine 300 zırhlı süvarisi ile düşman üzerine atılan Sultan Sencer, yanında 15 süvari ile ancak bu gaileden kurtulabilmiş ve hemen Merv çöllerine doğru yönelmiştir. İşte burada kendisini Belh'e götürecektir bir kılavuza ihtiyaç duyulmuştur. Sultan Sencer ve yanında olanlar Belh'e bir Türkmen kılavuzun yardımı ile güven içinde gidebilmişlerdir²⁴.

Kılavuz görevi icra eden kişilerin ya da öncü askerî birliklerin güvenli ve kestirme yolları bildiklerinden ordunun sevkinde önemli bir pay sahibi oldukları görülmektedir. Ayrıca ordunun su ve yiyecek ihtiyacını karşılayacağı ikmal yerlerinin, düşmanın bulunduğu bölgenin ve karargâh kurulacak arazinin belirlenmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Bu sebeple hükümdarlar, üzerinden askerlerin ve ordunun geçeceği ancak iyi bilinmeyen ya da zorlu araziler için öncü kuvvetlerden ayrı olarak, kılavuz kullanmışlardır. Ancak bazı durumlarda kılavuzlar yolları şaşırılmışlar veya kılavuzlara rağmen alternatif bir yol bulunamamıştır. Sultan Alp Arslan, isyan eden Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış (ö. 455/1063) ile mücadelesi sırasında kılavuza başvurduğunda, kılavuzun kendisine bir çıkış yolu gösteremediğini görürüz. Buna göre Kutalmış, Sultan Alp Arslan'ın varacağı Milh Vadisi'ni bataklık haline getirmişti. Sultan Alp Arslan bataklığı görünce yanında bulunan kılavuza "Bizim için dağın eteğinden yol olsa gerek" diyerek ondan bir çıkış yolu önermesini istemiştir. Kılavuz ise "Ey dünyanın şâhı oradan askerlerin gitmesine imkân yoktur" diye cevap vermiştir. Başka bir çıkış yolu olmadığını anlayan sultan bunun üzerine elinde bulunan kamçısını sallamış ve askerlerine işaret ederek atını bataklığa doğru sürmüştür. Askerleri de onun peşinden bataklığa girmişlerdir²⁵. Sultan Sencer'in Oğuzlar üzerine düzenlediği ve esareti ile sonuçlanan seferinde ise kılavuzun hükümdarı aldatmaya çalıştığını görürüz. Buna göre Sultan Sencer Oğuzlara karşı bir sefer düzenlemeye karar verdiğinde yol boyunca kendisine ve ordusuna kılavuzluk yapacak birinin bulunmasını emretmiştir. Hatta Yahudi Seyyah Tudela'lı Benjamin'in aktardığına göre Sultan Sencer kılavuza "Kendisine yardım ederse onu paraya boğacağını vaat etmiş"tir²⁶. Sultan Sencer kılavuza çölü geçmek için neye ihtiyaçları olacağını sormuştur. Kılavuz ona "on beş gün yetecek kadar ekmek ve şarap almasını" söylemiş, hazırlıklar tamamlanarak yola çıkmıştır. Ancak 15 gün geçtiği halde yollarına herhangi bir topluluk çıkmamıştır. Bu süre boyunca yiyecek ve içecekleri de tükenmiştir. Sultan Sencer kılavuzu huzuruna çağırarak ona "Sen

24 Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Tercüme: Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 168-169. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise Sultan Sencer ve yanındakilere yol gösterenin bölgedeki Türkmenler olduğunu kaydeder. Bkz.: Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Tercüme: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 174; *Cami'üt-Tevârih (Zikri-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014, s. 118.

25 Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 55-56.

26 Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, Tercüme: Nuh Arslantaş, İstanbul 2013, s. 103-104. Burada Sultan Sencer "İran Kralı" olarak geçmektedir.

bizi düşmanlarımıza götüreceğini söylemiştin. Hani nerede onlar?” demiş kılavuz ise yolu şaşırıldığını söylemiştir. Bunun üzerine kılavuzun boynu vurulmuştur. Tudela’lı Benjamin bu kılavuzun Sultan Sencer’in, üzerine sefere çıktığı Oğuzlardan bir kimse olduğunu ve bu sebeple onu kandırmaya çalıştığını aktarır²⁷.

Sefer ve savaşlarda hükümdarlara yol gösteren kılavuzlar her zaman sözlerinde dürüst olmamışlardır. Sultan Sencer dönemine ilişkin kılavuz hikâyesinde olduğu gibi kılavuz tarafından yanlış yönlendirilen ve aldatılan başka hükümdarlar da olmuştur. Gazne Hükümdarı Mahmud (998-1030) kılavuz tarafından aldatılan hükümdarlardan biridir. Tabakat-ı Nâsirî’de geçen kayda göre sultan, Somnat (Sûmenât) Seferi’nden (1025-1026) sonra Sind ülkesine²⁸ ve Mansûre’ye dönüşte ordusunu o bölgeden çıkaracak bir kılavuz (delil-i râh) aranıp bulunmasını istemiştir. Sonunda bir Hindu, kılavuzluk yapmayı kabul edince yola düşmüşlerdir. Ancak bir gece ve gündüz yol almalarına rağmen ordunun su ihtiyacını karşılayacak bir mecra bulamamışlardır. Bunun üzerine Sultan Mahmud kılavuzun huzuruna getirilmesini emretmiştir. Putperest bir Hindu olan kılavuz sultana şöyle demiştir: “Ben kendimi Menât putuna adanmış biriyim. Seni ve senin ordunu, helâk olmanız için hiçbir tarafta su bulunmayan çölün ortasına getirdim”. Bunun üzerine Hindu kılavuz öldürülmüştür²⁹.

Kılavuz kullanımını Moğollarda da görürüz. Cüveynî’ye göre Cengiz Han (1206-1227) Buhara’yı fetih için yola düştüğünde Buhara’ya giden yolda kendisine, bölgeyi çok iyi bilen bir Türkmen kılavuz eşlik etmiş ve onu geçit vermeyen dağlardan geçirmiştir. Cüveynî, Cengiz Han’ın geçtiği bu yola o günden sonra “han yolu” dediklerini ve Emir Argun’un Mengü Han’ın yanına giderken (1251) bu yolu kullandığını söyler³⁰. Bundan başka Moğol noyanları Cebe ve Subetay, Harezmsah Hükümdarı Alaeddîn Muhammed’i takiplerinde, onun izinden gittikleri yerlerden aldıkları kılavuzları kullanmışlardır³¹. Sadece Moğollar değil Harezmsah hükümdarı da kılavuz marifeti ile hızla yol almaya çalışmıştır. Bağdat yoluna düşen hükümdar bu yolda kılavuz kullanmış ve artık ihtiyacı kalmadığında onu geri göndermiştir. Bu kılavuz, hükümdarı takip eden Moğollar tarafından yakalanınca, hükümdarın Bağdat yolunda olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak Bağdat’a gitmekten vazgeçen hükümdar daha sonra yolunu değiştirmiştir ve Moğollar onu kılavuzun tarif ettiği yerde bulamamışlardır. Bu durum kılavuzun öldürülmesine sebep olmuştur³². Moğollar kılavuzların kendilerini kandırmalarının önüne geçmek için gözdağı dahi vermekteydiler. Nitekim Moğollar Azerbaycan’a geldiklerinde buradan kendilerine 10 kılavuz almışlar ve bunlardan birini öldürerek diğerlerine “Doğru yolu göstermezseniz siz de arkadaşınız gibi ölürsünüz” demişlerdir³³.

Selçuklu döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de savaşlarda ya da seferlerde kılavuzların kullanıldığını görürüz. Rumeli’nin fethi bunun güzel bir örneğidir. Buna göre

27 Tudela’lı Benjamin-Ratisbon’lu Petachia: 2013, s. 103.

28 “Hindistan alt kıtasında tarihi bir bölge ve günümüzde Pakistan’da bir eyalet”. Bkz.: Azmi Özcan, “Sind”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244. Mansûre de bu bölgede bir merkez şehirdir.

29 Cüzcânî: 2015, s. 33-34.

30 Cüveynî: 1999, s. 132.

31 Cüveynî: 1999, s. 158.

32 Cüveynî: 1999, s. 324-325.

33 Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soy Ağacı*, İstanbul 2009, s. 101-102.

Orhan Gazi'nin oğlu Şehzade Süleyman Paşa, Rumeli'ni ele geçirebilmek için güvenli bir kıyı bulmak gerektiğini düşünerek Ece Bey ve Fazıl Paşa'dan, bilgi toplamak amacıyla birinin bulunmasını istemiştir. Onlar karşı kıyıya gitmiş ve Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Çimpe (Çimen) Kalesi yakınında bir Rum'u esir alarak geri dönmüşlerdir. Bu kişiyi çeşitli ihsanlarla kendi taraflarına çektikten sonra gereken bilgiyi ondan almışlar ve iki sal yapıp gecenin bir vakti o Rum'un kılavuzluğu ile Çimpe Kalesi kıyılarına çıkmışlardır. Müneccimbaşı Çimpe Kalesi'nin alınışında (1352) ve Rumeli'nin fethinde kilit bir rol oynayan bu kılavuz olayı ile ilgili şöyle demektedir:

“Kafirler tam bir gaflet içindeydiler. Çünkü bütün gemileri Rum İli tarafındaydı. Anadolu tarafında hiçbir gemi ve kayık yoktu. Bu yüzden Müslümanların karşı sahile geçemeyeceğinden emindiler. Esir alınan kâfirin kılavuzluğuyla kalenin bir tarafına vardılar”³⁴.

Seyyahlar ise yolculuklarını daima kiraladıkları veya kendilerine verilen bir kılavuz eşliğinde yapmışlardır. Meşhur Seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368-69), seyahatinde kılavuz kullandığını söyler. Hatta Sevr Dağı'nı ziyaret etmek isteyen iki arkadaşının yola kılavuzsuz çıktıkları için yollarını şaşırtdıklarını ve perişan bir hale düştüklerini anlatır. Ona göre çöl yolculuğu “çevreyi iyi tanıyan, defalarca [o] güzergahtan gidip gelmiş olan zeki birisi”nin kılavuzluğunda yapılabilir bir şeydir³⁵. Fransa Kralı IX. Louis'in (1226-1270) emri ile Moğol hanının yanına gitmek üzere 1253'de yola çıkan Seyyah Wilhelm Von Rubruk da yolculuğu boyunca yanında tercümandan başka bir kılavuz bulundurmıştır. İstanbul'dan Suğdak'a gelen Rubruk'un buradan ayrılırken yanında bulunan 4 kişiden ikisi kılavuzdur ve Rubruk yol boyunca farklı kılavuzlar kullanmıştır. Kılavuz ile seyahat, bilinmeyen coğrafyalarda bir mecburiyet olduğundan özellikle ülke dışı ya da zorlu bölgelerde daima kılavuzun rehberliğine müracaat edilmiştir. Bu kılavuzları kendileri bulabildikleri, para ya da mal karşılığında kiralayabildikleri gibi iktidar sahipleri tarafından da kendilerine kılavuz teklifi yapılabiliyordu. Rubruk'un geri döneceği vakit geldiğinde, Mengü Han (1251-1259) huzuruna çıkan Rubruk'a “Ne kadar mesafeye kadar kılavuz istersin?” diye sormuştur. Ermeni Krallığı'na kadar kılavuz istediğini söyleyince yanına, istediği yere kadar onu ulaştırması için Moğol bir kılavuz vermişlerdir³⁶. Rubruk'un kılavuzları ona yol göstermekten başka buldukları memleketler hakkında bilgiler vermiş, Moğol hanının huzurunda nasıl davranmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu tavsiyelerden biri Çağatay Han'ın (ö. 639/1241) huzurunda iken ona hediyeler sunulması gerektiği bir diğeri de Mengü Han'ın huzuruna çıkmadan önce sakallarını kesmeleri şeklinde idi³⁷. Seyyahların kılavuz ile seyahat ettiklerine dair bir başka örneği ise XII. yüzyıla ait Ratisbon'lu Rabbi Petachia'nın Seyahatnamesi'nde görmek mümkündür³⁸. Kılavuzların yolculuk yapanlara ne denli bir mecburiyet olduğuna dair Mevlânâ da Mesnevî'sinde -mecazen- şöyle demektedir: “Kılavuz yolcuya, her an çölde kaybolana lazımdır” “Birçok

34 Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Tercüme: İsmail Erünsal, s. 94.

35 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Tercüme: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I, s. 212, 428; II, s. 957.

36 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Tercüme: Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 122.

37 Rubruk: 2001, s. 31, 45, 84, 139.

38 Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia: 2013, s. 136.

kereler gittiğin yolda bile kılavuzsuz sıkıntı çekersin”³⁹.

Kılavuzlar, özellikle dağ ve çöl gibi geçilmesi zor coğrafyalar için bir mecburiyet ve sosyal, siyasî, idarî ve askerî yani yaşamın her alanında başvurulmuş bir araç olmuşlardır. Kılavuz kullanmanın mecburiyet olduğu alanlardan biri de ticarettir. Tâcirler uzak memleketlere mallarını satabilmek ve buralardaki pazarlara ulaşabilmek için uzun mesafeler aştıklarından kılavuzlara ihtiyaç duymuşlardır. İbn Haldûn tâcirlerle kılavuz kullanmalarını tavsiye etmekte ve şöyle demektedir:

“Tacir, ticaret eşyasını uzak illere veyahut yolları korkulu ve zahmetli olan ülkelere götürürse, daha büyük ölçüde kâr elde eder ve ihtiyaç umumî olduğu için götürdüğü mal ve eşyanın pazarlarda satılışı temin edilmiş olur. Çünkü aradaki mesafe uzak, yollar korkulu ve çok zahmetli olduğu ve o ülkeye bu mallan götüren az olduğu için, o eşyanın müşterisi çok bulunur, malı yüksek fiyatla satılır. Ticaret malını ve eşyasını yakın ve yollar güvenli olan şehir ve bölgelere götürdüğü takdirde, o mallan getiren çok olduğu için, o nispette fiyatlar iner. Sudan’a ticaret mal ve eşyası götürüp satmaya düşkün olan tacirler işte bu sebepten en geniş bir hayat yaşarlar ve bunlar, servetleri en çok olan tacirlerdir. Çünkü, Batı Afrika ile Sudan arasında geçilmesi zor, korkulu ve susuz çöller bulunduğu için yollar meşakkatli ve tehlikelidir. Aradaki bu çöllerde sular ancak belli yerlerde bulunur ve bu suyu bulan yerler ancak kılavuzlar vasıtasıyla bulunabilir”⁴⁰.

Kılavuza olan ihtiyaç sebebiyle kılavuzu olmayanların veya kılavuz bulamayanların çeşitli sıkıntılar yaşadıkları kaydedilmiştir. Bu kişilerden biri Türkiye Selçuklu Devleti’nin yıkılış dönemine girdiği ve Anadolu’nun dört mâlî bölgeye ayrıldığı dönemde saltanat naibi olan Kemaleddîn Tiflisî idi. Amasya ve Samsun onun payına düşmüştür. Bu yerlerden Amasya’dan adamları ile birlikte yola çıktığı bir zaman, halk tarafından sevilmediği için kendisine güvenli yolu gösterecek bir kılavuz bulamamışlardır. Kılavuzu olmadığı ve tehlikeli ya da güvenli yolları bilmediği için bir süre sonra eşkiya çeteleri peşlerine düşmüştür. Eşkiya çetesinden kaçarak şehre geri dönmeye çalışan Tiflisî ve adamları, bu çeteden ancak onların bir tüccar kafilesine rastlamaları ve bu defa kafileyi takip etmeleri üzerine kurtulabilmişlerdir⁴¹.

Sonuç olarak, yazılı tarihin ilk dönemlerinden itibaren kılavuzların varlığına şahit olmaktayız. Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında da kılavuzlar askerî, idarî, sosyal veya ticarî alanda önemli bir yer edinmişlerdir. Askerî alanda ordunun öncü birliği olan *yezek/yizek*lerin sefer ve savaşlarda kılavuzluk görevini yerine getirdiklerini, bundan başka hükümdarların, gidilen veya üzerinden geçilen bölgeler için bu bölgeleri iyi bilen kılavuzlar kullandıklarını görürüz. Bundan başka, elçilerin hükümdarların yanına güven içinde ulaşmalarını sağlamışlar, seyyahlara ve tâcirlerle tavsiyeler vermişler, yol göstermişlerdir. Kılavuzlar, kılavuzluk yaptıkları coğrafyayı, bu coğrafyanın tehlikeli ya da güvenli bölgelerini iyi bilmekteydiler. Bu sebeple hızla ya da güven içinde ilerlemek, kaybolmamak için kılavuz kullanmak bir mecburiyet haline gelmiştir. Bununla birlikte kılavuzlar her zaman sözlerinde dürüst olmamışlar; hükümdarları ve seyyahları zaman

39 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, Tercüme: Süleyman Nahîfi-Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, İstanbul 2008, II, b.3340; I, b. 3050.

40 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Tercüme: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1996, s. 358-359.

41 Kerîmüddîn Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 177.

zaman kandırmaya veya oyalamaya çalışmışlardır.

Özellikle sosyal ve askerî alanda işlevsellik bakımından önemli bir yer edindiği ve tarihin ilk dönemlerinden itibaren bir meslek ve görev olarak var olduğu görülen kılavuzluk, sonraki dönemlerde de önemini korumaya devam etmiştir. Bugünün ulaşım araçlarının olmadığı, günler hatta aylar boyu uzun mesafeler kat etmenin gerektiği dönemlerde kılavuzlar hükümdarları, orduları, elçileri, yolcuları, seyyahları ve tâcirleri meşakkatli arazilerden bin bir zorlukla geçirmişler, alternatif bir çıkış arandığında emin yollar önermişlerdir. Böylece tarihsel anlatımda pek geçmeseler de önemli roller üstlendiklerini görürüz.

KAYNAKLAR

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, II, Tercüme: Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Aksarayî, Kerîmüddîn, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Tercüme: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Duman, Mustafa, “Bokurttan Hızır’a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 96, 2012, s. 190-201.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Göksu, Erkan, “Kutadgu Bilig’e göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/VI, 2009, s. 266-281.

Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, Tercüme: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, Tercüme: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Tercüme: Zakir Kadiri Ugan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, IV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, II, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul (tarihsiz).

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri II. Cilt*, Odes Kültür Yayınları, Ankara 2003.

Mahmûd el-Kâşgarî, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, III, Tercüme: Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, Tercüme: Süleyman Nahîfî-Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Tercüme: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, (tarihsiz).

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul 2006.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

_____, *Türk Mitolojisi*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Özcan, Azmi, "Sind", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244.

Özünlü, Emine Erdoğan, "Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 14, 2010, s. 73-93.

Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Tercüme: Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Tercüme: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Câmi'üt-Tevârîh (Zikri-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Tercüme: Ergin Ayan, İstanbul 2001.

Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, Tercüme: Nuh Arslantaş, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

Yüce, Nuri, "Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 41, 2009, s. 91-106.

II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Gazeteciliğine Bir Örnek: Eşek Gazetesi

An Example of the Second Constitutional Term of Humor Journalism: Eşek Newspaper

ÖZET

Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte birçok alanda olduğu gibi basın alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Meşrutiyetin ilan edildiği günün hemen akşamında gazeteciler İstanbul'da bir araya gelerek sansür memurlarını gazetelerine almama kararı almış, gazeteler 25 Temmuz 1908 günü sansürsüz olarak yayınlanmıştır. O günlerde çıkan gazetelerde anayasa, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar sıkça yer almıştır.

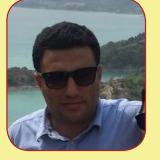
Baha Tevfik tarafından çıkarılan, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910)'da yayın hayatına başlayan Eşek gazetesi, haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanmıştır. Dört sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında, İlk *Anırtı* başlığı altında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Gazetede ayrıca Havadis-i Hariciye, Havadis-i Dâhiliye, Muhavereler, Evrak-ı Varide gibi bölümler bulunmakta ve karikatürler neşredilmektedir. Eşek gazetesi dönemin mizah anlayışı ile birlikte sosyal ve siyasal hayatı hakkında çarpıcı bilgiler sunan önemli bir tarihi vesika olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda gazetede yer alan yazı ve karikatürlerden hareketle II. Meşrutiyet dönemi basın hayatı ve sosyal hayatına ışık tutulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eşek Gazetesi, Mizah, II. Meşrutiyet, Osmanlı

ABSTRACT

The significant developments in the media field, as the Ottoman Empire with the proclamation of the Second Constitutional occurred in many areas. In the evening of the day when journalists immediately declared the Constitutional met in Istanbul recently decided to take the newspaper censorship officials. Newspapers have published the uncensored July 25, 1908. In those days newspapers in the constitution, freedom, equality concepts such as took place frequently.

Mehmet BOZASLAN

Gaziantep Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih ABD, Doktora Öğrencisi,
mehmet_bozaslan@hotmail.com

«Bu dönemde yıllardır
boş kalan mizah
yayıncılığı alanını
Cadaloz, Eşek, Gıdık,
Guguk, Hacivat,
Kahkaha, Karikatür, Şaka,
Şair Nedim, Püsküllü
Bela, Kalem, Curcuna,
Çoşkun Kalender, Davul,
Kel Hasan, Laklak,
Cingöz, Hokkabaz,
Geveze, Dalkavuk,
Koca Nasreddin, Falaka
gibi gazete ve dergiler
doldurmuştur»

Eser Geçmişi

28/11/2016'da başvuru alındı, 21/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 28/11/2016, Accepted on 21/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281927>

Issued by Baha Tevfik, 16 Teşrinissani, (November) started life in 1910, broadcast twice a week on Mondays and Donkey newspaper is published on Thursdays. 4 on the first page of the newspaper consists of pages, a general assessment is made under the first braying title. The newspaper also Foreign News, Internal News, dialogue, there are sections such as Incoming Documents and cartoons have been published. Striking information about the social and political life with a sense of humor Donkey newspaper era is emerging as an important historical documents offering. In our study of the cartoon and articles in the newspaper press it is intended to move the Second Constitutional period to highlight the life and social life.

Keywords: Eşek Newspaper, Humor, Ottoman Empire, Newspaper, 2nd Constitution

GİRİŞ

1831 yılında Takvim-i Vekayi ile resmi olarak yayın hayatına başlayan Osmanlı gazeteciliği zaman zaman kesintilere uğrasa da sürekli bir değişim ve gelişim göstermiştir¹. Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde çeşitli kanun ve düzenlemelerle devlet tarafından kontrol altına alınmak istenen basın, II. Meşrutiyet dönemine kadar işlevini tam olarak yerine getirememiştir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde artan baskılar sonucu gazetecilerin birçoğu yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde yurtdışında örgütlenen muhalif basın önemli bir güç haline gelmiştir².

Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte birçok alanda olduğu gibi basın alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Meşrutiyetin ilan edildiği günün hemen akşamında gazeteciler İstanbul'da bir araya gelerek sansür memurlarını gazetelerine almama kararı almışlar³, gazeteler 25 Temmuz 1908 günü sansürsüz olarak yayınlanmıştır⁴. O günlerde çıkan gazetelerde anayasa, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar sıkça yer almıştır⁵.

24 Temmuz'dan itibaren basın üzerinde uygulanmakta olan sansür kaldırılmıştır. Yasakların kalkmasıyla birlikte basın hayatında aşırı bir serbestlik ortaya çıkmıştır. Bu serbestlik hem yayımlanan gazete ve mecmuaların sayısında artışa yol açmış, hem de gazetecilerin hiç bir sınır tanımayan yazılar yazabilmesine imkân tanımıştır⁶. 24 Temmuz 1908 sonrası İstanbul'da 52 olan gazete sayısınının 377'ye, tüm ülkede ise 120'den 730'a çıkması, bu durumun açık bir göstergesidir⁷. Ancak o dönemde çıkan gazetelerin kalitesi tartışmalıdır. Zaten birçoğu kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kalmışlardır.

1 Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (۱۸۷۶-۱۸۳۱)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 8/5 Spring 2013, p. 31-57, Ankara-Turkey, s.34.

2 Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 2005, s.290.

3 Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.82.

4 İnuğur, a.g.e.,s.306

5 Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.56.

6 Mehmet Bozaslan, *Türk Basın Tarihinde Ahali Gazetesi*,(Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü),-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2014, s.145.

7 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006, s.87.

Özellikle mizah gazetelerinin sayısında büyük artışın görüldüğü bu dönemde, kişisel düşüncelerini ve hırslarını basın yoluyla ifade etmek arzusunda olan kişilerin üç beş kuruluş para ile gazete çıkarmaya kalkmaları bu artışın en önemli sebeplerinden biri olmuştur⁸. II. Meşrutiyetin ilk günlerinde çıkan gazetelerin ortak özellikleri, anayasa, özgürlük, eşitlik ve meşrutiyet gibi kavramları öven ateşli yazılar yayımlamak olmuştur⁹. Bu arada ülkede yoğun bir şekilde siyasal gruplaşmalar başlamış ve bu gruplaşmalardan basın da nasibini almıştır. Bu siyasi ortamda birbirine kıyasıya muhalefet eden gruplar, yayın organları aracılığıyla sosyal hayatı etkilemiş ve ciddi bir kamuoyu oluşmasını sağlamışlardır¹⁰.

II. Meşrutiyet'in ilanı, basına büyük serbestlik getirmesine karşılık, bu süreç gazetecilik alanında yeterince deneyimi olmayan kişilerin de bu sektöre girmelerine zemin hazırlamıştır. Bu deneyimsiz kişilerin yayın hayatına girişi nitelikli yayınların sayısını azaltmış, yeterli kontrol olmadığı için de basın alanında kaotik bir ortam oluşmasına yol açmıştır. Bu durumun etkisiyle basın hayatına tam bir anarşi ortamı hâkim olmuştur¹¹.

1- Osmanlı Devletinde Mizah Basını

Tanzimat dönemine kadar sözlü edebiyat ürünlerinin hâkim olduğu Osmanlı Devleti'nde basının kurumsallaşması ile birlikte yazılı ürünlerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Osmanlı mizahı da bu gelişmelerden etkilenerek daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuş ve hızlı bir değişim ve gelişim göstermiştir¹².

Osmanlı mizahı uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte yazılı mizah, 19. yüzyılda başlamıştır. Osmanlı ülkesinde ilk mizah dergisi, Hovsep Vartan Paşa tarafından çıkarılan "Boşboğaz Bir Âdem"dir. Bu dergi Ermeni harfleriyle Türkçe olarak İstanbul'da 1852 yılında yayınlanmıştır¹³. Türk basınında ilk süreli mizah yayını ise 1868 yılında Ali Reşat ve Filip Efendi tarafından kurulan Terakki Gazetesi'nin mizah ilavesidir. Yine Terakki Gazetesi tarafından yayımlanan ikinci mizah ilavesi de haftanın iki günü yayınlanan Letaif-i Asar'dır. İçinde karikatürün de olduğu bu yayınlar Türk yazılı mizahının öncüleri olmakla birlikte dönem içindeki dergilerin de prototipini oluşturmuştur¹⁴.

Hovsep Vartan Paşa'nın çıkardığı Boşboğaz Bir Âdem dergisini ve gazete ilavesi olarak çıkan yayını saymazsak, Osmanlı Devletinde düzenli olarak yayımlanan ilk mizah gazetesi 1870 yılı sonlarında ve Teodor Kasap tarafından çıkartılan Diyojen'dir. Gazete ilk önce Ermenice, Rumca ve Fransızca olarak yayımlanmış, daha sonra Türkçe olarak çıkmıştır¹⁵.

Tanzimat dönemindeki diğer mizah yayınları şöyle sıralanabilir: *Asır* gazetesi

8 O. Koloğlu, a.g.e., s.96

9 N. İnuğur, a.g.e., s.315.

10 N. İnuğur, a.g.e., s -312

11 N. İnuğur, a.g.e., s.307.

12 Salih Seyhan, " II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler" , *Turkish Studies*, Volume 8/3, Winter 2013, s.498.

13 Erkan Eğrinci, Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: *Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi*, (Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s.17.

14 S. Seyhan, a.g.m., s.498.

15 S. Seyhan, a.g.m., s.499.

tarafından verilen mizah ilavesi (1870), Teodor Kasap tarafından çıkarılan *Hayal* (1871), Çingiraklı Tatar (1872), Zaharya Beykozluyan tarafından çıkarılan *Latife* (1871), Antüvan Efendi'nin çıkardığı *Kamer*, Medeniyet gazetesinin ilavesi Şariveri *Medeniyet*, Mihaliki Efendi'nin çıkardığı *Şafak* (1874), Basiretçi Ali Efendi'nin çıkardığı *Kahkaha*, Tevfik Bey'in çıkardığı *Geveze* (1875), *Meddah* (1875), Mehmet Tevfik Bey tarafından çıkarılan *Çaylak* (1876) bunlara örnek olarak gösterilebilir¹⁶.

1870-77 arası 20 tane Osmanlıca mizah dergisi yayınlanmış ancak 8 Mayıs 1877'de Heyet-i Mebusan tarafından mizah dergileri yasaklanmıştır. Bu dergiler başlangıç itibarıyla mizahi amaçla çıkarılsa da zamanla toplumsal muhalefetin örgütlendiği alanlara dönüşmüştür. Bu gazetelerde siyasi içerikli birçok yazı ve haber de yayınlanmıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru Jön Türk hareketinin ortaya çıkması ile basın, mizah ve karikatür artık sürgün dönemine girmiştir. Jön Türk hareketi, basını özellikle de karikatürü güçlü bir silah olarak görmüş ve bunu ustaca kullanmıştır¹⁷.

Yurt dışında sürgünde olan muhalif karikatürcüler, buralarda örgütlenen İttihat ve Terakki'nin politikalarına da destek vermişler ve Abdülhamid aleyhine çıkan onlarca gazete ve dergide aktif olarak görev almışlardır. Bu yayınların en önemlileri *Dolap* (Falkestone, 1900), *Hayal* (Londra, 1895), *Beberuhi* (Cenevre, 1898), *Pinti* (Kahire, 1889) ve *Tokmak* (Cenevre, 1901) dergileridir¹⁸.

Önceleri Jön Türklerin, daha sonra ise İttihat ve Terakki'nin kontrolündeki gazete ve dergiler, II. Abdülhamit'i kıyasıya eleştirmiştir. Bu eleştirilerin şiddetinin çok fazla olması nedeniyle mizah basınına uygulanan sansürün şiddeti de artmıştır¹⁹. Dolayısıyla II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte en büyük patlama yapan basın dallarından biri mizah yayınları olmuştur²⁰. Bu döneme kadar kişisel eleştirilerin bile doğru dürüst yapılmadığı gazete sütunlarında bu dönemle birlikte devlet görevlileri hatta padişah hakkında dahi çok ağır eleştiriler yapılmaya başlamıştır. Bu sebeptendir ki mizah dergilerinin kitleler üzerindeki etkisi, bazen gazete makalelerinden de fazla olmuştur²¹.

Bu dönemde yıllardır boş kalan mizah yayıncılığı alanını Cadaloz, Eşek, Gıdık, Guguk, Hacivat, Kahkaha, Karikatür, Şaka, Şair Nedim, Püsküllü Bela, Kalem, Curcuna, Çoşkun Kalender, Davul, Kel Hasan, Laklak, Cingöz, Hokkabaz, Geveze, Dalkavuk, Koca Nasreddin, Falaka gibi gazete ve dergiler doldürmüştür²².

II. Meşrutiyet dönemi Türk basın hayatı içerisinde önemli gelişmelere sahne olmuş

16 Nuran Kekeç, *Ahmet Mithat Efendi'de Mizahın Toplumsal Cinsiyeti*, (Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s.31-32.

17 M. Bozaslan, a.g.t., s.65.

18 Servet Tiken, "Cenevre'de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed]* 54, Erzurum 2015, s.406.

19 N. Kekeç, *Mizahın Toplumsal Cinsiyeti*, s.8.

20 Nermin Yazıcı, "Yazılı Türk Mizahının Gelişim Sürecinde Batılı Anlamda İlk Mizah Dergisi: Cem", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3* Summer 2011, p. 1299-1313 TURKEY, s.1302.

21 O. Koloğlu, a.g.e., s.196

22 Ahmet Ali Gazel, Şaban Ortak, "İkinci Meşrutiyetten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mece mualar (1908-1927)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7 Sayı:1, s.227.

bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu döneme dair gelişmeleri incelemeyen Mütareke ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinin matbuatını anlamak olanaksızdır. Bu döneme ait olumsuzlukların belki de en trajik olanı 31 Mart olayının basın hayatı üzerinde yaşattığı travmadır²³.

Tüm bu problemlere rağmen II. Meşrutiyet dönemi matbuatının en renkli, en heyecanlı, en cesaretli yayın yapan kesimi mizah gazete ve dergileri olmuştur. Bu dönemin mizah basınının önemli bir özelliği okuyucu ile yakın diyaloga girmesi tabiri caizse günlük hayata dokunmasıdır. Bu dönemde siyasi gazeteler haber ve yazı sıkıntısı yaşarken mizah gazeteleri hiçbir zaman böyle bir sıkıntı yaşamamıştır²⁴. Çünkü günlük hayata dair her olay mizah gazetelerinde yer almıştır. Bu gazetelerde bir yandan en ağır siyasi eleştiriler yayınlanırken diğer yandan günlük hayata dair en sıradan olaylar da bu gazetelerin sütunlarında yer bulmuştur. Cenap Şahabettin'in mizah gazeteleri "*Biraz yakan, biraz kaşıdıran, hafifçe öfkeleniren bir şeytan toz gibi olmalıdır*" ifadesi bu dönemin mizahını anlatması bakımından dikkat çekicidir²⁵.

2. Eşek Gazetesi

Baha Tevfik²⁶ tarafından 29 Kasım 1910 tarihinde yayın hayatına başlayan Eşek

23 Gazel,Ortak, a.g.m., s.228.

24 N. Yazıcı, "İlk Mizah Dergisi: Cem", 1301.

25 Gazel,Ortak, a.g.m., s.228.

26 13 Nisan 1884 yılında İzmir'de dünyaya gelen Baha Tevfik gümrük memuru Mehmet Tevfik Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamlayan yazar 1904 yılında İzmir Mülki İdadisi'nden mezun olmuştur(Filiz Başaran, *Baha Tevfik'in Mecmuacılığı*, (Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2010, s.12.). Yazım dünyasına olan ilgisi daha okul yıllarında başlayan Baha Tevfik lise yıllarında Bıçakçızade Hakkı'nın çıkardığı İzmir gazetesine felsefe ile ilgili yazdıklarını göndermeye başlamıştır. Daha sonra İstanbul'da bulunan Mülkiye Mektebi'ne başlayan yazar yine İzmir gazetesine (B.T) rumuzuyla yazılarını göndermiştir. Lise yıllarında batı felsefesine ilgi duymaya başlayan Baha Tevfik, mülkiye yıllarında da bu merakı sonucu bolca eserler okumuştur. Özellikle Fransızcasını oldukça ilerleten Tevfik özellikle Ludwig Butchner'in Madde ve Kuvvet isimli eserinden çok etkilenmiştir. Daha sonra ateşli bir şekilde savunuculuğunu yaptığı materyalist dünya görüşünün oluşmasında bu eserin önemli payı vardır(Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı Edebi ve Felsefi Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, Kaynak Kitaplığı, İzmir, 1996, s. 154.) Mülkiye Mektebi'ni bitirip İzmir'e dönen Tevfik 1908 yılında Vilayet-i Maiyet memurluğuna atanmıştır. Umur-ı Ecnebiye Kalemi'nde çalışan Tevfik asi tabiatı yüzünden çalıştığı hiçbir işte kalıcı olamamıştır. Nitekim kısa süreler özel bir okulda müdürlük ve İzmir İdadisi'nde de öğretmenlik görevlerinde bulunmuş bu görevlerden de kısa bir süre sonra ayrılmıştır. Baha Tevfik asıl yapmak istediği şey basın hayatına girip fikirlerini yayma düşüncesidir. Gazetecilik hayatına II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İstanbul'da devam etme kararı alan Baha Tevfik 1909 senesinde İstanbul'a gelmiştir. Burada birçok edebi ve felsefi dergi ve gazete çıkaran Tevfik 1914 yılında geçirdiği bir karaciğer rahatsızlığı yüzünden hayatını kaybetmiştir.(F. Başaran, a.g.t., s.15.) *Eserleri*: Fransızca İştikak Lügati, Biraz Felsefe, Tetkikat (Terâcim-i Ahvâl), Ba-sü Bade'l Mevt, Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak, Vahdet-i Mevcut- Bir Tabiat Aliminin Dini, Teceddüd-i İlmi ve Edebi, Madde ve Kuvvet, Feminizm- Âlem-i Nisvan, Psikoloji- İlm-i Âhval-i Rûh, Nietzsche Hayatı ve Felsefesi, Karagöz Salnâmesi, Muhtasar Felsefe, Kant Felsefesi, Mektep Dersleri, Felsefe Kamusu, Kainatın Muammaları, Felsefe-i Edebiyat ve Şair Celis, Felsefe-i Fert Ayrıca yazarın 10 yıllık yazım hayatı boyunca çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış 220 civarında yazısı bulunmaktadır. Baha Tevfik 19.Yüzyılın biyolojik ve evrimci materyalizmini temsil etmektedir(Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 235.) Bu materyalizm Descartes'in klasik materyalizmi değil Lamarck ve Darwin'in savunduğu evrimci pozitivist materyalizmdir. Türkiye'de bu akımın temsilcileri Beşir Fuat ile Baha Tevfik olmuştur. Baha Tevfik yazılarında bu felsefeyi ateşli bir şekilde savunmuştur. Tevfik Türkiye'de bu akımın yerleşmesinin önündeki en önemli engelin muhafazakârlık olduğunu savunarak, bu nedenle geleneksel tüm değerlere savaş açtığını söylemiş ve yazılarında nerdeyse eleştirmedik

gazetesi ilk olarak 10.000 nüsha basıldı ve hemen satıldı. Daha sonra yoğun istek üzerine bu baskı 42.000'e kadar ulaştı. Fakat yayın hayatına böylesine ihtişamlı bir başlangıç yapan Eşek gazetesi çok uzun ömürlü olmadı. 16. Sayısından itibaren kapatıldı. İmtiyaz sahibi Baha Tevfik sorgulandı. Eşek sonraki dönemlerde kısa aralıklarla yayım hayatına devam etti ancak yine uzun ömürlü olmadı. Baha Tevfik mizah içerikli gazeteler çıkarmaya devam ettiyse de Uzun Kulak, Malum, Kibar) bunlar da uzun soluklu olamayarak kapatıldı. Elimizde Hakkı Tarık Us arşivinden alınan gazetenin ilk sayısı ve üçüncü seneye ait 18 sayısı bulunmaktadır.

Eşek gazetesi haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanmıştır. 4 sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında, İlk Anırtı başlığı altında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Gazetede ayrıca Havadis-i Hariciye, Havadis-i Dâhiliye gibi bölümler bulunmakta ve karikatürler neşredilmektedir. Gazetede döneme ait ağır siyasi eleştiriler yapılmış ve gazetenin tabiri caizse sivri dili hiç kimseden esirgenmemiştir. Özellikle dönemin meşhur kişilerinden Hüseyin Hilmi (Sosyalist Hilmi) aleyhinde çok ağır yazılar yayınlanmıştır. Bu değerlendirmelerde gazetenin imtiyaz sahibi Baha Tevfik'in Pozitivist Materyalist dünya görüşü ön plana çıkmaktadır²⁷.

Gazetenin ilk sayfasında abonelik bilgileri ve iletişim bilgilerine de yer verilmiştir. Bu bilgilere göre İmtiyaz sahibi olarak Merzifoni mahlası kullanılmış mesul müdür olarak da Halil ismi zikredilmiştir. Başyazar olarak Kıbrısı Don Kişot ismi kullanılırken müdür-i edebi olarak da Çimenderzade Faik ismi kullanılmıştır. Vekil-i Müdafî olarak kıkuyruk ismi zikredilmektedir. Yine burada abonelik ücretinin 10 guruş olduğu belirtilmektedir²⁸.

İlk sayfada gazetenin yayın kadrosu ile ilgili²⁹:

“Heyeti tahririye: topal eşek- kır eşek-tırnağı karıncalı eşek- kabakulak.

Heyeti ihtiyariye: Sıpa, katır, yaban eşiği, sudan geçmez, tilki, devekuşu, uyuz eşek, kertenkele, kaplumbağa” bilgilerine yer verilmiştir.

Gazetenin adresi olarak Babıâli Caddesi dört numara gösterilmiştir. Dönem gazetelerinde genellikle ilk sayfada başlık kısmında gazetenin içeriği ile ilgili açıklayıcı bir cümle bulunur. Bu kısımda Eşek gazetesi kendini şöyle ifade etmektedir³⁰:

“İnsanlara dersi edep verir sahiplerinin eşekliği tutunca neşrolunur mutii, mütehammil ve beynelmilel hayvan gazetesidir”.

Gazetede yer alan belli başlı bölümler ve içerikleri şunlardır:

İlk Anırtı

kişi ve kurum bırakmamıştır.

27 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 235.

28 Eşek Gazetesi, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910), Nu1,s.1.

29 Eşek Gazetesi, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910), Nu.1,s.1.

30 Eşek Gazetesi, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910), Nu1,s.1.

Gazete ilk anırtı başlığıyla birinci sayfadan yapılan genel değerlendirme yazıları ile başlamaktadır. Bu bölümde genellikle güncel siyasi ve sosyal olaylar gazetenin kendine has üslubuyla hicvedilmektedir. Sonraki sayılarda bu bölüm Eşek Diyor ki başlığıyla yayınlanmıştır. Örneğin ilk sayıda bu bölümde gazetenin ismi ve neden yayına başladıkları kendine has üsluplarıyla şu şekilde nükte edilmiştir.

“Gayet açık fikirli bir zat bir gün bir arkadaşına demiş ki: yahu bir oğlum doğarsa ismini eşek koyacağım. Arkadaşı cevap olarak: Tuhaf dünyada bu kadar isim varken eşek ismine ne lüzum var demiş. O zatta cevap vermiş: Evet lüzum var. Çünkü bu memlekette büyük adam olmak için eşek olmaktan başka çare yok. Bizim memleketimizde de rağbet görmesi arzu olunan bir gazete ancak eşekçe bir gazete olabilir. Vatandaşlarımız ancak buna rağbet ederler. Binaenaleyh bize gazetemizin ismini eşek koymakta pek haklıyız. Hem öyle bir eşek ki balasındaki teşdidinin aleti tımara benzer. Eşek mutii ve herkesin işine en çok yarayan faydeli bir hayvandır. Bu mahlûku herkes sever. Anırtısı gayet hoştur. İnanmayan 10 para verip tecrübe etsin”³¹.

Havadis-i Hariciye

Gazetenin bu başlığı altında yayımlanan yazılarda Osmanlı ülkesi dışında yaşanan olaylar kurgusal düzenlemeler de yapılarak gazetenin kendine has üslubuyla hicvedilmektedir. Bu kısımda yer alan haberler gazetenin genel yayın politikasında görüldüğü üzere haber niteliği taşımaktan çok mizahi unsurlar taşımaktadır. Örneğin gazetenin ilk sayısında bu başlık altında Paris’te yayımlanan Lo Maniyete gazetesi kaynak gösterilerek şu satırlara yer verilmiştir. “Paris’te münteşir Lo Maniyete gazetesinde görülmüştür: Dün öğleden sonra şehrimizde beynelmilel sosyalizm cemiyeti tarafından büyük bir miting Akt olunarak ahiren tahliyei sebebiyle icra kılınan Osmanlı sosyalist fırka-i mühimmesi reysi ve iştirak gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Beyefendiye bir tebrik telgrafı keşidesine karar verilmiştir. Esna-i ictimai de reisi cemiyet uyuz eşek tarafından irad olunan nutukun en mühim bir fıkrasını bervechi ati aynen derc ediyoruz:

“Efendiler hakiki sosyalistik ancak bizim aramızda caridir. Biz karnımız doyuncaya kadar yer, dinleninceye kadar uyuruz, bunun için de bir miktar samanla adi bir çöplük kafidir, ne azamet ve ihtişam ne de (...) gibi fena tabiatlar asla cinsi asılanemizde bulunmaz binaenaleyh sosyalizm mesleğine süluk itmek isteyenler evvela tabii hamaremizle mütehallik olmak mecburiyetindedirler. İşte bu tabiyeti memaliki Osmaniyede tamime çalışan Hüseyin Hilmi Bey kardeşimize beyan-ı mahallisat etmeyi bir vazife-i mühimme ad ederim”. Bütün hazar bir sürekli anırtılarla bu son sözü alkışlamış ve miting gece yarısına kadar devam etmiştir³².

Havadis-i Dâhiliye

Havadis-i Dâhiliye başlığıyla yayımlanan bu bölümde ülke içindeki güncel gelişmeler gazetenin kendi üslubuyla işlenmiştir. Bu kısımda ele alınan başlıca konular, İttihatçıların durumu, dil konusunda yaşanan tartışmalar, matbuat alanında yaşanan gelişmeler, mebus

31 Eşek Gazetesi, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910), Nu.1,s.2.

32 Eşek Gazetesi, 16 Teşrinisani 1326 (29 Kasım 1910), Nu.1,s.2.

seçimleri ve diğer sosyal olaylardır. Örneğin gazetenin 3.sayısında bu bölümde genel af ilan edilmesiyle ilgili olarak *Bir Mesele* alt başlığıyla şu satırlara yer verilmiştir³³:

“Mahkûmların affedilip İstanbul'a gelişlerine izin verilmesi ile ilgili olarak *Tercüman, Hak ve Tanin* gazetelerinin koparmakta oldukları yaygara şayan-ı dikkattir. Bu gazeteler -bütün devr-i sabık adamları affolundu yakında Abdülhamid af idilecek tarzında efkâr-ı umumiye alevlendirmek istiyorlardı. Yahud biz böyle zannediyorduk. Hâlbuki aldanyormuşuz. Meğer onlar Abdülhamid'in affedileceğini söyleyerek halkı kızdırmak değil bilakis böyle şayiaya alıştıranak Abdülhamid'i cidden affettirmek istiyorlarmış. Bunun vesikasını isterseniz bu hafta çıkan *Tanin*'lerden birisindeki “dereden tepeden”i okuyunuz. Orada Abdülhamid'in bir telgrafı var demek ki Abdülhamid *Tanin*'le münasebete girişmiş. Daha doğrusu oda ittihadada girmiş. Zaten bir zamanlar da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bizzat reisi olduğunu söylememiş miydi...”

Yine gazetenin 5. Sayısında memurlara siyaset yasağı getirilmesi ile ilgili olarak³⁴ “Memurunin siyasetle iştigal etmemesi hukuken mühim bir meseledir. Hükümeti böyle bir karardan dolayı şiddetle takdir ederiz” diyerek bu karardan duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Bu bölümde 19.sayıda *Örfi İdare* başlığıyla kullanılan şu ifadeler gazetenin bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir³⁵: “Anlaşılan Meşrutiyet değil en kuvvetli Cumhuriyet bile gelse zavallı İstanbul omuzları üzerinde müteallik bir idare-i örfiye yükü taşımaya mahkûm.”

Bu bölümde 3.sayıda Paris'te bir vefa başlığı altında şu hikâyeye yer verilmiştir³⁶. “Eşeğin biri Paris'e gitmiş. İyi bir otele misafir olmuş. Gece yarısı soyunarak banyoya girmiş. Mükemmel bir banyo yapmış. Lakin musluğun kapağını unutarak gidip yatmış ve ertesi gün oteli su basmış. Otel sahibi eşeği aratıp bulmuş.-2 sene evvel bu otele baban gelmişti. O da böyle musluğu açık bıraktı. Bu büyük eşeklik- diyerek eşeği otelden kovmuş”.

Meyhanename

Gazetenin en ilgi çeken kısımlarından biri bu başlık adı altında yayımlanan yazılar olmuştur. Okuyucu mektuplarında bu kısım ile ilgili övgü dolu ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Bu kısımda gazetenin genel mizahi üslubu manzum olarak ifade edilmiştir. Örneğin dönemin edebi tartışmalarına gazete de girmiş ve 3.sayıda, sanatkâr şehir-i Hüseyin Nami Bey'in meşhur kasidesine naziredir denilerek şu ifadelere yer verilmiştir³⁷:

“Ey bira payidar ol sen payidar

Buzlu ruhsarınla var ol bahtiyar

İsteriz içmek seni leyl ve Nehar

33 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328(8 Ağustos 1912), Nu.3, s.3.

34 Eşek Gazetesi, 26 Ağustos 1328 (8 Eylül 1912), Nu.5, s.2.

35 Eşek Gazetesi, 27 Eylül 1328 (10 Ekim 1912), Nu.19, s.4.

36 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), Nu.3, s.3.

37 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), Nu.3, s.3.

Hem ölürsük şevk-i metsiden ne var.

Ey şarap feyzanla can mamur olur

Matemiler neşve diyap sever olur

Dil harap nar-ı aşkın nur olur

Hep içenler mest olur mağrur olur...”

Yeni Lisan

Bu bölümde o dönemin edebiyat dünyasındaki dil tartışmalarına gazetenin üslubunca yer verilmiştir. Servet-i Fünuncuların “Biz Edebiyatı tebdil ettik, kendimize mahsus ayrıca bir lisan teşkil ettik. Ah ne çare ki bu lisanı daha hiç kimse anlamıyor” şeklinde serzenişte buldukları ifade ederek onlara şu şekilde cevap verilmektedir. “O kadar müteessif olma kardeşim. Sizin yeni lisanınızı biz pekiyi anlıyor ve sizi takdir ediyoruz³⁸”.

Muhavereler

Bu bölümde karşılıklı konuşmalar şeklinde günlük siyasi ve sosyal olaylar hicvedilmektedir. Konuşmacılar ise genellikle eşekler olmaktadır Örneğin 3. Sayıda geçen bir konuşma

-Azizim bu eşek gazetesi pek notasız anırıyor.

-Notasız mı? Nasıl nota

-Nasıl olacak gazetelerin notası matbuat kanunudur.

-Amma yaptın ha hiç anırtı notaya uyar mı.

Örnek olarak gösterilen bu bölümde matbuat kanunu eleştirilerek, basın alanında yaşanan başıboşluk ve denetimsizlik eleştirilmektedir. Yine bu bölümde o dönemin başlıca olayları seçimler, dil tartışmaları, ittihatçıların durumu, felsefi tartışmalara yer verilmektedir.

Yine 2. sayıda geçen ittihatçı bir zatın eşeği ile hürriyet ve itilafçı bir zatın eşeği arasında geçen şu konuşma gazetenin üslubunu ve bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir³⁹.

38 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), Nu.3, s.3.

39 Eşek Gazetesi, 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912), Nu.2, s.2.

İttihatçı Eşeği: Arkadaş sen beyhude çiftelenip duruyorsun. Böyle hareket etmekten eline hiçbir şey geçmez. Gel sende benimle beraber ol. Güzel güzel ahırda oturalım tatlı tatlı yem yiyelim.

İtilafçı Eşeği: Affedersin azizim. Ben güzel bir ahırda oturmaktan ziyade gidip çalışmayı tercih ederim. Çünkü benim sahibim maişetini sa'y⁴⁰ ile kazanır.

İttihatçı Eşeği: Vah vah teessüf ettim. Ben seni de kendim gibi rahat ettirmek istiyordum.

İtilafçı Eşeği: Heyhat senin için de artık rahat vakti geçti. Bundan sonra sende çalışacaksın. Hah işte sahibinde de geliyor. Bakalım ne yapacak.

İttihatçı Eşeği: Pek de iyi fikirle gelmiyor galiba.

Don Kişot ismiyle yayımlanan bu konuşma şu ifadelerle sonlandırılmıştır.

Bu sırada itttihatçı eşeğin sahibi geldi. Eşeği aldı bahçedeki direğe bağladı. Zavallı eşek dövünmeye başladı. O dövünürken sahibi şu sözleri söyledi: “ Şimdi çalışmak sırası bize geldi. Ben gidip başka bir fırkaya döneceğim. Sen de burada dövün bakalım.”

Gazetede siyasi hiciv tarzındaki bu muhavereler sıkça yer almaktadır. Bu bölümde İttihatçılara hakarete varan ağır eleştiriler yapılmaktadır. Yine asker ve bürokratlar ile diğer gazeteler Eşeğin tabiri caizse sivri dilinden payına düşeni almışlardır.

Evrak-ı Varide

Bu kısımda okuyucu mektuplarına yer verilmiştir. Bu mektuplarda felsefi, edebi, sosyal ve siyasal konulara yer verildiği gibi gazete ile ilgili okuyuculardan gelen görüş ve önerilere de yer verilmiştir. Bu bölümün son kısmında bu mektuplara verilen cevaplara yer verilmiştir. Örneğin 3. Sayıda şu mektup gazetenin satırlarına yansımıştır⁴¹.

“ Muhterem vatandaşım Eşek,

Nam-ı alinize bir gazete edeceğinizi istibşar eder etmez ne kadar memnun olduğumu tarif edemem. Vatanımıza zat-ı aliniz gibi kavm, bendeniz gibi travma çeken biçarelerin bundan başka bir vesile-i hizmetleri olamaz herhalde.

Size en samimel kalb tebrik ederim. Lakin bir endişem var ki pek muzdarip. Malum-u Samileridir ki zat-ı hamareleri çamurdan pek ziyade nefret buyurursunuz. İntişarınız mevsimi şitaya müsadif bulunduğundan şimdiden sonra İstanbul sokakları çamurdan geçilemeyecek bir hal alacaktır. O zaman ne yapacak müştekar-ı fazailiniz.”

40 Bir işi başarmak için emek harcamak, çalışmak: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts

41 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), Nu.3, s.3.

Karikatürler

Gazetenin en ilgi çekici bölümü olan karikatürler, ilk ve son sayfalarda basılmıştır. Karikatürlere genellikle yarım sayfa olarak yer verilirken ilk sayfadaki karikatürler genellikle başlık kısmının altında, son sayfadaki karikatürler ise sayfanın üst kısmında bulunmaktadır. Karikatürler genellikle dönemin siyasi ve sosyal olayları, edebi ve felsefi tartışmalarını içermektedir. Gazetede Özellikle ittihatçılar hakkında zaman zaman eleştiri sınırlarını aşan hakarete varan ifadeleri içeren karikatürlere yer verilmiştir.

Örneğin 3.sayıda ilk sayfada seçimlerle ilgili şu karikatüre yer verilmiştir (Ek:1)⁴².

Müstehib – Ayol arkadaşların ellerindeki kanunlarla beni mi alkışlıyorlar nedir?

Eşek – Sen merak etme reyini at. Ne olacak, intihabat başlıyor. Geçen sefer gayri kanuni olduğu iddaa ediliyordu. Bir daha buna meydan verir miyiz ?..

Yine 17. sayıda neşredilen karikatür gazetenin genel mizah anlayışı ve dönemin matbuatını özetlemesi bakımından dikkat çekicidir (Ek:2)⁴³.

-Haydi artık istediğiniz gibi yazınız. Şimdi eskisi gibi divan-ı harb yok. Alabildiiniz hür ve serbestsiniz.

Gazetenin 19.sayısında ilk sayfada diplomasi eleştirisi olduğunu düşündüğümüz şu karikatüre yer verilmiştir (Ek:3)⁴⁴.

Eşek- Gördün mü? Elinde iki asdan başka bir şey yokken karemiz var diye blöf yapmak işte böyle olur... Aç gözünü de benim elimdeki döpere bak...

Sonuç

Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte birçok alanda olduğu gibi basın alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Meşrutiyetin ilan edildiği günün hemen akşamında gazeteciler İstanbul'da bir araya gelerek sansür memurlarını gazetelerine almama kararı almışlardır. Gazeteler 25 Temmuz 1908 günü sansürsüz olarak yayınlanmıştır. O günlerde çıkan gazetelerde anayasa, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar sıkça yer almıştır.

Her eğilimden gazete ve dergilerin yayınlandığı bu dönemde gazete imtiyazı alanların sayısında büyük artışlar olmuştur. Meşrutiyetin ilanını takip eden ilk bir buçuk ay içerisinde imtiyaz alanların sayısı iki yüzü geçmiştir. Yıllardan beri mizah gazeteleri yayınlanmadığı halde bu dönemde çeşitli isimlerle birçok mizah gazetesi yayınlanmıştır. 31 Mart Vakası ile birlikte bu özgürlük ortamı nispeten son bulmuş gazete ve dergilere bazı

42 Eşek Gazetesi, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), Nu.3, s.4.

43 Eşek Gazetesi, 20 Eylül 1328 (3 Ekim 1912), Nu.17, s.1.

44 Eşek Gazetesi, 27 Eylül 1328 (10 Ekim 1912), Nu.19, s.1.

kısıtlamalar getirilmiştir.

16 Teşrinisani (Kasım) 1910'da yayın hayatına başlayan Eşek gazetesi ilk olarak 10.000 nüsha basılmış ve hemen satılmıştır. Daha sonra yoğun istek üzerine bu baskı 42.000'e kadar ulaşmıştır. Fakat yayın hayatına böylesine ihtişamlı bir başlangıç yapan Eşek gazetesi çok uzun ömürlü olmamış ve 19. Sayısından itibaren kapatılmıştır. İmtiyaz sahibi Baha Tevfik gözaltına alınarak sorgulanmıştır. Baha Tevfik sonraki dönemde yine mizah içerikli gazeteler çıkarmaya devam ettiyse de (Uzun Kulak, Malum) bunlar da uzun soluklu olamayarak kapatılmıştır. Sonraki dönemlerde aralıklarla yeniden yayımlanan gazetenin ilk sayısı ve üçüncü yılına ait 18 sayısı incelenmiştir.

Eşek gazetesi haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanmıştır. 4 sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında, ilk anırtı başlığı altında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Gazetede ayrıca Havadis-i Hariciye, Havadis-i Dâhiliye gibi bölümler bulunmakta ve karikatürler neşredilmektedir. Gazetede döneme ait ağır siyasi eleştiriler yapılmış ve gazetenin tabiri caizse sivri dili hiç kimseden esirgenmemiştir. Özellikle dönemin meşhur kişilerinden Hüseyin Hilmi (Sosyalist Hilmi) aleyhinde çok ağır yazılar yayınlanmıştır. Bu değerlendirmelerde gazetenin imtiyaz sahibi Baha Tevfik'in Pozitivist-Materyalist dünya görüşü ön plana çıkmaktadır.

Gazetenin ilk sayfasında abonelik bilgileri ve iletişim bilgilerine de yer verilmiştir. Bu bilgilere göre imtiyaz sahibi olarak Merzifoni mahlası kullanılmış mesul müdür olarak da Halil ismi zikredilmiştir. Başyazar olarak Kıbrısı Don Kışot ismi kullanılırken müdür-i edebi olarak da Çimenderzade Faik ismi kullanılmıştır. Yine burada abonelik ücretinin 10 guruş olduğu belirtilmektedir. Gazetenin adresi olarak Babiâli Caddesi gösterilmiştir

Gazete çeşitli başlıklar altında bazı bölümlerden oluşmaktadır. İlk Anırtı kısmında güncel olaylar hakkında genel değerlendirmeler yapılarak gazetenin görüşlerine yer verilmiştir Bu bölüm daha sonraki sayılarda Eşek Diyor ki başlığı adı altında yayınlanmıştır. Havadis-i Dâhiliye ve Havadis-i Hariciye bölümlerinde yurt içindeki ve yurt dışındaki siyasi ve sosyal olaylar mizahi bir üslupla gazetenin bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Muhavereler kısmında genelde eşekler arasındaki karşılıklı konuşmalara yer verilerek güncel siyasi ve sosyal olaylar hicvedilmiştir. Evrak-ı Varide kısmına okuyuculardan gelen mektuplara ve bunlara verilen cevaplar konulmuştur. Felsefi, edebi, sosyal ve siyasal konulara ilişkin mektuplar yayımlandığı gibi gazeteyi eleştiren mektuplar da bu bölümde yer bulmuştur. Gazetenin en ilgi çekici bölümü ise ilk ve son sayfada yayımlanan karikatürlerdir. Karikatürlerde genellikle eşek fotoğrafı altında dönemin siyasi, sosyal, edebi ve felsefi konuları yer alırken, İttihat ve Terakki mensupları ile Babiâli'ye hükümete çok ağır eleştiriler yöneltilmiştir.

Tüm bu özellikleri itibariyle Eşek gazetesi dönemin mizah anlayışı ile birlikte sosyal ve siyasal hayatı hakkında çarpıcı bilgiler sunan önemli bir tarihi vesika olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AKBULUT, Uğur “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/5 Spring 2013, p. 31-57, Ankara-Turkey.

BAĞCI Rıza, *Baha Tevfik'in Hayatı Edebi ve Felsefi Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, Kaynak Kitaplığı, İzmir,1996.

BAŞARAN Filiz, *Baha Tevfik'in Mecmuacılığı*, (Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2010.

BOZASLAN Mehmet, *Türk Basın Tarihinde Ahali Gazetesi*,(Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2014.

EĞRİNCİ Erkan , *Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar Ve Kadın İmgesi*, (Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

GAZEL Ahmet Ali, ORTAK Şaban, “İkinci Meşrutiyetten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927) “, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7 Sayı:1.

GİRGİN Atilla, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001.

Hakkı Tarık Us Dijital Arşivi www.tufts.ac.jp

HAYTA Necdet(2002), *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi(1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

HIFZI Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

İNÜĞÜR Nuri, *Basın Yayın Tarihi*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2005.

KABACALI Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yay. İstanbul, 2000.

_____, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1994.

KEKEÇ Nuran, *Ahmet Mithat Efendi'de Mizahın Toplumsal Cinsiyeti*, (Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,

Ankara 2014.

KOLOĞLU Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006.

SEYHAN Salih , “ II.Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler” , *Turkish Studies*, Volume 8/3, Winter 2013.

TİKEN Servet, “Cenevre’de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54*, Erzurum 2015.

ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2005.

YAZICI Nermin, “Yazılı Türk Mizahının Gelişim Sürecinde Batılı Anlamda İlk Mizah Dergisi: Cem”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3* Summer 2011, p. 1299-1313, Ankara- Turkey.

EKLER

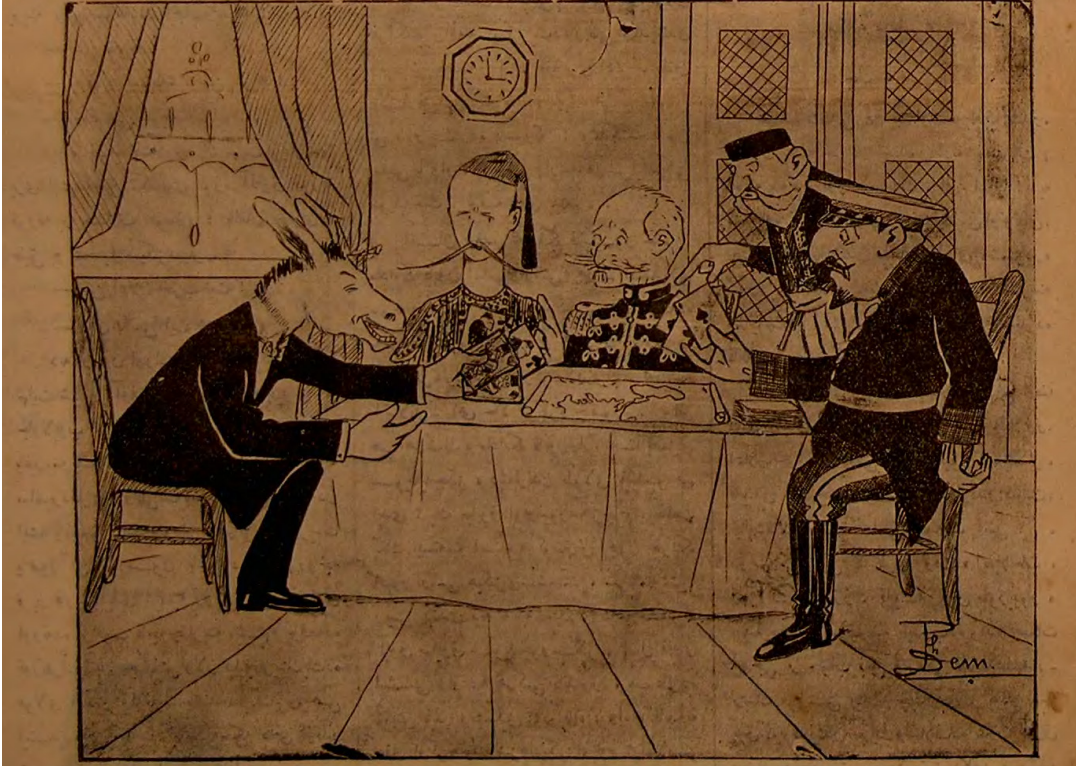
EK: 1

EK: 2

EK: 3

اشك - كوردكى ؟ . الكده ايكي آس دن بشقه برشى يوقنن قاره من وار ديه بلوف ياعنى ايشته بويه اولور . . . آج كوزنيكده بنم المدهكي
دوبه رهباق . . . ايكيسي ده باباي بابا !

Uluslararası Sempozyum
15 TEMMUZ
DARBE GİRİŞİMİ VE TÜRKİYE
24-26 Mayıs 2017 - MUŞ

International Symposium
July 15 Coup Attempt and Turkey
24-26 May 2017 / Muş - Turkey

المؤتمر الدولي
محاولة انقلاب الـ 15 من يوليو وتركيا
24-26 مايو 2017 / موش - تركيا

Bildiri Özetleri İçin Son Tarih : 1 Ocak 2017
Kabul Edilen Özetlerin İlanı : 15 Ocak 2017
Tam Metin Gönderimi: 15 Nisan 2017
Kabul Edilen Bildirilerin İlanı : 1 Mayıs 2017
Sempozyum Programının İlanı : 15 Mayıs 2017

www.15temmuzsempozyum.com
15temmuzsempozyum@alparslan.edu.tr

www.alparslan.edu.tr